ચિત્ત રાખનારાં, તેમાં જ ખરું જીવન સમજનારાં, તેમાં જ નિષ્ઠાવાળાં, તે શાસ્ત્રોને જાણનારાઓનો જ આશ્રય કરનારાં, સર્વદા બ્રહ્મવેત્તાઓનું જ પૂજન કરનારાં અને બ્રહ્મવિદ્યાને મેળવવા માટે ઉદ્યોગ કરનારાં થયાં. એ શાસ્ત્રોનો જ ખૂબ અભ્યાસ કરવા લાગ્યાં, પરસ્પરને એ શાસ્ત્રસંબંધી જ સમજણ આપવા લાગ્યા, એ શાસ્ત્રોમાં જ રુચિવાળાં થયાં અને એ વિષયને લગતાં જ શ્રવણ આદિ આરંભો કરવા લાગ્યાં. હે રામચંદ્રજી ! પછી એ ચૂડાલાએ અધ્યાત્મવેત્તાઓના મુખથી રમણીય પદો અને અન્વયોવાળા તથા સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવા શાસ્ત્રાર્થો સાંભળીને પોતાના આત્મા વિષે રાતદિવસ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'હું શરીર સંબંધી વ્યાપારો કરતાં અથવા નહિ કરતાં પણ, વૃદ્ધિ પામેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પ્રથમ પોતાના આત્માનું અવલોકન કરું છું, કે 'હું પોતે કોણ છું? આ સંસારરૂપી ભ્રમ કોને પ્રાપ્ત થયો છે? શા કારણથી ઊઠ્યો છે? અને ક્યાં ઊઠ્યો છે?' દેહ તો જડ તથા મૂઢ છે; માટે દેહ તો હું નથી જ, એ નિશ્ચય છે. બાળક સુધીના બધા લોકો પણ 'મારો દેહ" એમ કહે છે, તેથી એ નિશ્ચય થાય છે અને તે બુદ્ધિના અનુભવમાં પણ આવે છે. કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ કે જે આ દેહના એક ભાગના હાથપગ આદિ અવયવો જ છે, તે પણ જડ છે, કેમ કે અવયવોને અને અવયવીને ભેદ સંભવતો નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયનો સમૂહ પણ જડ જ છે, એમ જોવામાં આવે છે; કેમ કે જેમ લાકડીથી માટીનું ઢેફું હડસેલાય, તેમ એ સમૂહ મનથી હડસેલાય છે. સંકલ્પશક્તિવાળું મન પણ જડ જ છે, એમ હું ધારું છું; કેમ કે જેમ ગોફણોથી પથરો પ્રેરાય, તેમ બુદ્ધિના નિશ્ચયોથી મન પ્રેરાય છે. નિશ્ચયરૂપ ધર્મવાળી બુદ્ધિ પણ જડ જ છે; કેમ કે જેમ ધરતીના નીચા ભાગથી નદી પ્રેરાય છે, તેમ બુદ્ધિ અહંકારથી પ્રેરાય છે. અહંકાર પણ સાર વિનાનો છે અને શબની પેઠે જડ જ છે; કેમ કે બાળકે અભ્યાસથી કલ્પી લીધેલા યક્ષની પેઠે તેને જીવે જ અભ્યાસથી કલ્પી લીધો છે. પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળો અને હૃદયમાં રહેલો જીવ જોકે ચેતન છે, તોપણ તે સુકુમાર હોવાને લીધે પોતાની અંદર રહેલા બીજા કોઈથી (સાક્ષીથી) પરિપૂર્ણ થઈને જીવે છે. અહો ! મારા જાણવામાં આવ્યું કે, દૃશ્યોની ઉપર નજર નાખવાથી પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી ગયેલા, અનાદિ અને ચૈતન્યરૂપ એ સાક્ષીરૂપ આત્માથી જીવ જીવે છે. જેમ સુગંધ પવનથી જીવે છે અને નદીનો વેગ મોટા ધરાથી જીવે છે, તેમ જીવ દૃશ્યોના ઉલ્લેખથી કલંકિત થયેલા સાક્ષીથી જ જીવે છે. દૃશ્યભાગ કે જે જડ છે અને અસત્ય છે, તેના અભિમાનને લીધે જીવચૈતન્યરૂપ હોવા છતાં પણ જડ જેવો થઈ ગયેલો છે. જેમ અગાધ જળનાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલો અગ્નિ પોતાના રૂપને છોડી દે છે, તેમ બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબના આકારે પડેલા જીવે પોતાનું રૂપ છોડી દીધું છે, જ્યારે ચૈતન્ય (જીવ) દૃશ્યો સાથે વાસના વડે જોડાય છે, ત્યારે તે ભાવના પ્રમાણે પોતે સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મરૂપ લે છે અને પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્ય દૃશ્યોની સાથે સંબંધ ધરીને પોતે જ જગતરૂપ થયું છે; તેથી જગત પણ જો કે ચૈતન્યરૂપ જ છે, તોપણ આવરણથી જડ, શૂન્ય તથા મિથ્યા જેવું થઈ ગયું છે અને તે બુદ્ધિમાં રહેલા ચૈતન્યથી પ્રકાશિત થાય છે.' આમ વિચાર કરીને વળી ચૂડાલા વિચાર કરવા લાગી કે, 'ત્યારે એ ચૈતન્ય દૃશ્યોના સંબંધોને કેવી રીતે છોડી દે? વિચાર કરતાં કરતાં લાંબા સમયે ચૂડાલા આ પ્રમાણે સમજી કે, 'અહો! ઘણા કાળે નિર્દોષ આત્મસત્ત્વ મારા જાણવામાં આવ્યું કે જેને જાણવાથી કશું છોડી દેવાનું કે કંઈ લેવાનું રહેતું જ નથી. અહો! આ મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો કે જેઓ ચૈતન્યને મર્યાદામાં મૂકી દેનારા છે; તેઓ સઘળા મિથ્યા જ છે અને અંધકારવાળી દૃષ્ટિથી કલ્પાતા બીજા ચંદ્ર જેવા છે. 'મહાસત્તા' એ શબ્દથી કહેવાતું એક મહાચૈતન્ય છે કે જે દોષ-

રહિત છે, સમ છે, શુદ્ધ છે, અહંકાર વિનાનું છે, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ છે, આકારવાળું છે, મંગલરૂપ છે, સત્તામાત્ર છે, પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ ભ્રષ્ટ થતું નથી, જો મૂળ અવિદ્યા એક વખત પણ દૂર થઈ મહાચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રકાશે તો તેને ઢાંકવાની શક્તિ કોઈનામાં નથી. તે સર્વદા અખંડ ઉદયવાળું છે અને બ્રહ્મ તથા પરમાત્મા આદિ નામોથી ઓળખાય છે. દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દૃશ્ય આદિ સઘળી ત્રિપુટીઓ એ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી; કેમ કે એ ત્રિપુટી ભિન્ન છે એની કોઈ સાબિતી નથી; પણ તેની સાબિતી એક અભિન્ન આત્મા જ છે, કે જે સર્વથી પ્રથમ સ્વયં પ્રકાશે છે. દૃશ્યોથી રહિત જે ચિત્તાપણું છે, તે એ ચૈતન્યનું અખંડરૂપ છે. મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોરૂપે એ જ ચૈતન્ય વિવર્ત પામે છે. એ ચિદાત્મા વિવર્તથી પ્રમાતા બને છે અને પછી તેમાં જગતના ભૂત-ભૌતિક પદાર્થો દેખાય છે, જે સમુદ્રમાં તરંગો જેવા છે. જે આ જગતની સત્તાનું રૂપ છે, તે એ મહાચૈતન્યનું જ બીજું રૂપ છે. એ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્ફટિકની પેઠે અસંગ રહીને જગતરૂપ પ્રતિબિંબને ધારણ કરે છે અને સર્વત્ર ભરપૂરરૂપે રહેલ છે. એ મહાચૈતન્ય જગતને પ્રકટ કરનારી અને પોતાથી જેની સત્તા જુદી નથી એ માયાશક્તિથી જગતરૂપ થઈને રહેલ છે; કેમ કે જગતની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી સંભવતી નથી; માટે તે માયા માત્ર જ છે. જેમ ઘરેણાં ભાંગી નાખતાં ઘરેણાંના આકારો સોનું જ બની જાય છે, તેમ ભૂત-ભૌતિક પદાર્થોની સત્તા તે પદાર્થોનો બાધ થતાં મહાચૈતન્યરૂપે જ રહે છે અને પોતાના સન્માત્ર-રૂપપણાને અનુભવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં તથા ઇન્દ્ર-જાળમાં રસરૂપે પરિણામ પામેલા પોતાના જ ચિત્તાથી સિદ્ધ થયેલાં સમુદ્રાદિક જળોમાં તરંગો વગેરે ઉદય ન પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલાં જેવાં થાય છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં સમષ્ટિચિત્તાને લીધે જગત ઉદય નહિ પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલા જેવું જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ચિદ્રૂપ આત્મા જ ચિત્તાથી કલ્પાયેલા જળરૂપ થઈને તરંગ આદિ ભેદોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જળમાં આત્મા વિના બીજું અણુમાત્ર પણ નથી, તેમ ચૈતન્યમાત્ર હું ચિત્તાથી જગતરૂપ થઈને નામરૂપ ભેદોને પ્રાપ્ત થયેલ છું; માટે જગતમાં મારા વિના બીજું કાંઈ અણુમાત્ર પણ નથી; એટલે અહંભાવ પણ અવશેષ નહિ રહેતાં અહંભાવ વગરનું ચિન્માત્ર જ વ્યાપકપણાથી રહે છે. એ ચિદાત્માને કદી ક્યાંય પણ જન્મ, મરણ, સ્વર્ગ, નરક કે નાશ સંભવતાં જ નથી. આ ચૈતન્યરૂપ અતિનિર્મૂળ સૂર્ય કોઈથી છેદાય એવો નથી અને બાળી શકાય એવો પણ નથી. અહો! હું લાંબો કાળે શાંત થઈ છું, પરમ સુખ પામી છું, ભ્રમથી રહિત થઈને નિર્વાણ પામી છું અને મંદરાચળ વગરના શાંત ક્ષીરસાગરની પેઠે રહું છું. આત્મારૂપી આકાશ કે જેમાં મિથ્યા ભૂત દૃશ્યનો આભાસ થયો છે, તે અત્યંત સ્વચ્છ છે, અંતથી રહિત છે, જન્મથી રહિત છે, પોતાના સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થતું નથી, બાધથી રહિત છે, નિર્મળ છે, પરમ છે અને અનાદિસિદ્ધ છે. બ્રહ્માથી માંડીને તૃણ પર્યંત પ્રાણીઓનાં કર્મોના સમૂહો, કર્મોનાં ફળોના સમૂહો, કર્મોનાં સાધનોના આચારો ને વૃથા ચેષ્ટાઓ પણ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ નથી. જેમ બાળકે બનાવેલી માટીની સેના નર-નારી આદિ જાતિવાળી અને બાળકે માની લીધેલી જાતિવાળી છે, તોપણ તે સેના માટી માત્ર જ છે, તેમ સુર, અસુર, દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય આદિ સઘળા વિશેષોવાળું આ જગત પણ બ્રહ્મ જ છે, માટે તે કૃત્રિમ નથી. આ માત્ર એકત્વ છે, આ દ્વિત્વ છે, આ હું છું અને આ હું નથી ઇત્યાદિ પ્રકારનો મોહ શો છે? શી રીતનો છે? કોનો થયો છે? શાથી થયો છે અને ક્યાં થયો છે? કશુંયે નથી. હું મર્યાદા વગરનો અને શ્રમ વગરના પોતાના પારમાર્થિક રૂપને પામીને શાંત થઈ રહી છું. અને સંસારરૂપ તાપને દૂર કરીને તથા મોક્ષનું સુખ પામીને સ્વરૂપભૂત જ થઈ છું. જડ, ચેતન તથા તેમના ભોક્તા વગેરે

જે કાંઈ પ્રતીત થાય છે, તે સઘળું પ્રકાશમાન બ્રહ્મરૂપ જ છે અને ચિદાકાશ જ છે. આ નથી, હું નથી, બીજું નથી, ભાવ નથી અને અભાવ પણ નથી; પરંતુ જે કાંઈ છે તે સઘળું શાંત છે, બીજા આલંબનથી રહિત છે, કેવળ છે અને દૃશ્યાદિકથી પર છે.' આમ વિચારમાં તત્પર રહેલી એ ચૂડાલા પરમ બોધથી આ પરમાત્માના યથાર્થ તત્ત્વને જાણી રાગ, ભય તથા મોહથી રહિત થઈ, એટલે ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત થઈને શરદના આકાશની પેઠે શાંત થઈ. ૧—૫૨

इत्थं विचारणपरा परमप्रबोधाद्बुद्धा यथा स्थितमिदं परमात्मतत्त्वम् सशांतरागभयमोहतमोविलासा शांता बभूव शरदंबरलेखिकेव ।५२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાપ્રબોધ' નામનો સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો*

ચૂડાલાને આત્મપ્રાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

दिनानुदिनमित्येषा स्वात्मारामतया तया ।
नित्यमंतर्मुखतया बभूव प्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે તે ચૂડાલા પોતાના આત્મામાં જ આરામ લેતાં મનોવૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ જવાને લીધે દિવસે દિવસે નિત્ય પોતાના સ્વાભાવિક શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ. રાગવગરની, સંગરહિત, (સુખદુઃખ આદિ) દ્વંદ્વોની લાગણી વિનાની અને નિષ્કામ થઈ ગયેલી એ ચૂડાલા રાણી જે દૈવયોગથી આવી મળે તેનો ત્યાગ ન કરતાં અને ન મળતી વસ્તુઓમાં અભિલાષા નહિ રાખતાં જેમ હોય તેમ ચલાવી લેવા લાગી. સંસારસાગરને તરી ગયેલા, શંકારહિત, ઘણા કાળ સુધી સંસારચક્રમાં ફરવાથી થાકી ગયેલા અને છેવટ પરમાત્માનો મોટો લાભ થવાથી પૂર્ણ થઈ ગયેલા, અંતરાત્મા વડે, આનંદઘન એવા જ્ઞાનપ્રાપ્ત પરમ પદમાં સ્થિર થતાં એ ચૂડાલાને એવું પદ પ્રાપ્ત થયું, જેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ, તેમ તેની ઉપમા પણ આપી શકાય નહિ. શિખિધ્વજરાજાની રાણી ચૂડાલા એવી રીતે થોડા કાળમાં જ વિદિતવેદ્ય (જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે, તેવી) થઈ ગઈ. જેવી રીતે આ અનિર્વચનીય જગત સ્ફુરી આવવાનો ભ્રમ અજ્ઞાનીઓના મનમાં અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તત્ત્વવેત્તાના આત્મામાં જ (આત્માથી જુદું બીજું કાંઈ ન હોવાથી) તે લય પામી જાય છે. દ્વૈતવિનાના શાંત પરમપદમાં એક ભાવે તલ્લીન થયેલી એ ચૂડાલા શરદઋતુના નિર્મળ વાદળાં જેવી શોભવા લાગી. જ્યાં ઘાસ અને જળ પુષ્કળ હોય, જ્યાં સૂર્ય અને ચંદ્રનો સરખો પ્રકાશ આવતો હોય અને જ્યાં ખાડાટેકરા હોય એવા પર્વતના શિખર પર જઈ ચરતી ગાય પણ આરામ સેવે છે, તેમ ચૂડાલા રાણીએ પણ જાગ્રત આદિ અવસ્થાને સાક્ષીરૂપે રહી પ્રકાશ કરનાર પોતાના અંતરાત્માને સ્વભાવ વડે પ્રાપ્ત થઈને કોઈ પણ રીતે વ્યાકુળ ન રહેતાં તે જ પરમપદમાં આરામ પામીને સ્વરૂપના વિવેકનો ગાઢ અભ્યાસ થવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જવાને લીધે વસંતઋતુમાં નવી ખીલેલી સુંદર પુષ્પલતાની પેઠે તે શોભતી હતી. પછી એક દિવસ સુંદર અંગવાળી એ રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળી જોઈને શિખિધ્વજરાજાએ વિસ્મયથી મંદમંદ હાસ્ય કરતા તેને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું: 'હે તન્વિ! તું ફરીવાર યૌવન આવ્યાની જેમ અને વારંવાર શણગાર્યાની પેઠે સારા રાજાવાળી નગરી શોભે તેનાથી પણ અધિક શોભે છે. હે પ્રિય! કેમ જાણે અમૃતના સારનું પાન કર્યું હોય તેવી, કેમ જાણે અલભ્ય પદ મેળવ્યું હોય તેવી અને કેમ જાણે અમૃતના પૂરથી પૂર્ણ હોય તેવી તું દેખાય છે. હે સુંદરી! તારું શરીર સુંદર, શાંત અને રમણીય

*આ અગણાએંશીમા સર્ગમાં પોતાની રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળી જોઈ રાજા તરફથી તેના કારણ સંબંધી પ્રશ્ન થતાં ચૂડાલાએ પોતાની શોભાનો હેતુ જ્ઞાન છે એમ કહ્યું, એ વાત કહેવામાં આવશે.

હોવાથી તું ચંદ્રમાને પણ શરમાવીને કોઈ અદ્ભુત શોભાને પામી છે. હે પ્રિયે! તારું ચિત્ત ભોગોને વિષે દીન નહિ થઈ જતું, શમાદિક ગુણવાળું, વિવેકથી ભરેલું, ગંભીર અને સ્થિર જોવામાં આવે છે. હે પ્રિયે! (વૈરાગ્યના પરિપાકથી) ત્રિભુવનને પણ તૃણના જેવું તુચ્છ ગણી; આ આખા જગતના રસરૂપ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલું તારું મન પૃથ્વીના જેવું ચંચળ અને શાંત દેખું છું. હે મોટા ભાગ્યવાળી! પર્વતની પેઠે સ્થિર હોવાથી તથા સમુદ્રની પેઠે ગંભીર હોવાથી, અતિ શોભાવાળા તારા ચિત્તને કોઈ પણ વૈભવની કે આનંદકારક વસ્તુની ઉપમા આપી શકાતી નથી. તારા પૂર્વના તેના તે જ અવયવો છતાં પણ નાની કેળની પેઠે અને કમળના અંકુરની પેઠે અતિ કોમળ થઈ જઈ દૃઢ થઈ જવાથી કાંતિ વધી જવાને લીધે કેમ જાણે હમણાં તું વૃદ્ધિ પામી હોય તેવું જણાય છે. તારી આકૃતિ અને અવયવો તો જે પૂર્વે હતાં તે જ હાલ પણ છે; તોપણ વસંતઋતુમાં ખીલેલી લતાની પેઠે તારું રૂપ બદલાઈ ગયેલું લાગે છે. તેં શું અમૃત પીધું છે, કિંવા મંડલેશ્વરપણું મેળવ્યું છે અથવા રસાયન આદિના પ્રયોગથી મંત્ર આદિની સિદ્ધિથી કે કોઈ યોગની યુકિતથી તેં મૃત્યુને જીતેલું છે? હે નીલકમળ સમાન સુંદર નેત્રવાળી! પૂર્વે તને કદી નહિ મળેલું, રાજ્યથી, ચિંતામણિથી અથવા ત્રૈલોક્યથી પણ અધિક એવું શું હાલ તને મળ્યું છે? (જેથી તું આવી અપૂર્વ શોભાવાળી થઈ?)

ચૂડાલા બોલી: હું શરીરમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, મંત્ર, રસાયન આદિ પ્રયોગોથી મળતી કંઈ કંઈ આકારવાળી અલ્પ અને તુચ્છ સિદ્ધિઓમાંથી પણ મોહ દૂર કરીને જેમાં કોઈ પણ નામરૂપ વગેરેનો આકાર નથી તેવા પરબ્રહ્મને જ્ઞાન વડે આત્મરૂપ સમજું છું અને તેને લીધે જ વિશેષ શોભાવાળી છું. આ અસત્ય માપવાળા સર્વ પદાર્થોમાં નહિ બંધાતાં, જેમાં પૃથ્વી, જળ વગેરે દૃશ્ય અને આકાશાદિક અદૃશ્ય પદાર્થો (અધ્યસ્ત હોવાથી) ખરું જોતાં છે જ નહિ, એવા સત્ય અમાપ પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરવાથી હું શોભાવાળી છું. જે કાંઈ સૃષ્ટિદૃષ્ટિથી* દેખાય છે અને પ્રલયદૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તે સર્વને સાક્ષીરૂપે નિર્લેપ રહી અનુભવ કરનાર આત્માને હું જાણું છું, તેથી જ વિશેષ શોભાયુક્ત છું. ભોગો ભલે ન ભોગવાયા હોય કે દૂર હોય પણ તે ભોગવ્યા હોય તેવી રીતે જ હું પ્રસન્ન રહું છું; અને હર્ષ-શોક વગેરે કશા મનોવિકાર મને બાધ કરતા નથી, તેથી જ હું શોભું છું. રાજલીલાઓમાં મનને નહિ લોભાવતાં હું એકલી જ આકાશ જેવા અનંત અને અપાર પરબ્રહ્મમાં જ રમું છું, તેથી જ હું શોભાવાળી છું. આસન અને ઉપવન આદિમાં દેહ રહ્યો હોવા છતાં પણ હું પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપમાં જ તલ્લીન રહું છું. પણ ભોગોમાં કે તે નહિ મળવાથી થતી લજ્જાઓમાં રત રહેતી નથી, તેથી જ હું વિશેષ શોભું છું. હું આ જગતની પ્રભુ છું અને સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ આદિ દેહથી જુદા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું એમ સમજી આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહું છું, તેથી જ શોભાવાળી છું. આ દેહાદિક અને ભોગવવાની વસ્તુઓ વગેરે અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિથી હું જ છું અને આરોપિત દૃષ્ટિથી એ કશુંયે હું નથી. અધિષ્ઠાનરૂપે હું સત્ય છું અને અધ્યસ્તરૂપે અસત્ય છું. અધિષ્ઠાનરૂપે હું જ સર્વરૂપ છું અને અધ્યસ્તરૂપે હું કાંઈ પણ નથી. આવા જ્ઞાનને લીધે હું શોભાવાળી છું. હું સુખની કે ફળની પ્રાર્થના કરતી નથી અને દૈવયોગથી આવી પડતી હાનિથી ડરતી નથી. બીજી કોઈ સ્થિતિની ઇચ્છા નહિ રાખતાં જે સ્થિતિ અનાયાસે આવી મળે તેમાં જ હું સંતોષ માનું છું, તેથી જ શોભાયુક્ત છું. થોડાક રાગદ્વેષવાળી બુદ્ધિરૂપ અને શાસ્ત્રદૃષ્ટિરૂપ સખીઓ સાથે હું રમું છું, તેથી જ શોભાવાળી છું. હે

* જ્યારે એમ કલ્પવામાં આવે કે સંસાર છે, ત્યારે સંસાર નજરે પડે તેને સૃષ્ટિદૃષ્ટિ અને જ્યારે એમ જાણવામાં આવે કે સંસાર તો નથી, ત્યારે પ્રલય જોવામાં આવે તે પ્રલયદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

નાથ! નેત્રોનાં તેજથી, બીજી ઇન્દ્રિયોથી જે કાંઈ દેખાય છે તે કાંઈ જ નથી, માત્ર મિથ્યા આભાસ જ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી અગોચર એવી જે કાંઈ નિર્વિશેષ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે, તેને હું સારી રીતે અંદર અને બહાર ભરપૂર દેખું છું અને તેથી જ મારો ઉદય થયેલો છે. ૧—૩૧

पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वा चित्तेन चेह हि तदंग न किंचिदेव । पश्यामि तद्विरहितं तु न किंचिदंतः पश्यामि सम्यगिति नाथ चिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાત્મલાભ' નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો*

ભૂતપંચકવિલાસ

वसिष्ठ उवाच

एवमात्मनि विश्रांतां वदंतीं तां वराननाम् । अबुद्ध्वा तद्गिरामर्थं विहस्योवाच भूपतिः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ઉપરનાં કારણો બતાવી આ પ્રમાણે આત્મામાં આનંદ લેતી ને શ્રેષ્ઠ રાણીની વાણીનો અર્થ સમજ્યા વિના રાજાએ હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા: હે સુંદરી! તારું બોલવું સંબંધ વગરનું છે. તું હજી કાચી બુદ્ધિની છે. હે રાજપુત્રી! તું રાજવૈભવોમાં આનંદ પામતી હોય તો રાજલીલાઓ વડે રમીને આનંદ પામ. આ જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેને ત્યજી દઈને નિરાકાર પદમાં આરામ લેવો સંભવે નહિ; કારણ કે તે તો ખાલી શૂન્ય જ છે. 'ભોગો નહિ ભોગવાયા છતાં પણ હું સંતુષ્ટ જ રહું છું' એમ સમજીને ક્રોધ કર્યાની પેઠે આસન, શયન આદિને જે ત્યજી દે, તે શી રીતે શોભે? પોતે ભોગ ભોગવવા તથા મિત્ર આદિને ભોગવાવવા એ વગેરે મૂકી દઈને દ્રવ્ય આદિ તેનાં સાધનોને પણ છોડી દઈ પોતે એકલો જ (પિશાચની પેઠે) શૂન્ય આકાશમાં (ચિદાકાશમાં) જે રમે તે શી રીતે શોભે? ખાવું, પીવું, પહેરવું, સૂવું વગેરે સર્વે ત્યજી દઈને કેમ જાણે માત્ર ક્રોધથી જ હોય તેમ કેવળ ધૈર્યના બળથી જ ટાઢું, ઊનું, ભૂખ, તરસ આદિને સહન કરી પોતાના આત્મા વડે જે એકલો સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહે છે, તે શી રીતે શોભે? 'હું દેહ નથી પણ તેનાથી અનેરો ચૈતન્યરૂપ છું; આરોપિત દૃષ્ટિથી હું કાંઈ પણ નથી અને અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિથી હું જ સર્વરૂપ છું' એવું જે અર્થ વિનાનું બોલ્યા કરે, તે શી રીતે શોભે? 'મારી દૃષ્ટિમાં જે કાંઈ મન-ઇન્દ્રિયોથી દેખાય છે, તે ખરું જોતાં કાંઈ જ નથી, પણ જે મનવાણી વગેરેથી અગોચર છે, તે સત્ય અધિષ્ઠાન ચૈતન્યને હું અનુભવું છું' એવો તું જે મિથ્યા બકવાદ કરે છે, તે શી રીતે શોભે? માટે હે સુંદરી! હે વિલાસિની! તું હજી બાળ, મૂઢ અને ચંચળ છે, તેથી અનેક જાતનાં (મર્મ) ભાષણોના વિલાસથી હું ક્રીડા કરું છું. અને તું પણ ક્રીડા કર. એ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા પોતાની પ્રિયાની હાસ્યપૂર્વક મશ્કરી કરીને મધ્યાહ્ન સમયના સ્નાન માટે ઊભો થયો અને અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો. 'અહો! દુઃખની વાત છે કે, આત્મભાન થયું ન હોવાથી રાજા મારાં વચનોનો અર્થ સમજ્યા નહિ' એમ મનમાં આવવાથી ખેદ પામીને ચૂડાલા પોતાના કાર્યમાં પાછી લાગી ગઈ. હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે જુદો જુદો મત ધરાવતાં એ બંને સ્ત્રી—પુરુષોનો અનેક પ્રકારની રાજલીલાઓથી ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો. સદા તૃપ્ત રહેનારી અને નિષ્કામ થઈ ગયેલી એ ચૂડાલાને કોઈ એક દિવસે દેવોની જેમ આકાશગમન કરવાની ઇચ્છા થઈ. આકાશગમન નામની એ સિદ્ધિ મેળવવા માટે એ રાજપુત્રી

*આ એંશીમા સર્ગમાં રાજા ચૂડાલાનાં વાક્યોનો અર્થ નહિ સમજવાથી તેનું અસંબદ્ધપણું બતાવશે તે વાત અને આકાશગમનાદિક સિદ્ધિઓનું બીજ એ કહેવામાં આવશે.

સર્વ ભોગોનો ત્યાગ કરીને નિર્જન દેશમાં આવી. એકાંતમાં એકલાં જ પદ્માસન આદિ આસનથી શરીરને દૃઢ રાખીને જેની ગતિ ઊંચે છે, એવા પ્રાણાયામનો લાંબા કાળ સુધી તેણે અભ્યાસ કર્યો.

રામ બોલ્યા : જે કાંઈ આ જડ અને ચેતન જગત છે, તે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે; તો આ આકાશગમન આદિ સિદ્ધિઓ શી રીતે અને કઈ ક્રિયા વડે મળે? એ વિષે આપનો અનુભવ કહો. હે મહારાજ! માત્ર એક યત્નથી જ સાધ્ય થાય એવી કઈ ક્રિયાના ગાઢ અભ્યાસનું આકાશગમનાદિક ફળ છે? હે સમર્થ મહારાજ! આત્મજ્ઞાની પુરુષ લીલાથી અને અજ્ઞાની પુરુષ સિદ્ધિઓના લોભથી પણ શી રીતે સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ જગતમાં દરેક સાધ્ય (મળી આવનાર) વસ્તુ *ઉપાદેય, હેય અને ઉપેક્ષ્ય એ રીતે ત્રણ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. જે કાંઈ પોતાને અનુકૂળ હોય, તે ઉપાદેય ગણવાથી માણસ યત્ન વડે મેળવે છે, પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તે હેય ગણવાથી છોડી દે છે અને જે અનુકૂળ પણ ન હોય અને પ્રતિકૂળ પણ ન હોય તે ઉપેક્ષ્ય ગણાય છે. હે સારી બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજી! જેનાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય તે ઉપાદેય, જે સુખનું વિરોધી હોય તે હેય અને વચલી કોટિનું એટલે સુખનું સાધન પણ નહિ અને સુખનું વિરોધી પણ નહિ, એવું જે હોય તે ઉપેક્ષ્ય, એમ વિદ્વાનોએ તેની વ્યવસ્થા માનેલી છે. વિવેકી, જ્ઞાનવાન અને બુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ સર્વ જગત આત્મમય હોવાથી ઉપરના ત્રણમાંનો એકેય પક્ષ સંભવતો નથી; પરંતુ કોઈ વખત ફક્ત લીલાથી આત્મજ્ઞ પુરુષ જગતને ઉપેક્ષ્ય તરીકે ગણીને તે તરફ જુએ છે અને કોઈક સમયે તે રજ્જુમાં સર્પની પેઠે અધ્યસ્ત (ભ્રાંતિથી ઊઠેલું) હોવાથી તે તરફ દૃષ્ટિ પણ રાખતા નથી. આ જગત બોધવાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં ઉપેક્ષ્ય, મૂઢ પુરુષની દૃષ્ટિમાં ઉપાદેય અને તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં હેય ગણાય છે. હવે સિદ્ધિઓ શી રીતે મળે છે, તેનો હું ક્રમ કહું છું તે સાંભળો.

દેશ, કાળ, દ્રવ્ય અને ક્રિયા—એ સાધનોથી સર્વ સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય છે. વસંતઋતુ જેમ ભૂતળને લીલુંછમ બનાવી દે છે, તેમ એ સર્વ સિદ્ધિઓ માણસના મનને ઉત્સાહવાળું બનાવે છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! સિદ્ધિ આદિક મેળવવાનાં દેશ-કાળ આદિ ચાર સાધનોમાં પણ ક્રિયા એ મુખ્ય સાધન છે; કેમ કે સઘળા ક્રમો ક્રિયાને આધારે જ હોય છે. આકાશગમનાદિક સિદ્ધિઓને માટે સિદ્ધગુટિકા, સિદ્ધાંજન, સિદ્ધિખડ્ગ સિદ્ધપાદુકા ઈત્યાદિ ક્રિયાનો ક્રમ તંત્રગ્રંથોમાં બતાવ્યો છે. પરંતુ તેનું અહીં વર્ણન કરવું તે અજ્ઞાનથી શ્રોતાજનોના મનને લોભમાં નાખી તેમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવી દે એવા હેતુથી દોષરૂપ છે; અને એ વિષયનો વિસ્તાર તમને પણ આ ચાલતા પ્રસંગમાં વિઘ્નરૂપ છે, તેથી અહીં કહેવાને યોગ્ય નથી. વળી એ સિદ્ધિઓ માટે મણિ, મંત્ર, તપ, ઔષધ ઈત્યાદિ ક્રિયાના ક્રમ પણ અનેક જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેનો પણ વિસ્તાર કરવો એ ચાલતા પ્રસંગમાં વિઘ્નરૂપ છે. હે કૃતાર્થ રામચંદ્રજી! શૈલ અને મેરુ પર્વત આદિ સિદ્ધ દેશોમાં નિવાસ કરવાથી પણ સિદ્ધિ મળે છે; પણ એ સઘળો વિસ્તાર ચાલતા પ્રસંગમાં વિઘ્નરૂપ જ છે. માટે શિખિધ્વજરાજાની કથાના ચાલતા પ્રસંગમાં આવેલા સિદ્ધિ આપનાર પ્રાણાદિ પવન(પ્રાણાયામ)ના અભ્યાસની ક્રિયા હું કહું છું તે સાંભળો. સાધ્ય સંબંધી અને સાધન સંબંધી સર્વ માનસિક વાસનાઓ ત્યજી દઈ સિદ્ધાસનાદિક આસન વગેરે યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલા નિયમોથી, ગુદાદિ દ્વારને સંકુચિત કરીને ભોજન, આસન આદિની શુદ્ધિ વડે શુભ શાસ્ત્રોના ભાવનો ખૂબ જ

* કોઈ પણ જાતનો લાભ લેવો દરેકને ગમે, માટે તે ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવું); હાનિ લેવી કોઈને ય ના ગમે, માટે તે હેય (છોડી દેવું); અને જેમાં લાભ પણ ન હોય અને હાનિ પણ ન હોય, તે ઉપેક્ષ્ય (બેદરકારી હોવી) કહેવાય છે.

વિચાર કરી, સદાચારથી, સત્સંગથી, દૃઢ અભ્યાસથી, કોપ, લોભ ઈત્યાદિ ત્યજી દેવાથી ભોગોનો ત્યાગ કરવાથી, પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામનો અત્યંત અભ્યાસ કરવાથી, યોગીના પ્રાણાદિક સર્વ વાયુઓ તેના તાબામાં આવી જાય છે અને હે સદાચારી રામચંદ્રજી! રાજાને જેમ સર્વ નોકરો અધીન રહે છે, તેમ એ યોગી પુરુષને સર્વ પ્રાણાદિક પવનો સ્વાધીન થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી! રાજ્યથી તે મોક્ષ સુધીની સર્વ સિદ્ધિઓ દેહમાં રહેલા પ્રાણવાયુને આધીન છે; તેથી સર્વ યોગ્ય અધિકારીથી મેળવી શકાય છે. એ પ્રાણની ગતિ નાડીઓ દ્વારા થાય છે. સર્વ નાડીઓનું મૂળ સુષુમ્ણા નાડી છે. તેમાંથી શાખાઓની જેમ સો નાડીઓ નીકળે છે અને સર્વ મર્મસ્થાનોમાં રહેલી છે. તે નાડી જળમાં પડતા ભમરાના જેવી ઊંના અડધા ભાગ જેવી ગોળ છે, તેને આંતરડાં વીંટીને રહ્યાં છે, માટે તે આંત્રનાડી ગણાય છે. એ નાડી દેવ, અસુર મનુષ્ય, મૃગ, મગરમચ્છ તથા પક્ષી આદિમાં અને કીટથી માંડી બ્રહ્મા પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓમાં રહે છે. ટાઢથી પીડાઈ, ગૂંચળું વળી સૂતેલા સર્પના દેહની પેઠે ગૂંચળું વળી રહેલી, બોળી, પ્રલયકાળના અગ્નિથી જેનો વચલો ભાગ વળી ગયો હોય, તેવા ઝરતા ચંદ્રના જેવી, ગોળ આકારવાળી, મૂલાધારથી માંડી ભ્રૂકુટીના મધ્યભાગ સુધી તમામ છિદ્રોમાં પરોવાયેલી એવી એ નાડી અંદર મનોવૃત્તિ વડે અને બહાર પ્રાણાદિક વડે ચંચળ રહે છે. એ નાડીના કેળના ગર્ભ જેવા કોમળ અંદરના ભાગમાં વીણાના વેગના જેવી અસ્ફુટ ગતિવાળી જે પરમ ચૈતન્યશકિત સ્ફુરે છે, એ કડાના જેવા ગોળ આકારવાળી ચૈતન્યશકિત કુંડલી એવા નામથી ઓળખાય છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રની એ પરમ શકિત છે અને પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો ઈત્યાદિ સર્વ શકિતઓને સત્તા, પ્રેરણા, પ્રવૃત્તિ વગેરેથી એ જ વેગ આપે છે. છંછેડાયેલી સાપણ જેમ ફેણ ઊંચી રાખે, તેમ આ કુંડલી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા ચાલુ રહેવાથી ઊંચી ડોક રાખી રહે છે. જ્યારે પ્રાણવાયુ હૃદયમાં કુંડલિનીના સ્થાનમાં પહોંચે છે, ત્યારે જે અપંચીકૃત ભૂત અને તન્માત્રાઓનું બનેલું છે, તેમાં પ્રતિબિંબિરૂપે રહેલું જીવચૈતન્ય સ્મૃતિ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, અભિમાન, રાગ આદિ અનેક વૃત્તિઓરૂપે ઉદય પામે છે. જેમ ભમરી કમળના વનમાં ભટકયા કરે તેમ આ કુંડળી રૂપાદિ વિષયોનો મધુર સ્પર્શ થવાથી દેહમાં સ્ફુર્યા કરે છે; અને તે રીતે તેને વિષયોની પ્રાપ્તિ તેમ જ તેનું ફળ મળ્યા કરે છે. કુંડલિની એવી રીતે વેગથી સ્ફુરે છે કે, પ્રથમ ચક્ષુ આદિ મૃદુ ઇન્દ્રિયો સાથે રૂપાદિક વિષયનો સંબંધ થાય છે અને પછી દેહયંત્રને ચલાવનાર પ્રમાતા, વૃત્તિ દ્વારા બહાર નીકળી વિષય સાથે મળે છે, કે જેથી આવરણનો ભંગ થાય છે અને તેથી ઘટાદિ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. હૃદયકોશ સાથે સંબંધ રાખનાર સર્વ નાડીઓ એ કુંડલિની સાથે જ બંધાયેલી છે અને જેમ નદીઓ છેવટે મહાસમુદ્રમાં મળી જાય છે, તેમ એ સર્વ નાડીઓ છેવટે કુંડલિનીમાં મળી જાય છે. પ્રાણરૂપે નિરંતર ઊંચે જવાથી અને અપાનરૂપે નિત્ય નીચે જવાથી સર્વના સાધારણ કારણરૂપ એ કુંડલિની જ પ્રાણશકિત, ઈન્દ્રિયશકિત, બુદ્ધિશકિત ઈત્યાદિ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું બીજરૂપ છે.

રામ બોલ્યા: કલ્પથી માંડીને સૃષ્ટિ પર્યંત સર્વ મર્યાદા(માપ)રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તો પછી કુંડલિની કોશની જુદી રચનાની શી જરૂર છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! સર્વત્ર સર્વકાળ બધું જ્ઞાન વડે ચૈતન્યમાત્ર જ છે; પરંતુ સ્થૂલદેહ અને સૂક્ષ્મદેહને આકારે પરિણામ પામેલ પંચતન્માત્રાને લીધે જ ચૈતન્ય કોઈક સમયે પ્રકટ થાય છે. જેમ સૂર્યનો તાપ બધે ફેલાય છે, પણ ભીંત વગેરે પદાર્થોરૂપ ઉપાધિમાં તે વિશેષ દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યસત્તા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છતાં પણ સ્થૂલદેહરૂપ અને સૂક્ષ્મદેહરૂપ ઉપાધિમાં જ વિશેષ દેખાય છે. એ સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય કોઈ માટી, પથ્થર આદિ વસ્તુઓમાં

અવિદ્યાની ગાઢ જડતાથી ઢંકાઈ જાય છે એટલે તે દેખાતું નથી. કોઈ દેવ, મનુષ્ય આદિમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે અને કોઈ વૃક્ષાદિકમાં ઓછું જણાતું હોવા છતાં બહાર નથી દેખાતું, પરંતુ સત્તારૂપથી તે બધે ફેલાયેલું જ છે. હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! મનુષ્યદેહમાં તથા પશુ-સ્થાવરાદિક દેહમાં જે રીતે એ ચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે, તે હું ફરીથી તમને ક્રમથી કહું છું. આ સઘળું જડ અને ચેતન જગત ચૈતન્ય માત્રની સત્તાથી સત્તા ધરાવે છે, તે સર્વ ધર્મોથી શૂન્ય, આકાશના જેવું અસંગ, સર્વવ્યાપક, પરમ સૂક્ષ્મ અને પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ચૈતન્યમાત્ર, સત્તારૂપ, નિર્વિકાર અને નિર્દોષ એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય જ, કોઈ ઠેકાણે આકાશાદિ ભૂત સૂક્ષ્મોના અભ્યાસ વડે પંચતન્માત્રારૂપ બને છે અને એ જ પંચતન્માત્રાથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એમ પાંચ પ્રકારે કલ્પાયેલા લિંગ શરીરમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પડે છે; અને જેમ એક દીવામાંથી સો દીવા થઈ શકે છે, તેમ માયાથી અભ્યાસ વડે જન્માદિ વિકાર દ્વૈતભાવને પામીને, તે અનેક જીવરૂપ બની જાય છે; પણ વસ્તુતઃ તમારા ચૈતન્યસ્વરૂપનો જ એ સઘળો વિવર્ત છે. કેટલાંક પંચકો (પ્રાણાદિ પંચકથી બનેલાં લિંગશરીરો) સત્તામાત્રથી જ સ્ફુરેલા દેવ, મનુષ્ય આદિ આકારની વાસનાને અનુસરનારા સંકલ્પ વડે દેવમનુષ્યાદિક દેહભાવને, કેટલાંક પક્ષી આદિ દેહભાવને, કેટલાંક ધંતૂરો આદિ જડ દેહભાવને, કેટલાંક દેશાદિ ભાવને અને કેટલાંક દ્રવ્યાદિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે પંચકની સ્ફૂર્તિથી જ આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ નિશ્ચય છે અને એ સર્વ ઠેકાણે ચૈતન્યસત્તા જ વ્યાપી રહેલી છે. મનુષ્ય દેહાદિકમાં ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબોને લેવાની શક્તિ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ પંચક વડે બનેલા લિંગશરીરમાં હોવાથી તેને ચેતનસંજ્ઞા કહે છે. કોઈ પક્ષી આદિ શરીરમાં લિંગદેહનું અને સ્થૂલદેહનું સમાનપણું હોવાથી તે જડચેતન કહેવાય છે; અને ધંતૂરો આદિ જડમાં લિંગશરીર ઢંકાયેલું રહેવાથી તેમાં ચેતન લાગતું નથી; માટે તે જડ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. જેમ સમુદ્ર કોઈ સ્થળે સ્થળના જેવો સ્થિર અને કોઈ ઠેકાણે લહેરોથી ચંચળ જેવો દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યસત્તા લિંગદેહોમાં કોઈ ઠેકાણે જડરૂપે અને કોઈ ઠેકાણે ચેતનરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ સમુદ્રનું ક્યાંય સ્થિર રહેવાથી અને ક્યાંય ચંચળ રહેવાથી સમુદ્રપણું જતું રહે છે કે? નથી જ જતું. તેમ એ ચૈતન્યમાં સુર, નર, પક્ષી આદિ અનેક વિકલ્પો રહ્યા છતાં પણ એ નિર્લેપ ચૈતન્ય સદાસર્વદા નાશરહિત જ છે. જડ, ચેતન આદિ વિભાગ તો આત્મામાં પ્રાણાદિ પંચકથી થયેલ લિંગદેહ વડે જ કલ્પાયેલ છે. હે નિર્દોષ રામચંદ્રજી! દેહાદિ આકારરૂપે પરિણામ પામેલું લિંગશરીર મનુષ્યાદિ દેહમાં સ્ફૂર્તિ ચૈતન્ય વડે ચેતન સંજ્ઞાવાળું છે. પથ્થર આદિમાં ચેતનસત્તા પ્રતીત નહિ થવાથી તે જડ કહેવાય છે અને જડ શરીરમાં અંદર ચેતન હોવા છતાં બહારના પવનાદિ વડે હલનચલન થાય છે. આ સઘળા વિકલ્પો સ્વભાવથી જ જોવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી! જડચેતનાદિક સઘળો વાણીનો વ્યવહાર જ છે અને તે પરસ્પર ઊલટા ગુણોવાળું છે. બાકી તેમાં રહેલી નિર્લેપ ચેતનસત્તા એક જ હોવાથી તે સ્વરૂપમાં ઊલટા દેખાતા ગુણો રહી શકે જ નહિ. તેમ ટાઢતડકો આદિ અને હિમ-અગ્નિ આદિ વાણીનો વ્યવહાર જોકે ઊલટા ધર્મવાળો છે, તોપણ તેમાં રહેલી વ્યાપક ચેતનસત્તામાં ઊલટા દેખાતા ગુણો રહી શકતા નથી. પોતાની વાસનાને લીધે જ પરસ્પર ઊલટા ગુણોનો વ્યવહાર થાય છે, અને તેથી જ બરફ ઠંડો છે, દેવતા ગરમ છે આદિ ઊલટા ગુણોનો અનુભવ થાય છે. વિવેકી પુરુષ જાણે છે કે આ વાસનાઓ જ ઊલટા પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો કરે છે અને તે વિરુદ્ધ ગુણોમાં મન દોરવાઈ જાય છે. માટે વાસનાઓ જ જડ—ચેતન, ટાઢ—તડકો આદિ વ્યવહારમાં કારણભૂત છે. સૂતેલી

અશુભ વાસનાવાળું લિંગશરીર પશુ, વૃક્ષ આદિ જડભાવો થવામાં કારણ છે અને જાગેલી શુભ વાસનાવાળું લિંગશરીર, દેવ આદિ યોનિનું કારણ છે, જેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ ધર્મોના વિરુદ્ધપણામાં વાસના જ એક હેતુરૂપ છે. વળી જે ઠેકાણે હેતુપણું માનવાથી કાંઈ ફળ દેખાતું હોય ત્યાં તેની કલ્પના ઘટે છે. એટલે વાસનાને હેતુ માનીને તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; પણ વાસનાને બદલે પ્રાણીનો પોતાનો સ્વભાવ ઊલટા ગુણો દેખાડવામાં કારણ છે એમ માનવામાં આવે, તો તે આકાશમાં હાથ પછાડવા જેવું ફળ વિનાનું કાર્ય ગણાય. વાસનાનો નાશ થવાથી પરમાત્માનો લાભ થાય છે અને તેથી ડાહ્યા પુરુષની દૃષ્ટિમાં મેરુ આદિ સુવર્ણરાશિઓ પણ તણખલા જેવી તુચ્છ ભાસે છે અને વિવેકવાન દેવ, નર આદિના જડચેતન દેહો પણ કીડા જેવા ખૂબ હલકા જણાય છે. જડ પદાર્થોની વાસના સૂતેલી હોય છે અને તે સંસ્કારરૂપે રહેલી હોવાથી ભવિષ્યમાં જાગવાની કાંઈક યોગ્યતા ધરાવે છે, જ્યારે દેવ આદિ ચેતન પદાર્થોની વાસના અત્યારે જ જાગેલી હોય છે. પશુપક્ષી આદિ કેટલાંક ડોળાયેલી વાસનાવાળાં હોય છે; જેમણે સર્વ વાસનાને છોડી દીધેલી હોય તેઓ જ માત્ર વાસનારહિત ગણાય છે કે જેઓ મોક્ષ જેવા પરમ પુરુષાર્થને મેળવે છે. વાસનાની વિચિત્રતાથી જ હાથ—પગ આદિ અવયવોવાળા, દેવ—મનુષ્ય આદિરૂપે પરિણામ પામેલા એ અનેક લિંગદેહોએ વ્યવહાર નભાવવા માટે, પોતપોતાના અવયવાદિક સંકેતોમાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, ચક્ષુ, પ્રાણ ઈત્યાદિ અનુકૂળ પડતી અનેક સંજ્ઞાઓ કલ્પી લીધેલી છે. બીજા પક્ષી વગેરે અને જડ વગેરે પદાર્થોના પણ પોતપોતાની વાસનાને અનુસરનારા વ્યવહારને યોગ્ય એવા અનેક અવયવાદિ સંકેતો કલ્પેલા છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે વાસનાની વિચિત્રતાથી વિચિત્ર દેખાતા અનંત લિંગદેહો આદિમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં આરોપ થવાથી જડ થતા વિકારવાળાં અને અધિષ્ઠાનરૂપે નિર્વિકાર તથા ચૈતન્યરૂપ એવાં અનેક રૂપોથી સ્ફુર્યા કરે છે. હે પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રજી! તેમની સમષ્ટિમાં અહંભાવને પ્રાપ્ત થયેલા કોઈ એક(બ્રહ્મ)નો એક જ સંકલ્પ—પરમાણુ આ સૃષ્ટિઓરૂપ આકાશ-વૃક્ષોનું બીજ છે કે જેની અંદર અનેક લિંગદેહો ભમ્યા કરે છે. અહો! એ કેવી માયા છે! ઈન્દ્રિયો એ સંસારરૂપ વૃક્ષનાં પુષ્પો, સુગંધી શબ્દ આદિ વિષયો, ઈચ્છાઓ, ભમરા, કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ માંજરો, સ્વર્ગ વગેરે લોકો શાખાઓ, મેરુ આદિ પર્વતો મૂળ, કાળા મેઘો, પાંદડાં, દશ દિશાઓ લતાઓ તેમ જ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનાં જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ આદિ શરીરો તેનાં અનંત ફળ છે. પંચતન્માત્રારૂપ બીજથી પ્રકટ થયેલ અને પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય, એ પંચક વડે અનુભવવામાં આવતાં સંસારવૃક્ષો અવિવેકને લીધે પોતાના આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને (જ્ઞાન થયેથી) કાળે કરીને પોતાની મેળે પાછાં તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. અજ્ઞાનને લીધે તે પોતાની મેળે જ નાનાપણાને પ્રાપ્ત થઈને ઘણા કાળ સુધી સ્ફુર્યા કરે છે; અને જો વિવેક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો સમુદ્રમાં તરંગોની જેમ આત્મામાં જ બધું લીન થઈ જાય છે. અજ્ઞાનથી બાહ્યાકારદૃષ્ટિ વડે જોતાં તે ફેલાયેલ જોવામાં આવે છે; પરંતુ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચારીને જોતાં જેમ સમુદ્રમાંથી થતા તરંગો સમુદ્રમાં જ પાછા સમાઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં અવિદ્યાથી દેખાતો સઘળો પ્રપંચ પાછો એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જ સમાઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી! જે જીવો વાસનાનો નાશ થયા સુધી વિવેકદૃષ્ટિમાં જ રહ્યા કરે છે, તેઓ પાછા જન્મ-મરણ દેહધારણ આદિ સ્થિતિને ફરી વાર ભોગવતા જ નથી અને બીજાઓ આ સંસારચક્રમાં વારંવાર ભમ્યા કરે છે. ૧—૮૨

ये विवेकवशमालयं गता राम पंचकविलासराशयः। तेन भूय इह यान्ति संस्थितिं प्रभ्रमन्ति जगतीतले मुहुः ॥ ८२ ॥

સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો*

આધિ-વ્યાધિની ઉત્પત્તિ તથા તેની શાંતિના ઉપાય ઇત્યાદિ

वसिष्ठ उवाच

एतत्पंचकबीजं तु कुंडलिन्यां तदंतरे।
प्राणमारुतरूपेण तस्थां स्फुरति सर्वदा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સ્થૂળદેહની અંદર મૂલાધારમાં રહેલ કુંડલિની વિષે, લિંગશરીરના ઉપાદાનરૂપ ભૂતસૂક્ષ્મ પ્રથમ પ્રાણપવનરૂપે નિરંતર સ્ફુર્યા કરે છે, અંદર પ્રાણરૂપે સ્ફુરેલી કુંડલિની શક્તિ, સ્પંદ, સ્પર્શ, સંવિત્, કલા એવાં નામો વડે અનેક રીતે કહેવામાં આવે છે, કલ્પના કરવાને લીધે તે કલા કહેવાય છે. ચેતનપણાથી ચિત્ કહેવાય છે, જીવનપણાને લીધે જીવ કહેવાય છે, મનન કરવાથી તે મનરૂપે કહી શકાય છે, સંકલ્પ કરવાથી તે સંકલ્પરૂપે કહેવામાં આવે છે, નિશ્ચય કરવાથી તે બુદ્ધિ નામથી ઓળખાય છે. અને અહંભાવ થવાથી તે અહંકાર કહેવાય છે. એ સર્વોત્તમ કુંડલિની નામની જીવશક્તિ સર્વદા દેહમાં રહે છે અને પુર્યષ્ટક એવા નામથી પણ તે ઓળખાય છે. એ કુંડલિની નિરંતર અપાનવાયુરૂપે નીચે રહે છે, સમાનવાયુરૂપે નાભિમાં રહે છે અને ઉદાનવાયુરૂપે ઉપરના કંઠાદિ પ્રદેશમાં રહે છે. નીચે અપાનવાયુરૂપે અને ઉપર ઉદાનવાયુરૂપે રહેવાથી વચમાં એ બંનેનું પોતાને ખેંચાણ થયા છતાં પણ પોતે નિરંતર નિશ્ચળ, બળવાન અને સ્વસ્થ જ રહે છે. જો એ જીવસંવિત્ સમાનવાયુ વડે યત્નથી ન ધારણ કરી શકાય અને અપાનવાયુ વડે સર્વ યત્નથી નીચેની તરફ ખેંચાય, તો તે નીચે જાય છે અને અધોમાર્ગ દ્વારા બળાત્કારથી બહાર નીકળી જતાં માણસ મરણને શરણ થાય છે; તેમ જ જો યુક્તિથી ન ધારણ થઈ શકતાં પૂરો યત્ન કરી ઉદાનવાયુ વડે ખેંચાઈ ઉપર ચઢી જાય, તોપણ તે બળાત્કારથી બહાર નીકળી જતાં પુરુષ મૃત્યુવશ થાય છે. ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ તથા અધોભાગ તરફ જવું—આવવું ત્યજી દઈને, સર્વથા એ કુંડલિની દેહને વિષે સમાનવૃત્તિ વડે જ રહે, તો અંદર પવનનું રોકાણ થવાથી, પ્રાણાયામ વડે મનુષ્યનો જે કોઈ રોગ હોય તે સર્વ નાશ પામે છે. એક સો નાડીઓ શરીરમાં મુખ્ય ગણાય છે અને બાકીની બીજી નાડીઓ સામાન્ય ગણાય છે. સામાન્ય નાડીમાં કફપિત્તાદિ દોષ વધી જવાથી તેમાં અન્નરસ પહોંચાડનારી પ્રાણશક્તિનો વ્યાપાર બંધ પડી જાય, તો સામાન્ય રોગ થાય છે અને મુખ્ય નાડીઓમાં જો વ્યાપાર બંધ પડી જાય તો મોટા રોગો થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુ મહારાજ! શરીરમાં આધિઓ અને વ્યાધિઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો નાશ કેવી રીતે થાય, તે આપ મને બરાબર કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આધિ અને વ્યાધિ એ બને દુઃખનું કારણ છે. દવાઓ કરવાથી તે સમયે પૂરતું સુખ મળે છે અને જ્ઞાન વડે આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય તો તે મોક્ષ કહેવાય છે. આધિ અને વ્યાધિ એ બંને કોઈ વખત એકબીજાના નિમિત્તરૂપ થઈ, શરીરમાં ક્રમે કરીને થાય છે; કોઈ વખત એક કાળે એવાં સાધનો મળી આવવાથી શરીરમાં બંને સાથે પેદા થાય છે અને કોઈ વખત ક્રમવાર પણ થાય છે. દેહ સંબંધી જે કાંઈ દુઃખ છે તે વ્યાધિ કહેવાય છે અને વાસનામય માનસિક વ્યથાને આધિ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. એ બંનેનું મૂળ તપાસતાં અજ્ઞાન જ જણાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. અજ્ઞાનને લીધે પોતાની ઇન્દ્રિયોનો સંયમ નહિ થવાથી, ચિત્તમાં સ્વસ્થતા રાખનારા સૂક્ષ્મભાવને છોડી દઈ, રાતદિવસ રાગદ્વેષમાં રૂંધાઈ જઈ આ મળ્યું અને આ ન મળ્યું એવી ચિંતાથી ગાઢ મોહને આપનારી આધિઓ વર્ષાઋતુમાં ઝાકળની પેઠે કેવળ અજ્ઞાનથી જ આવી પડે છે.

*આ એકાશીમા સર્ગમાં કુંડલિનીના પ્રસંગથી રોગોની ઉત્પત્તિ થવાના તથા શાંતિ થવાના ક્રમો અને સિદ્ધિઓ તથા સિદ્ધદર્શન આદિના ઉપાયો એ વગેરે કહેવામાં આવશે.

અત્યંત ઈચ્છાઓ સ્ફુરવાથી તથા અજ્ઞાનથી, ચિત્ત ન જિતાવાને લીધે, દુષ્ટ અન્ન જમવામાં આવવાથી શ્મશાન આદિ ખરાબ સ્થળોમાં ફરવાથી, સાયંકાળ આદિ કવખતે ભોજન, મૈથુન આદિ વ્યવહાર કરવાથી, દુષ્ટ કર્મોનું ચિત્તમાં ચિંતન કરવાથી, દુર્જનોના સંગદોષથી, વિષ, સર્પ, વાઘ્ર આદિની શંકાઓ મનમાં આવવાથી, નાડીઓનાં છિદ્રોમાં અન્નરસ ન જવાને લીધે તે ક્ષીણ થઈ જઈને કિંવા બમણો રસ ચડવાથી બહુ પૂર્ણ થઈ જઈને કફપિત્તાદિ દોષથી, પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જવાને લીધે શરીર વિકલ થઈ જવાથી ઈત્યાદિ દોષોથી અનિયમિતતા થાય એટલે વ્યાધિ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી વર્ષાઋતુથી અને ગ્રીષ્મ-ઋતુથી જેમ નદીનો આકાર બદલાઈ જાય, તેમ શરીરનો આકાર બદલાઈ જાય છે. પૂર્વજન્મની હોય કે આ જન્મની હોય, શુભ હોય કે અશુભ હોય, પરંતુ જે બુદ્ધિ બળવાળી હોય તે તેવા આધિ—વ્યાધિના ક્રમ તરફ મનુષ્યને લઈ જાય છે. પંચભૂતથી બનેલા આ સ્થૂલદેહમાં અને લિંગ-દેહમાં એ રીતે આધિઓ અને વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હે રઘુકુળને શોભાવનાર રામચંદ્રજી! એ આધિઓ અને વ્યાધિઓ શી રીતે નાશ પામે છે તે વિશે હું કહું છું તે સાંભળો. વ્યાધિ બે પ્રકારનો છે: એક સામાન્ય અને બીજો દૃઢતર. ભૂખતરસ અને સ્ત્રીપુત્રાદિની ઈચ્છા એ વગેરેથી થયેલો વ્યાધિ સામાન્ય ગણાય છે અને જન્માદિ વિકાર આપનાર (વાસનામય) વ્યાધિ દૃઢતર કહેવાય છે. અન્નપાન અને સ્ત્રીપુત્રાદિક ઈચ્છિત વસ્તુ મળી જવાથી વ્યાવહારિક સામાન્ય વ્યાધિ નાશ પામે છે. આધિઓનો નાશ થઈ જવાથી મનથી થયેલા રોગો પણ નાશ પામે છે; પરંતુ હે રામચંદ્રજી! જેમ રજ્જુમાં અજ્ઞાનથી થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ રજ્જુનું ખરું જ્ઞાન થયા વિના મટતી જ નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન થયા વિના દૃઢતર જન્મમરણાદિ આપનારો વાસનામય વ્યાધિ મટતો જ નથી. વર્ષાઋતુની નદી કિનારાનાં સર્વ વૃક્ષોને જેમ ઉખેડી નાખે છે; તેમ જો દૃઢતર જન્મ-મરણાદિ વ્યાધિનો ક્ષય થાય તો તે સર્વે આધિવ્યાધિઓને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે. જે વ્યાધિઓ આધિ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે તો વૈદકમાં કહેલાં ઔષધ અને મંત્ર આદિના શુભ ક્રમોથી અથવા વૃદ્ધપરંપરાના ઉપાયોથી દૂર થાય છે. લોલાર્ક આદિ તીર્થોમાં સ્નાનવિધિ, મંત્ર, ઔષધ આદિ ઉપાયો અને લોકમાં ચાલતા વૃદ્ધપરંપરાના ઉપાયો તથા વૈદકશાસ્ત્રો એ બધું તમે સારી રીતે જાણો છો. એ વિષે તમને બીજું શું કહેવાનું છે? કશું નથી.

રામ બોલ્યા: આધિથી વ્યાધિ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પાછી ઔષધાદિક દ્રવ્યથી કે મંત્ર—પુણ્યાદિક બીજી યુક્તિથી શી રીતે નિવૃત્તિ પામે છે તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચિત્ત—આધિ વડે પીડાયાથી શરીરમાં ક્ષોભ થાય છે. ભૂલો પડેલો મનુષ્ય જેમ પાસે રહેલા માર્ગને પણ નથી દેખતો અને તે ન દેખાયાથી અવળે માર્ગે ચાલ્યો જાય છે અને જેમ શસ્ત્રથી વીંધાયેલ હરણ સીધા માર્ગને છોડી દઈ આડેઅવળે માર્ગે નાસવા માંડે છે, તેમ શરીરમાં ક્ષોભ થવાથી પ્રાણાદિ પવનો પોતાના સમાનભાવને છોડી, આડેઅવળે માર્ગે, ગમે તેમ ગતિ કરવા માંડે છે અને નદીમાં હાથી પડવાથી જેમ તેનું પાણી ઊછળે છે, રાજાની અવ્યવસ્થાથી વર્ણાશ્રમોના ક્રમો જેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિ આડીઅવળી થવાથી સઘળી નાડીઓ કફ—પિત્ત દોષોથી પુરાઈ જવાને લીધે વિષમતાને પામી જાય છે. પ્રાણો વડે દેહ ચોતરફ વિહ્વળ થઈ જવાથી, નદીઓની પેઠે કેટલીક નાડીઓ અન્નરસથી પૂરી ભરાઈ જાય છે અને કેટલીક નાડીઓ તદ્દન ખાલી જ રહી જાય છે. પ્રાણની ગતિ બદલાઈ જવાથી, કાં તો અન્નનો રસ ખરાબ જ થાય છે અથવા તો એ અન્ન નહિ પચવાથી અજીર્ણ થાય છે, કિંવા અન્નરસ બહુ જ જીર્ણ થઈ જાય છે (સુકાઈ જાય છે) અને તેથી શરીરમાં વિકાર

થાય છે. જેમ નદીનો વેગ (પોતાનું વલણ પૂર્ણસમુદ્ર તરફ હોવાથી) લાકડાંને પૂર્વદિશા તરફ લઈ જાય છે, તેમ પ્રાણવાયુઓ ખાધેલા અન્નને રસરૂપ બનાવી દઈ, અંદર પોતપોતાના સ્થાનમાં પહોંચાડી દે છે, પરંતુ જે અન્ન પ્રાણવાયુના વિષમપણાથી શરીરના અંદરના ભાગમાં ક્યાંય રૂંધાઈ રહે છે, તે સ્વાભાવિક રીતે કફ આદિ ધાતુઓને બગાડી વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આધિ(માનસિક પીડા)માંથી વ્યાધિ (રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે અને આધિ મટી જવાથી વ્યાધિ પણ નાશ પામે છે. હવે મંત્રોથી જે રીતે વ્યાધિઓ નાશ પામે છે, તે ક્રમ કહું છું તો સાંભળો. જેમ સ્વભાવથી જ હરડે જુલાબ આપે છે, તેમ ય, ર, લ, વ ઈત્યાદિ મંત્રાત્મક વર્ણો તે તે તેવી શ્રદ્ધાવાળી ભાવનાઓથી તેવાં તેવાં કાર્યો કરી આપે છે. હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! જેમ કસોટી પર ઘસાવાથી સુવર્ણ પોતાનું નિર્મળપણું પ્રકાશિત કરે છે, તેમ શુદ્ધ અને પુણ્યકર્મ કરવાથી તથા સત્પુરુષોની સેવાથી, ચિત્ત નિર્મળ થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી ! પૂર્ણચંદ્રનો ઉદય થવાથી જેમ જગતમાં પ્રકાશ વધે છે, તેમ ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી શરીરમાં આનંદ વધવા માંડે છે. ચિત્ત શુદ્ધ રહેવાથી પ્રાણવાયુઓ પોતાના ક્રમ પ્રમાણે જ સંચાર કરે છે અને અન્નને બરાબર (રસરૂપ કરી) પચાવી દે છે, જેથી વ્યાધિ નાશ પામે છે. એ પ્રમાણે આધિ તથા વ્યાધિના નાશનો તથા ઉત્પત્તિનો ક્રમ મેં તમને કહ્યો. હવે કુંડલિનીનો પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તે વિષે તમને હાલ જે ઉપયોગી છે તે કહું છું. જેમ સુગંધનો આશ્રય માંજર હોય છે, તેમ લિંગશરીર નામથી ઓળખાતા જીવની પ્રાણ એવા નામથી કહેવામાં આવતી કુંડલિની જ મુખ્ય આધારરૂપ છે. એ કુંડલિનીને પૂરક પ્રાણાયામના અભ્યાસથી કંઠકૂપથી નીચે રહેલી કૂર્મ નાડીમાં લઈ જઈ, તેમાં મનનો સંયમ કરી બરાબર રાખવામાં આવે છે તો શરીરનું ભારેપણું અને મેરુના જેવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેને **ગરિમા** નામની સિદ્ધિ કહે છે. પ્રાણને જ્યારે પૂરક પ્રાણાયામથી પૂર્ણ થયેલા દેહની અંદર મૂલાધારથી માંડી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી ફેલાવી પ્રાણ-નિરોધથી થતી ગરમીને અને તેથી થતા શારીરિક તથા માનસિક શ્રમને સહન કરવાને, એ કુંડલિની-ને ઊર્ધ્વભાગમાં લઈ જવામાં આવે, ત્યારે તે લાકડીની પેઠે લાંબી થઈ અને સર્પિણીની પેઠે ઉતાવળી થઈને, લતાની પેઠે કોમળ અને દેહમાં બંધાયેલ સર્વ નાડીઓને સાથે લઈ ઊર્ધ્વભાગમાં જાય છે. કૂવામાંથી ઊંચે ખેંચવામાં આવતો ચામડાનો કોષ પોતાની અંદર રહેલ પાણીને જેમ ઊંચે લઈ જાય છે તેમ નાડી દ્વારા આકાશ નગરના પવનથી પૂર્ણ અને હલકા થઈ ગયેલા આખા દેહને એ કુંડલિની (સંયમના અભ્યાસ વડે) ઊંચે ચઢાવે છે, કે જેને **આકાશગમન** નામની સિદ્ધિ કહે છે. એ પ્રમાણે (યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા)× સંયમના અભ્યાસના વિલાસરૂપ અને આકાશગમનમાં ઉપયોગી એવા યોગ વડે, યોગીઓ જેમ દીન પુરુષો (પુરુષાર્થથી) ઈન્દ્રપદને પહોંચે છે, તેમ આકાશગમનાદિક ઊર્ધ્વ ગતિને પહોંચી જાય છે. બીજી નાડીઓમાં નહિ જવા દેતાં, ફક્ત સુષુમ્ણામાં જ રેચક પ્રાણાયામ વડે પ્રાણનો પ્રવાહ ચાલુ રાખી, કુંડલિની શક્તિને જ્યારે મસ્તકની અને કપાળની સંધિરૂપ કપાટની બહાર બાર આંગળ ઉપરના ભાગમાં રહેલ મૂર્દ્ધ-જ્યોતિમાં મુહૂર્ત પર્યંત (સંયમપૂર્વક) સ્થિર રાખવામાં આવે, તો આકાશચારી **સિદ્ધ પુરુષોનું દર્શન** થાય છે.

રામ બોલ્યા : અમારા જેવાની ઈન્દ્રિયો દિવ્ય ન હોવાથી ચક્ષુ આદિનો સંયોગ થયા છતાં

× कायाकाशयोः संबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं । (પાતંજલસૂત્ર) શરીરનો અને આકાશનો જે સંબંધ છે તેમાં સંયમ કરવાથી અને તેને લીધે રૂની પેઠે શરીર હલકું થઈ જવાથી આકાશગમન નામની સિદ્ધિ મળે છે; એવો એ સૂત્રનો આશય છે. त्रयमेकत्रसंयमः । એક જ વિષયમાં ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ ત્રણે કરવામાં આવે તેને સંયમ કહે છે. આવો આ સૂત્રનો આશય જણાય છે.

પણ સિદ્ધોનું દર્શન થવું દુર્લભ છે, તો પછી ચક્ષુના તેજના સંબંધ વિના ફક્ત મૂર્ધજ્યોતિમાં (મસ્તક તથા કપાળની સંધિમાં રહેલાં છિદ્રની અંદરની જ્યોતિમાં) પ્રાણ ધારણ રાખવાથી સિદ્ધોનું દર્શન શી રીતે થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ રામચંદ્ર! વાયુરૂપ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા સિદ્ધ પુરુષો અજ્ઞાનને લીધે મલિન ભૂલોકવાસી પ્રાણીઓની ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે કે દિવ્ય ઉપાય વિના બીજા ઉપાય વડે જોવામાં આવતા નથી. યોગાભ્યાસ વડે સંસ્કાર પામેલા, ચિત્તથી બુદ્ધિરૂપી નેત્ર વડે પોતાનું ધારેલું ફળ આપનારા સિદ્ધપુરુષો સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સિદ્ધોનું દર્શન પણ થાય છે. માત્ર એ બેમાં એટલો જ તફાવત છે કે, સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતો વ્યવહાર લાંબો કાળ રહેતો નથી અને સિદ્ધોના દર્શનમાં થયેલો વરદાનફળપ્રાપ્તિ આદિ વ્યવહાર ચિરસ્થાયી હોય છે, રેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસના બળથી, મુખથી બહાર છેટે બાર આંગળ પરિમાણના પ્રદેશમાં ચિરકાળ સુધી પ્રાણની સ્થિતિ રાખવામાં આવે તો પરકાયાપ્રવેશ થઈ શકે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! (સઘળું જગત માયામય હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થ નિયત એક જ સ્થિતિમાં રહેતો નથી તો પછી માત્ર) એક સ્વભાવની જ અચળ સ્થિતિ કેમ રહે છે? એ આપ કહો. (આપ જેવા) દયાળુ વક્તાઓ કુતર્કભર્યા પ્રશ્નો પૂછવાથી પણ ખેદ પામતા નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સત્યસંકલ્પ પરમેશ્વરના સંકલ્પને અનુસરી વસ્તુની સ્વભાવ નામની જે શક્તિ સ્ફુરે છે, તે છેવટ સુધી કાંઈ પણ ફેરફાર ન થતાં તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે, આવો નિશ્ચય છે; તોપણ હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં અવિદ્યા જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હોવાથી, પદાર્થની સ્વભાવ નામની શક્તિ પણ ક્વચિત્ બદલાઈ જાય છે; જેમ કે ડાંગર શરદઋતુમાં થતી હોય છે, તોપણ દેશકાળના ભેદને લઈ વસંતઋતુમાં પણ થતી જોવામાં આવે છે. જે કાંઈ નાના પ્રકારે આપણે જોઈએ છીએ તે સઘળું વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ જ છે; માત્ર વ્યવહારને માટે જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં સઘળી કલ્પનાઓ કલ્પવામાં આવી છે.

રામ બોલ્યા : સૂક્ષ્મ છિદ્રાદિમાં ગતિ કરવા માટે શરીરને અણુ (ઝીણું) કરવું હોય અથવા આકાશને પૂરવા માટે (પોતાના શરીર વડે ઘણા ભાગમાં વ્યાપ્ત કરવા માટે) શરીરને સ્થૂળ બનાવવું હોય, તો તે યોગીલોક શી રીતે કરી શકે છે, તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ લાકડું અને કરવતનો સંયોગ થવાથી લાકડાના બે ભાગ થઈ જાય છે અને તે જ બે ભાગને ઘસવાથી તેમાંથી અગ્નિ પ્રકટ થાય છે,* તેમ પ્રાણ અને અપાનના પરસ્પર સંઘર્ષ થવાથી અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેના ભાગમાં અને ઉપરના ભાગમાં સંબંધ રાખનાર, પરસ્પર મળેલા મુખવાળો, આમાશય અને પકવાશય એવા નામથી કહેવામાં આવતો સ્થૂળ માંસપિંડ દેહયંત્રના જઠરના ભાગમાં છે અને જેમ પાણીમાં રહેલું નેતરનું વન ઉપર પવનથી અને નીચે પાણીથી ડોલ્યા કરે છે, તેમ આ બંને માંસના આશયો કંપે છે. એ માંસપિંડના નીચેના ભાગમાં મૂલાધારમાં પોતાના સ્થાનમાં રહેલી અને સર્વની શોભારૂપ એ કુંડલિની, પદ્મરાગમણિના પડમાં જેમ મોતીઓનું ગૂંચળું શોભે તેમ શોભે છે. જપકાળમાં ફેરવવામાં આવતી રુદ્રાક્ષાદિક ફળની માળાની જેમ તે નિરંતર પ્રાણને ઊંચે લઈ જવાથી અને અપાનને લીધે નીચે લઈ જવાથી કંપિત થઈ અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે અને લાકડી વાગવાથી જેમ સાપણ પોતાની ફણા ઊંચી કરે, તેમ એ પણ ઊંચું મુખ કરે છે. જેમ ભૂલોક અને સ્વર્ગલોકના મધ્યમાં (જગતમાં) શુભાશુભ કર્મો જ ઊર્ધ્વ (ઊંચી) ગતિને અને

* આવસથ્ય—અગ્નિહોત્રાદિકમાં કુંડમાં અગ્નિ બુઝાઈ જાય તો અરણીના કાષ્ઠમાંથી જ સંઘર્ષ કરી અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ વાત સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

અધો (નીચી) ગતિને આપે છે, તેમ એ કુંડલિની પ્રાણને તથા અપાનને ઊર્ધ્વ (ઊંચી) ગતિ તથા અધો (નીચી) ગતિ આપનારી છે. હૃદયરૂપ કમળપુટમાં ભમરી પેઠે રમણ કરનારી એ કુંડલિની જ રૂપ વગેરે સર્વ વિષયોના સ્વાદને જગાડે છે. જેમ બહારનો વાયુ વૃક્ષનાં પાંદડાંને હલાવે છે (કંપાવે છે), તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયશક્તિ, કર્મેન્દ્રિયશક્તિ વગેરે શક્તિઓને તથા હૃદય-કમળને અને નાડીસમૂહ ઇત્યાદિ સર્વેને એ કુંડ-લિની જ પ્રાણાદિક વાયુઓ વડે ચલાવે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જેમ વિશાળ આકાશમાં રહેલા વાયુઓ લાકડાં—પથરા આદિ બળવાન વસ્તુઓને અને તૃણ—પાંદડાં આદિ કોમળ વસ્તુઓને કાળે કરી સૂકવી નાખે છે; તેમ જ પ્રથમ જણાવેલા હૃદયકમળ અને નાડીવ્યૂહ આદિ પત્ર, પ્રાણાદિ વાયુને લીધે જ ધમણની પેઠે ધમાવાથી ચંચળ રહે છે. જેમ વસંતઋતુમાં વૃક્ષમાં ભૂમિનો રસ જવાથી તે જ પાંદડાં પુષ્પ આદિરૂપે પરિણામ પામે, તેમ તે જ રસ હૃદયમાં પ્રવેશ કરી લોહી, માંસ આદિરૂપે પરિણામ પામે છે. દરરોજ દેહને વિષે રહેલા સર્વ રસોને લોહી, માંસ, મેદ, મજ્જા, હાડકાં આદિરૂપે બનાવવાની ક્રિયા એ પ્રાણાદિ પવન જ કરે છે અને જેમ વનના વાંસ પોતપોતામાં ઘસાઈને દાવાનળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એ પ્રાણ આદિ પવનો પણ અન્યોન્ય સાથે ઘસાઈ જઠરાગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વ અંગમાં એ જઠરાગ્નિની ગરમી ફેલાઈ જવાથી દેહ, શીતવાતપ્રધાન છતાં પણ (શીત સ્વભાવવાળો છતાં પણ) જેમ સૂર્ય વડે જગત ગરમ થાય તેમ તે ગરમ થઈ જાય છે. હૃદયકમળમાં સુવર્ણના ભમરાના જેવું સુશોભિત જઠરાગ્નિરૂપી તેજ આખા આ દેહમાં ચારે બાજુ પોતાની શાંતિ વડે ફેલાયું છે—અરે યોગીઓ તેનું તારાના આકારે ધ્યાન કરે છે. એ તેજનું પ્રકાશમય જ્ઞાનસ્વરૂપે (સંયમપૂર્વક) ધ્યાન કરવાથી દૂરના નહિ જણાતા પદાર્થો પણ જોવામાં આવે છે. માંસરૂપ કમલ-ખંડથી શોભતા અને હૃદયરૂપ સરોવરમાં વિશ્રામ લેનારને જઠરાગ્નિને જેમ વડવાગ્નિને સમુદ્રનું જળ બળતણ હોય છે, તેમ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલ અન્ન રસરૂપ જળ જ સૂકું બળતણ છે. દેહમાં જે કોઈ (પ્રાણાદિ) પવન રૂપે સ્વચ્છ શીતળપણું જોવામાં આવે છે, તે ચંદ્રમાનું રૂપ છે; અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે ચંદ્રમા ઘસાવાથી તેમાંથી અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી આ દેહ અગ્નિષોમીય* કહેવાય છે. જગતમાં પણ સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે જે તેજ જોવામાં આવે છે તે અગ્નિરૂપે કહેવામાં આવે છે અને જે કાંઈ શાંતરૂપ જોવામાં આવે છે તે ચંદ્રરૂપ કહેવાય છે, જેથી આ જગત અગ્નિથી અને સોમ-થી થયેલું હોવાથી અગ્નિષોમીય કહી શકાય છે. સત્તારૂપ પ્રકાશમય ચૈતન્યરૂપે અને અસદ્રૂપ જડસ્વરૂપે, બ્રહ્મ જ જગદાકારે સત્તા ન હોવારૂપે થયેલું માનીએ, તોપણ આત્મસ્ફુરણ, બહ્માર્થ-જ્ઞાન અને સૂર્યાદિક જે કાંઈ સત્તારૂપ અને પ્રકાશ-મય છે, તે અગ્નિરૂપે કહેવામાં આવતું હોવાથી અને વિદ્વાનોના વિચાર પ્રમાણે જે કાંઈ જડરૂપ, અસદ્રૂપ અને અંધકારમય અજ્ઞાન આદિ છે તે ચંદ્રરૂપ કહેવામાં આવતું હોવાથી, બુદ્ધિમાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં જગતનું અગ્નિષોમીયપણું જ સિદ્ધ થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુની-શ્વર! આપે વાયુરૂપ ચંદ્રથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહી તે તો મારા સમજવામાં આવ્યું, પરંતુ હવે એ સોમની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અગ્નિ અને સોમ બંને અન્યોન્ય કાર્ય—કારણરૂપ છે અને એ બેય એક-બીજાના ખેંચાણથી પ્રકટ થાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ બંનેનો જન્મ બીજ અને છોડની જેમ અને દિવસરાત્રિની જેમ પરસ્પર એકબીજા-માંથી થાય છે અને તેની સ્થિતિ છાયા અને તડકાની જેમ પરસ્પર ઊલટી છે. કોઈ વખત જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અને છાયા સાથે જોવામાં આવે છે,

* જેનો સંબંધ ચંદ્ર અને દેવતા બંને સાથે હોય તે અગ્નિષોમીય કહેવાય છે.

તેમ કોઈ વખત અગ્નિ તથા સોમ, એ બંને પણ સાથે જોવામાં આવે છે અને કોઈ વખત જેમ દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ હોય છે, તેમ એ બેય એકબીજા પછી જોવામાં આવે છે. એ બંનેનો કાર્ય—કારણભાવ પણ એક સત્તારૂપ પરિણામથી અને બીજા વિનાશ—પરિણામથી એમ બે પ્રકારથી થયેલો કહી શકાય છે. અંકુરમાંથી જેમ બીજ ઉત્પન્ન થાય, તેમ કાર્યદશામાં કારણની સત્તા કાયમ રહી, એકમાંથી જે બીજાની ઉત્પત્તિ થાય તેને સત્તારૂપ પરિણામથી થયેલો કાર્ય—કારણભાવ કહે છે. દિવસમાં જેમ રાત્રિ થાય, તેમ કાર્યદશામાં કારણની સત્તા નહિ રહેતાં, એકનો નાશ થઈ, બીજાની જે ઉત્પત્તિ થાય, તે વિનાશ પરિણામથી થયેલો કાર્યકારણભાવ કહેવાય છે. માટીમાંથી જે ક્રમે ઘડો ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થિતિ સત્તારૂપ પરિણામની છે; એ સત્તારૂપ પરિણામમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિવાય બીજા કશા પ્રમાણની જરૂર રહેતી નથી. દિવસમાંથી જે ક્રમે રાત્રિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થિતિ વિનાશપરિણામની છે અને તેમાં એક વસ્તુમાં (રાત્રિમાં) રહેલો (દિવસનો) અભાવ જ મુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે. ' માટી જડ છે. એટલે તેને ચેતનધર્મ નહિ હોવાથી ઘડો બનાવવાની ઇચ્છા થતી નથી; તેમ જ રાત્રિને દિવસ બનાવતો નથી; કારણ કે પ્રકાશ દૂર થતાં જ દિવસ ચાલ્યો જાય છે, તે દિવસ રાત્રિને કેમ જ બનાવી શકે? માટે કાર્યકારણભાવ વિના જ સઘળું આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે પહેલાં કહેલા સત્તાપરિણામ કે વિનાશ-પરિણામથી થયેલો કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી ' આવી રીતે સ્વભાવવાદીઓ કાર્યકારણભાવનું ખંડન કરે છે, તે યોગ્ય નથી; કારણ કે દરેક વસ્તુમાં કાર્યકારણભાવ પ્રત્યક્ષ નજરે આવવાથી પોતાના અનુભવમાં આવતાં જતાં પણ તેઓ પોતાના મુખથી જ માત્ર નિષેધ કરે છે. હે રામચંદ્રજી! પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પેઠે અભાવ (અનુપલબ્ધિ) પણ એક પ્રમાણ છે; જેમ કે અગ્નિનો અભાવ કહેવાથી ઠંડીનું પ્રમાણ સર્વે જનોના અનુભવમાં આવે છે. ' અમુક પદાર્થ ગરમ નથી ' એમ કહેવાથી તેનું ઠંડાપણું આપોઆપ સાબિત થાય છે, અગ્નિ ધુમાડારૂપ અંશથી ઘાદળાંરૂપે બંધાઈ મેઘરૂપ થાય છે, એ વિષયમાં અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમનું કારણ જણાય છે. શીતળતાના સાધનથી અગ્નિ પોતે નાશ પામી જઈને જે વાયુભાવને પ્રાપ્ત થાય છે (વાયુમાં લીન થઈ જાય છે), એ વિષયમાં અગ્નિ વિનાશ—પરિણામથી સોમનું કારણ છે. વડવાનળ સાત સમુદ્રને શોષી લઈને, પાછો ધુમાડારૂપે વાદળાંમાં જઈ મેઘરૂપ બને છે, તેમાં અગ્નિનો અને સોમનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ રહેલો છે. કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્ય અમાવાસ્યા પર્યંત ચંદ્રબિંબનું પાન કરી, (તેનું તેજ ખેંચી લઈને) પાછો શુક્લ પક્ષમાં સારસ પક્ષી જેમ ખાધેલા કમળને ઉદરમાંથી બહાર કાઢે, તેમ બહાર પ્રકાશિત કરે છે તેમાં પણ અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમના કારણરૂપ જણાય છે. વસંત, ગ્રીષ્મ આદિ ઋતુઓમાં ઉષ્મા (ગરમી) રહિત વાયુ અમૃત જેવા ભૂમિના રસને ખેંચી પાછો વર્ષાઋતુમાં વાદળાંરૂપે ગાઢ બની જઈ, વૃષ્ટિ વડે જગતરૂપ શરીરને પોષણ આપે છે. આ વિષયમાં અગ્નિ જ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમનું કારણ ભાસે છે; અથવા સૂર્યનાં કિરણો વડે પૃથ્વીનું જળ ખેંચાયાથી તે કિરણોમાં તેનું રૂપ મળે છે તેમાં જળ (સોમ) સત્તારૂપ પરિણામથી અગ્નિનું કારણ છે. અને સૂર્યનાં કિરણોરૂપ પરિણામ પામેલા, તે જળમાં શીતપણાનો નાશ થઈ જઈ ગરમીને લીધે જે અગ્નિત્વ આવે છે, તેટલા અંશમાં જળ વિનાશ-પરિણામથી અગ્નિનું (ઉષ્ણતાનું) કારણ જણાય છે. જે કાંઈ આ દૃશ્યપ્રપંચ જોવામાં આવે છે, તે સઘળો અગ્નિષોમીય હોવાથી, અગ્નિનો નાશ થવામાં સોમ સત્તારૂપ પરિણામથી કારણરૂપ છે અને સોમના વિનાશના અગ્નિ સત્તારૂપે પરિણામથી કારણરૂપ છે. જેમ દિવસ નાશ પામી અભાવ-

પરિણામથી રાત્રિ થાય છે, તેમ અગ્નિ નાશ પામી વિનાશપરિણામથી સોમરૂપ થાય છે. અંધકાર અને પ્રકાશ, છાયા અને તડકો, દિવસ અને રાત્રિ, એમાં સર્વથી વિલક્ષણ અને સર્વમાં પરોવાયેલું જે કાંઈ સત્તારૂપ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે, તેને પંડિતો પણ (જ્ઞાન વિના) જોઈ શકતા નથી. દિવસના અને રાત્રિના, છાયાના અને તડકાના, અંધકારના અને પ્રકાશના સંધિમાં જે જોડાણ છે તે શૂન્યરૂપ જોતો નથી જ; કેમ કે એ બંનેનો છેલ્લો અને પહેલો અવયવ એ જોડાણમાં જ પરસ્પર લાગેલો છે. જેમ એક પદાર્થમાં (પોતાનો) ભાવ અને (વિરોધીઓ)નો અભાવ એ બંને રહે છે, તેમ એ એક જ જોડાણમાં બંનેની ભાવ અને અભાવરૂપે સ્થિતિ છે. (પ્રકાશ પોતે પોતાના સ્વરૂપથી ભાવરૂપ છે, અને અંધકારના અભાવરૂપે વિચારીએ તો તે અભાવરૂપ પણ ભાસે છે ઈત્યાદિ.) ભૂમંડળમાં જેમ અંધકાર અને પ્રકાશ વડે દિવસરાત્રિ જોડાયેલાં જ હોય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ ચૈતન્ય અને જડતા એ બન્ને વડે જોડાયેલાં જ છે. જેમ જળ અને અમૃતના ભેગા થવાથી ચંદ્રબિંબની સ્થિતિ હોય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપથી અને જડરૂપી આ જગતની સ્થિતિનો આરંભ જોવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી! જગતમાં જે પ્રકાશરૂપ અને ચૈતન્યરૂપ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે અગ્નિરૂપ છે અને જે કાંઈ જડરૂપ તથા તમરૂપ (અંધકારરૂપ) છે તે સોમનું શરીર છે, એમ સમજો. જેમ બહારના આકાશમાં સૂર્યનો ઉદય થવાથી રાત્રિનું અંધારું જતું રહે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ સૂર્યનો અનુભવરૂપે ઉદય થવાથી જન્મ—મરણ આદિ સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. જેમ અર્ધરાત્રે પ્રકાશ વડે શોભતા ચંદ્રમામાં પ્રતિબિંબરૂપે સૂર્યની પ્રભા હોવા છતાં પણ ચંદ્રની સત્તા વડે તે ઢંકાઈ જઈને અસત્ય જેવી લાગે છે, તેમ પોતાનું પ્રકાશરૂપ ચેતનસ્વરૂપ, સોમરૂપ જડદેહમાં સત્તારૂપે સત્ય હોવા છતાં, દેહસત્તા વડે ઢંકાઈ જવાથી અસત્યવત્ ભાસે છે. જેમ ચંદ્રમંડળમાં સૂર્ય પ્રભારૂપે ગયેલો અગ્નિ ચંદ્રબિંબને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જીવરૂપે દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું ચૈતન્ય પણ દેહમાં, જીવતાં સુધી અહંભાવ આદિનો પ્રકાશ કરે છે. અન્યોન્ય સંબંધ થવાથી ચંદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી સૂર્યપ્રભા જેમ ચંદ્રમંડળમાં ચંદ્રમારૂપ બની જાય છે, તેમ એ જીવરૂપ ચૈતન્ય પણ જડદેહમાં અધ્યાસથી તે રૂપે બની જાય છે. ચૈતન્ય આત્મા પોતે નિષ્ક્રિય અને ઉપાધિશૂન્ય હોવાથી, તેની સ્થિતિ ચક્ષુ આદિક વડે જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ જેમ દીપ દ્વારા પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેમ એ ચિતસત્તા પણ દેહરૂપ ઉપાધિ દ્વારા સ્પષ્ટ દેખાય છે. ચૈતન્યરૂપ આત્માનું, અજ્ઞાન વડે જે બાહ્ય દેહ આદિ વિષયમાં અહંમમત્વાદિકથી બંધાવાપણું તે જ (સંસારનું કારણ હોવાથી) સંસાર કહેવાય છે; અને અધ્યસ્ત સર્વ દેહાદિ વિષયો સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સમજાઈ જઈ સર્વના સંગથી રહિત જે શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનો લાભ થવો તે નિર્વાણ છે. જેમ ભીંત અને તેના પર પડતો સૂર્યનો પ્રકાશ એ બંને અન્યોન્ય મળેલાં જ જણાય છે, તેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જીવચૈતન્ય અને દેહ, એ બેય પરસ્પર મળીને જ સત્તારૂપે જોવામાં આવે છે, એવો વાણીનો વ્યવહાર હોવાથી તે મળેલાં છે અને એ જીવ તથા દેહ પણ અગ્નિસોમરૂપ જ છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! અગ્નિની (ચિત્‌સત્તાની) જ કેવળ સ્થિતિ જોવી હોય, તો ફક્ત ઉપાધિની નિવૃત્તિ કરી, નિરતિશય આનંદ આપનાર પરમ નિર્વાણમાં જ તે દેખાય છે; અને સોમની (જડતાની) જ કેવળ સ્થિતિ જોવી હોય, તો તે અતિશય જડ પાણી, પથ્થર વગેરેમાં જ જોવામાં આવે છે. પ્રાણ ગરમ પ્રકૃતિવાળા હોવાથી અગ્નિરૂપ છે. અને અપાન શીતળ પ્રકૃતિવાળો હોવાથી ચંદ્રરૂપ છે, એ બંને મુખમાર્ગમાં ગતિ કરવાવાળા છે અને છાયા—પ્રકાશની પેઠે તેમની સ્થિતિ પરસ્પર વિરોધવાળી છે. જ્યારે બહારનો શીતળ અપાનવાયુ અંદર દાખલ થાય છે, ત્યારે તે

ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિમાં મળી જઈ તે રૂપે થાય છે અને જ્યારે ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિ હૃદયસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી, મુખથી બાર આંગળ દૂર બહારના પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે તે શીતળ અપાનમાં મળી જઈ તે રૂપે બની જાય છે. અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબની પેઠે એ બંનેનું અન્યોન્યમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. જેમ બહારનો સૂર્ય ભીંતમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ અગ્નિ આધાર આદિ ચક્રોમાં રહેલ ચતુર્દલ આદિ કમળોની પાંખડીઓમાં સ્ફુરેલ વાણીરૂપી સોમને અનુભવ દ્વારા પ્રકટ કરે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં શીતરૂપે અને ઉષ્ણરૂપે સ્ફુરેલી ચેતનસત્તા બ્રહ્માંડના આકારથી જેમ અગ્નિષ્ટોમ કહેવાય છે, તેમ મનુષ્યોની (વ્યષ્ટિદેહોની) સૃષ્ટિમાં પણ શીતરૂપે અને ઉષ્ણરૂપે સ્ફુરેલી ચેતનસત્તા જ અગ્નિષ્ટોમ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. જે દેશમાં અંદર રહેલા પ્રાણરૂપે સૂર્યે બહાર રહેલા અપાનરૂપ સોમની સોળમી (છેલ્લી) કળા ગળી નથી, તે પ્રાણાપાનની સંધિના મુખથી બાર આંગળ છેટેના પ્રદેશમાં બાહ્ય કુંભક વડે મનની ધારણા રાખી, તેમાં તમે સ્થિર થાઓ. જે હૃદયાકાશમાં બહારનો અપાનરૂપ સોમ અંદરના પ્રાણપવનરૂપ સૂર્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કેવળચૈતન્યની સ્થિતિ વડે તમે સ્થિર થઈ રહો. પ્રાણચૈતન્યરૂપી સૂર્યની જે કાંઈ ગરમી છે તે અગ્નિરૂપ છે; અને અપાનનું જે શીતળપણું છે, તે સોમરૂપ છે. એ બંનેનો જે સ્થળમાં પરસ્પરનો મિલાપ થઈ, પ્રતિબિંબની પેઠે તુલ્યરૂપતા થઈ જાય છે, તે સૂક્ષ્મ ચૈતન્યાકાશમાં તમે મનને સ્થિર કરો. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! બહાર જેમ સૂર્યાદિકનું ગ્રહણ જોવામાં આવે છે, તેમ શરીરમાં પણ સોમ, સૂર્ય અને અગ્નિનાં ગ્રહણ કલ્પવામાં આવે છે. જે અપાનની શીતળતા જઠરાગ્નિથી ગળાય તે સોમનું અગ્નિથી ગ્રહણ થાય છે. બહારના અપાનવાયુની શીતળતાથી જે પ્રાણની ઉષ્ણતા ગળાય તે અગ્નિનું સોમથી ગ્રહણ કહેવાય છે અને સૂર્યના ગ્રહણનો ક્રમ તો ઉપર જણાવવામાં આવી ગયો છે. એ સર્વ ગ્રહણ થવાનો જે સૂક્ષ્મ કાળ છે, તેને એકાગ્ર મન વડે તમે જાણનારા થાઓ; કેમ કે પુણ્યાદિકમાં બહારના ગ્રહણના સમયો ઉપર, જણાવેલ ગ્રહણ પાસે તૃણ જેવા અતિ તુચ્છ છે, પ્રિય રામચંદ્રજી! સંક્રાંતિ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન અને સંવત્સર આદિ કાળને જેમ બહાર જાણી શકીએ છીએ, તેમ પ્રાણ—અપાન આદિ દેહવાયુઓ વડે જ એ સઘળું અંદર પણ અનુભવમાં આવવાથી તમે જેમ ઘડાને જાણો છો તેમ પ્રત્યક્ષ જાણી શકો, તો જ આ યોગી પુરુષોની પુણ્યકથામાં તમે શોભાવાળા રહો, નહિતર બીજા પ્રસંગમાં તમે રોકાઓ, તો તેવી શોભાવાળા ગણાઓ નહિ. ૧—૧૧૯

संक्रान्तिमुत्तरमथायनमंग सम्यक्कालं तथा विषुवतो यदि देहवातैः। अंतर्बहिष्ठमिव वेत्सि यथानुभूतं तच्छोभसेऽत्र न पुनः परमभ्युपेतः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અગ્નિષ્ટોમવિચારણ' નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો*

અણિમાદિ સિદ્ધિઓના ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

अणुतां स्थूलतां वापि यथा गच्छति योगिनाम्। देहो नाम तथा सम्यग्वक्ष्यमाणमिदं श्रृणु॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: યોગીઓનો દેહ, જે ક્રિયાથી અણુતાને અને સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે હું સારી રીતે કહું છું, તમે સાંભળો. હૃદયકમળના ચક્રની ઊર્ધ્વ (ઉપલી) પાંખડી ઉપર સુવર્ણના ભમરા જેવો અને વર્ષાઋતુમાં સંધ્યાકાળે ચમકતી વીજળીના જેવો કાંતિમાન અને પીળો અગ્નિકણ રહે છે. જેમ વાયુ વડે બહારનો અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ વૃદ્ધિના ઉપાયના જ્ઞાનથી એ અંદર

*આ બ્યાશીમા સર્ગમાં યોગીપુરુષને દેહનું અણુપણું તથા સ્થૂલપણું થવાના ઉપાયો, જ્ઞાનની થતી સિદ્ધિ, પરકાયમાં પ્રવેશ તથા તેની ભોગપ્રાપ્તિ એ કથા યુક્તિથી કહેવામાં આવશે.

રહેલો અગ્નિકણ પણ વધી શકે છે. એ જઠરાગ્નિ ચેતનરૂપ હોવાથી, વૃદ્ધિ પામ્યા છતાં પણ બહારના અગ્નિની જેમ દેહને નહિ બાળતાં, સૂર્યની જેમ અત્યંત પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાતઃકાળની સંધ્યામાં પ્રથમ જ ઉદય પામતા બાલસૂર્યના જેવી કાંતિવાળો એ અગ્નિકણ સુવર્ણને જેમ અગ્નિ ગાળી નાખે, તેમ ક્ષણમાત્રમાં આખા દેહને અવયવો સહિત ગાળી નાખે છે, અર્થાત્ દેહના પાર્થિવ ભાગને તેના ઉપાદાનરૂપ જળભાગમાં લીન કરી દે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માથાથી આરંભી પગ સુધી ગળી જાય છે. તે પછી તે અગ્નિકણ પોતાનો ઉષ્ણ સ્વભાવ હોવાથી જળભાગની શીતતાને નહિ સહન કરતાં, ગરમી વડે એ જળભાગનું પણ શોષણ કરી, પોતે જુદો જ ચિત્તરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહે છે. પાર્થિવ અને જલશરીરને પોતપોતાના ઉપાદાનકારણમાં લીન કરી, અવશેષ રહેલો એ અગ્નિકણ જેમ પવનના ઝપાટાથી ઝાકળ ક્યાંય જતું રહે છે, તેમ પ્રાણમાં ક્ષોભ થવાથી પોતે પણ ક્યાંય (પોતાના ઉપાદાનરૂપ પ્રાણ આદિ પવનમાં) લીન થઈ જાય છે. તે વખતમાં કેવળ અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાની જેમ સુષુમ્ણા નાડીની જુદી પડેલી, યોગીની કુંડલિનીશક્તિ (જીવશક્તિ) સંસ્કારરૂપે રહેલા સૂક્ષ્મ દેહાકાશમાં અવશેષ રહે છે. મન, બુદ્ધિ, જીવ આદિથી જોડાયેલી, લિંગશરીરમાં જ અહંકારને સંકેલી (સૂક્ષ્મરૂપ રાખનારી), નગરથી ઊર્ધ્વપ્રદેશમાં બહાર નીકળેલી ધૂમલેખાની પેઠે ચમત્કારથી યથેષ્ટ ગતિ કરવાની શક્તિવાળી, એ યોગિની કુંડલિનીશક્તિ કમળ, શિલા, તૃણ, ભીંત, પથ્થર, સ્વર્ગલોક અને ભૂલોક આદિમાં જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ કરી પાછી નીકળી જવા માટે યોજના કરે ત્યાં ત્યાં તે (સૂક્ષ્મભાવથી) પ્રવેશ કરી બહાર નીકળી જાય છે.

હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ જ યોગિની કુંડલિની શક્તિ અગ્નિમાં પ્રથમ લીન કરી દીધેલા જળભાગને જ્યારે પાછો ક્રમ પ્રમાણે તેમાંથી પ્રકટ કરે છે, ત્યારે જેમ કૂવામાં નાખેલી બોખ (ચામડાની ડોલ) જળથી ભરાઈ જાય તેમ તે રસથી ભરાઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ ચિત્રકારની બુદ્ધિમાં સ્ફુરેલી રેખા તેવાતેવા આકારે બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ રસથી પૂર્ણ થયેલી એ કુંડલિનીશક્તિ પણ, પ્રથમ ખેંચી લીધેલા પાર્થિવ ભાગને પાછો પ્રકટ કરી જેવા જેવા આકારની ભાવના કરે તેવો તેવો આકાર (યોગ્યસામર્થ્યથી) થઈ જાય છે. માતાના ઉદરમાં રહેલા કલલમાં (માંસપિંડમાં) અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહેલી બીજશક્તિ જ જેમ હાડકાં, હાથપગ આદિ સ્થૂલભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ કુંડલિની જ અંદર હાડકાં આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી! યોગીપુરુષની જીવશક્તિ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર, મેરુ આદિ મોટા પ્રમાણના આકારની કે તૃણ આદિ નાના પ્રમાણના આકારની જેવી દૃઢ ભાવના કરે તેવા આકારને તે પ્રાપ્ત થાય છે. અણિમાદિ સિદ્ધિઓ જે રીતે યોગથી સિદ્ધ થાય છે તે તમે સાંભળી ચૂક્યા. હવે એ સિદ્ધિઓ જ્ઞાનથી શી રીતે મળી શકે, તે કહું છું તમે સાંભળો, કે જે આ કથા સાંભળ્યાનું મુખ્ય ભૂષણ છે. શુદ્ધ, નિર્વિકાર, અલક્ષ્ય, સૂક્ષ્મતર અને શાંત એક ચેતનસત્તા જ સર્વત્ર છે. જગત કે જગતની ક્રિયા કશું તેમાં છે જ નહિ. એ ચેતનસત્તા જ જ્યારે સંકલ્પરૂપે સ્ફુરેલા પોતાના આત્માને અભ્યાસથી વધારે છે, ત્યારે સંકલ્પરૂપ મેલથી મલિન થાય છે. અને તે જીવ એવા નામથી ઓળખાય છે. જેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની બાળકના મનમાં યક્ષ અસત્ય છતાં ભયથી સત્ય ભાસે છે, તેમ આ દેહ અસત્ય છતાં, જીવની દૃષ્ટિમાં માત્ર સંકલ્પની ભ્રાંતિથી જ સત્ય જેવો લાગે છે. જ્યારે જ્ઞાનરૂપ દીપકથી પ્રકાશનો પૂર્ણ રીતે ઉદય થાય છે, ત્યારે સંકલ્પથી થયેલું જીવનું સઘળું અજ્ઞાન શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે નાશ પામે છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ તેલ ખૂટી જવાથી દીવો બુઝાઈ જાય છે, તેમ સર્વ સંકલ્પોનો નાશ થઈ જવાથી દેહ પણ બાધિત (નહિ જેવો) થઈ જાય છે. જેમ નિદ્રાનો નાશ થવાથી સ્વપ્ન

જોવામાં આવતું નથી, તેમ સત્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, દેહ પણ (મિથ્યા હોવાથી) જોવામાં આવતો નથી. જે તત્ત્વ ન હોય તેમાં તત્ત્વની ભ્રાંતિ થાય એટલે જીવ દેહમાં બંધાઈ રહે છે, પરંતુ એક પરમાત્માની ભાવના કરવાથી તે જીવ દેહના બંધન વગરનો થઈ સુખી અને પરમ શોભાયમાન થાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થમાં, આત્મબુદ્ધિ થવી એ હૃદયનો અંધકાર છે અને તે એવો તો દારુણ છે કે બહારનો સૂર્યાદિ પ્રકાશ તેને ભેદી શકતો નથી. પોતાના આત્મામાં જ એક આત્મબુદ્ધિ થવાથી સર્વમાં ફેલાઈને રહેલું નિર્મળ, નિરંજન, શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ હું છું. એવો જ્ઞાનરૂપ સૂર્ય જ્યારે ઉદય પામે ત્યારે જ તે હૃદયનો અંધકાર (અજ્ઞાન) નાશ પામે છે. બીજા કેટલાક આત્મજ્ઞાની પુરુષો જેમાં જેવી ભાવના કરે તેમાં દૃઢ ભાવનાને લીધે તેમને તેવું જ દેખવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી ! મૂઢ ઝેરના કીડા વગેરે પણ દૃઢ ભાવનાના આગ્રહને લીધે ઝેરનું અમૃતની પેઠે ભક્ષણ કરે છે અને દૂધ, અન્ન આદિ અમૃતને ઝેરની દૃઢ ભ્રાંતિથી ઝેરની પેઠે માની અભક્ષ્ય ગણે છે. એવી જ રીતે દૃઢ સંકલ્પથી જે જે ભાવના કરવામાં આવે તે તે તત્કાળ તેવી જ રીતે સિદ્ધ થાય છે, એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો લોકમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે. આ દેહ સત્યપણાથી જો જોવામાં આવે તો દેહરૂપે (સત્ય) દેખાય છે; પરંતુ જો અસત્ય ભાવથી દેહને જોઈએ, તો સઘળું અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમય જ હોવાથી બ્રહ્માકારરૂપે ભાસે છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! **અણિમાદિ** સિદ્ધિ મેળવવા માટે ઉપર જણાવેલી યુક્તિ તમારા સાંભળવામાં આવી. હવે એ વિષે બીજી યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો. જેમ બહારના વાયુમાં રહેલી ફૂલની સુગંધી નાક પાસે જાય, તેમ રેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસના યોગથી, જીવને જ્યારે કુંડલિનીશક્તિરૂપ ઘરમાંથી જુદો પાડી, બીજાના દેહમાં, જીવમાં કે બુદ્ધિમાં વૈભવ ભોગવવા માટે દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે ચેષ્ટા વગરનો એ દેહ લાકડાના જેવો જડ થઈ જાય છે. જેમ ઝાડને પાણી પાનારો માળી પોતાના હાથમાં રહેલા ઘડાના પાણીથી જે જે ઝાડ કે લતાને પાણી પાવાને ઈચ્છે છે તેને તેને પાય છે, તેમ એ જીવને પણ સ્થાવરમાં કે જંગમમાં જે પદાર્થમાં પોતાને ઈચ્છા થાય તેની અંદર સારી રીતે વૈભવો ભોગવવાને યોજી શકાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે **પરકાળમાં** પ્રવેશ કરી, સિદ્ધિના વૈભવો ભોગવી રહ્યા પછી એ જીવને પોતાનું પૂર્વનું શરીર રહેલું હોય તો તેમાં અથવા બીજું જે કાંઈ પોતાને રુચે તેમાં જેટલા કાળ સુધી ઈચ્છા હોય તેટલા કાળ સુધી પ્રવેશ કરે છે અથવા એ યોગીપુરુષ પરકાયપ્રવેશ કરી, વૈભવો ભોગવ્યા પછી સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલા પોતાના ચૈતન્યચમત્કારથી સર્વ સ્થાવર—જંગમ દેહોમાં, તેના જીવોમાં અને સત્ત્વાદિ ગુણોમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે. યોગથી મળેલા ઐશ્વર્યથી ભરપૂર થયેલો એ જીવ નિત્ય સ્વપ્રકાશ અને નિર્દોષ પોતાના આત્મસ્વરૂપને ઓળખી જે જે ઈચ્છા કરે તે તે તત્કાળ મેળવે છે; પરંતુ અજ્ઞાનનું પડળ ખસી જવું એ જ પરમ પદ છે એમ વિવેકી પુરુષોનું માનવું છે.

ज्ञात्वा सदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशो यद्यद्यथा समभिवांछति चित्प्रकाशः । प्राप्नोति तत्तदचिरेण तथव राम सम्यक्पदं विदुरनावरणत्वमेव॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અણિમાદિલાભયોગોપદેશ' નામનો
સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩મો*

કિરાટની કથા

वसिष्ठ उवाच

**अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता सा नृपभामिनी ।
एवं बभूव चूडाला घनाभ्यासवती सती ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : શિખિધ્વજ રાજાની રાણી ચૂડાલાએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણાયામ

*આ ત્યાશીમા સર્ગમાં ચૂડાલા સિદ્ધિના વૈભવો, શિખિધ્વજનું રાજાનું અજ્ઞાન અને ગુરુપદેશની સફળતાના સંબંધમાં કિરાટના આખ્યાનનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

આદિ યોગનો દૃઢ અભ્યાસ કરી, અણિમાદિ સિદ્ધિઓનું ઐશ્વર્ય મેળવ્યું. મોહની નિવૃત્તિ થઈ જવાને લીધે અને તાપોનો નાશ થઈ જવાથી ગંગાના જેવી નિર્મળ અને શીતળ એ ચૂડાલાએ આકાશમાર્ગ વડે ગમન કરવા માંડયું, સમુદ્રરૂપ ગુફામાં પ્રવેશ કરવા માંડયો અને ઈચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પણ ફરવા માંડયું. જે રાણી પોતાના પતિના વક્ષઃસ્થળમાંથી અને ચિત્તમાંથી એક ક્ષણમાત્ર પણ દૂર ગયેલ નથી હતી, એ જ ચૂડાલા પોતાના યોગસામર્થ્યથી લક્ષ્મીની જેમ રાજ્યોમાં અને જગતમાં ફરતી હતી. વીજળીના ઝબકારા જેવાં ચળકતાં ઘરેણાંથી શણગારેલી એ રાણીએ મેઘમાળાની જેમ અનેક પર્વતોમાં અને પૃથ્વીમાં ફરવા માંડયું. જેમ સૂત્રનો તાંતણો વીંધેલાં મોતીમાં સુખથી પ્રવેશ કરી શકે, તેમ તૃણ, લાકડું, પાષાણ, પ્રાણી, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ, એ સર્વમાં તે નિર્વિઘ્ને પ્રવેશ કરતી હતી. મેરુ પર્વતના ઉપરનાં શિખરોમાં, લોકપાલનાં નગરોમાં તથા દિશાઓમાં અને આકાશમાં રહેલાં સર્વ સ્થાનોમાં તે વિહાર કરતી હતી. પક્ષી, ભૂત, પિશાચ, નાગ, દેવ, દાનવ, વિદ્યાધર, અપ્સરા અને સિદ્ધ એ વગેરે સાથે તે વાર્તાલાપ આદિ વ્યવહાર કરતી હતી. એ ચૂડાલાએ પોતાના પતિને આત્મજ્ઞાનરૂપ અમૃતનો લાભ થવા માટે ઘણી વાર વખતોવખત બોધ કર્યો; પરંતુ રાજાને તેથી કશું થયું નહિ. જેમ બાળક વિદ્યાના ખરા સ્વરૂપને ન સમજી શકે, તેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યોગ—ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોવાળી એ ચૂડાલાનું ખરું સ્વરૂપ આટલા કાળ સુધી શિખિધ્વજ રાજાના સમજવામાં આવ્યું નહિ. માત્ર તે એટલું જ સમજતો હતો કે, મારી રાણી અનેક કળાઓમાં કુશળ અને રમણીય છે. શૂદ્રને જેમ યજ્ઞક્રિયા દેખાડવામાં નથી આવતી, તેમ એ ચૂડાલા રાણીએ પણ આત્માને નહિ ઓળખનાર એ શિખિધ્વજ રાજાને પોતાની સિદ્ધિઓની શોભા દેખાડી નહિ.

રામ બોલ્યા: હે સમર્થ ગુરુ મહારાજ! ચૂડાલા રાણી મહાસિદ્ધ અને પૂર્ણ યોગાભ્યાસ વાળી હતી, છતાં તેના યત્નથી પણ રાજાને બોધ થયો નહિ, તો પછી બીજાને તો શી રીતે થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: રઘુકુળને દીપાવનાર હે રામચંદ્રજી! ઉપદેશનો જે ક્રમ બાંધવામાં આવ્યો છે તે તો માત્ર **तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।*** ઈત્યાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલી મર્યાદાને પાળવા માટે છે. બાકી શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ જ્ઞાન મેળવવામાં મુખ્ય કારણરૂપ છે. કેવળ શાસ્ત્રથી જ કે કેવળ પુણ્યથી જ પોતાનું ખરું તત્ત્વ જણાતું નથી; પરંતુ જેમ સર્પના પગ ગૂઢ હોવાથી સર્પ પોતે જ તેને દેખે છે, તેમ નિદિધ્યાસન વડે સાક્ષાત્કાર થવાથી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લે છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જેમ આપ કહો છો તેમ જ જો હોય, તો આ જગતની મર્યાદામાં ગુરુપદેશને પણ આત્મજ્ઞાનમાં કારણરૂપે બતાવ્યા છે, તે કેમ અને કયે દ્વારે ઉપકારક છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વિંધ્યાટવીના તૃણ અને લતાદિવાળા એક જંગલમાં કુટુંબી બ્રાહ્મણની જેમ ખૂબ જ ધનદોલત હોવા છતાં કોઈ એક કંજૂસ કિરાટ× રહે છે. હે રામચંદ્રજી! એક દિવસ તે કયાંય જતો હતો, તેવામાં વિંધ્યાટવીના ઘાસના ઘેરાથી ઢંકાયેલા, કોઈ એક પ્રદેશમાં તે કિરાટની એક કોડી પડી ગઈ. એ એક કોડી મળે તો તેમાંથી સમય થતાં (વેપાર વડે) ચાર કોડી થાય, તેમાંથી પછી આઠ પેદા થાય અને પછી ક્રમે કરીને એ એક જ કોડીમાંથી સો, હજાર બે હજાર કોડીઓ મળે એવો વિચાર ચિત્તમાં આવવાથી, એ કંજૂસે કોડીને માટે યત્ન વડે ઘાસ, ફોતરાં આદિ સર્વ જગાએ ત્રણ દિવસ સુધી શોધ કરી. દીનપણાથી રાતદિવસ આળસ ત્યાગીને એ કિરાટ શોધમાં એવો તો તત્પર રહ્યો

* તે બ્રહ્મને જાણવા માટે હાથમાં સમિધા લઈ (વિનય અને જિજ્ઞાસા બતાવવા) શિષ્યે સંસ્કારી વિદ્વાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવું.

× ગામડામાં ફેરી કરનાર વાણિયો.

કે બીજા માણસોની હજારો મશ્કરીઓ ઉપર પણ તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયું નહિ. એમ ત્રણ દિવસ સુધી શોધ કરતાં છેવટે તે જંગલના પ્રદેશમાંથી, તેને પૂર્ણચંદ્રના જેવો ચળકતો એક મોટો ચિંતામણિ મળ્યો. તે મળવાથી મનમાં પ્રસન્ન થઈ, ઘેર આવીને તે જગતના સઘળા વૈભવોને ભોગવનારો, દરિદ્રતા આદિ દુઃખોથી રહિત અને મહાસુખી થઈ રહ્યો. એ પ્રમાણે જેમ કિરાટે રાતદિવસ મનમાં ગ્લાનિ ન લાવતાં કોડીની શોધ કરી તો આખા ભૂમંડળના જેવો મહામૂલ્યવાન ચિંતામણિ તેને મળ્યો; તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રના ઉપદેશથી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે. જેમ કોડી શોધવા જતાં કિરાટને ચિંતામણિનો લાભ થયો, તેમ ગુરુપદેશના ક્રમથી શાસ્ત્રના શ્રવણ વગેરે મારફત જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી મળે નહિ તેની શોધ કરતાં મનન—નિદિધ્યાસન દ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનનો લાભ થઈ જાય છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! શાસ્ત્રાદિકનું શ્રવણ કર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામેલા મનનો વ્યાપાર છે અને બ્રહ્મ એ પોતે ઇન્દ્રિયોને વિષય નથી જેથી ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જોકે ગુરુપદેશ દ્વારા તત્ત્વ સમજાય છે. પરંતુ તેનો તો સાક્ષાત્કાર તો મનન—નિદિધ્યાસન આદિથી અત્યંત સ્વચ્છ થયેલી શિષ્યની બુદ્ધિ વડે જ સાધ્ય છે. જેમ કોડીને શોધ્યા વિના કિરાટને ચિંતામણિનો લાભ થાત નહિ, તેમ જ ગુરૂપદેશ વિના આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પણ થાય નહિ. જેમ ચિંતામણિ મળવામાં કોડી સાક્ષાત્ કારણરૂપ ન છતાં પણ તેની શોધ મારફત કારણરૂપ ગણી શકાય છે, તેમ ગુરુનો ઉપદેશ પણ મોક્ષરૂપ મહાપ્રયોજનવાળા આત્મતત્ત્વને ઓળખવામાં સાક્ષાત્ કારણરૂપ નહિ છતાં પણ શ્રવણ-મનનાદિ દ્વારા કારણરૂપ થાય છે. હે રામચંદ્રજી ! મોટાઓને પણ મોહમાં નાખનારી આ માયાશક્તિ તમે જુઓ કે કાંઈક શોધવા જતાં વળી તેનું ફળ કાંઈક બીજું જ મળી આવે છે. પુરુષ કાંઈક કર્મ કરે છે અને પાછો કાંઈક જુદી જ જાતનો તેને (કિરાટની જેમ) ફળનો લાભ થાય છે. એવું આ ત્રણેય લોકમાં જોવામાં આવે છે, માટે આત્મજ્ઞાન થયા પછી માત્ર બાકી રહેલાં કર્મો કરીને સંગનો ત્યાગ કરી કાળ વિતાવવો એ જ કલ્યાણકારક છે. ૧—૨૮

अन्यत्करोति पुरुषः फलमन्यदेव प्राप्नोति यत् त्रिषु जगत्स्ववलोक्यते च । तस्मादनन्तरभवस्य जगद्भ्रमस्य श्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કિરાટોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો*

શિખિધ્વજનો વૈરાગ્ય અને વનગમન

वसिष्ठ उवाच

**ततः शिखिध्वजो राजा तत्त्वज्ञानपदं विना ।
आजगाम परं मोहं तमोघत्वमिव प्रजाः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ત્યાર પછી જેમ સંતાન નાશ પામવાથી પુરુષ શોકથી અંધ બની જાય, તેમ શિખિધ્વજરાજા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ શાંતિ વિના ખૂબ દુઃખી થતો હતો. ચિત્તમાં દુઃખરૂપ અગ્નિ સળગવા લાગતાં, પોતાના સામંત આદિ સ્નેહીમંડળે પ્રાપ્ત કરાયેલી વિભૂતિઓ પણ દેવતાના ભડકા જેવી લાગતાં, તેનું મન કાંઈ પણ આનંદ પામતું ન હતું. પારધીના બાણથી બચી ગયેલા (ભયાતુર) હરણની જેમ એ રાજાનું ચિત્ત પણ એકાંત દેશોમાં, દિશાઓમાં, પાણીનાં ઝરણાંવાળાં સ્થાનોમાં અને ગુફાઓમાં જઈને રહેવાની ઇચ્છા કરતું હતું. હે રામચંદ્રજી ! તમારી જેમ, એ રાજાને પણ તેના અનુચરો જ ધારણા અને વિનયનાં વચનો વડે બોધ કરી દિવસનાં કર્મો કરાવતાં હતાં. ત્યાગી પરમહંસની પેઠે નિરંતર અત્યંત વૈરાગ્યવાળો અને શાંત બુદ્ધિનો એ શિખિ-

*આ ચોરાસીમા સર્ગમાં શિખિધ્વજ રાજાનો વૈરાગ્ય, ચૂડાલાનું સમજાવવું તથા વનમાં રાત્રિએ રાજાનું નીકળવું અને છેવટે મંદરાચળમાં સ્થિતિ થવી; એ કથા કહેવામાં આવશે.

ધ્વજરાજા પોતાની રાજલક્ષ્મી ભોગવવામાં પણ ખેદ પામતો હતો. હે વિવેકી રામચંદ્રજી! દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને પોતાનાં માણસો, એ સર્વને તે રાજા ગાય, પૃથ્વી અને સુવર્ણ આદિનું દાન આપતો હતો. તેણે તપ કરવા કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણાદિ* વ્રતો કરવા માંડયાં અને વનોમાં, તીર્થોમાં તથા બીજાં કેટલાંક પુણ્યસ્થાનોમાં ફરવા માંડયું; તોપણ જેમ દ્રવ્ય વિનાની પૃથ્વીને દ્રવ્યની આશાથી ખોદનાર પુરુષ દ્રવ્ય ન નીકળવાથી સંતોષ ન પામે, તેમ રાજાનું મન પણ તેથી કાંઈ સંતોષ પામ્યું નહિ. તેનું શરીર રાત્રિ—દિવસ ચિંતારૂપ અગ્નિથી શોષાવા લાગ્યું અને સંસારરૂપ એક મહાવ્યાધિના ઔષધના વિચારમાં તે લાગ્યો. ચિંતાથી પરવશ થઈ જવાને લીધે દીન બની ગયેલો એ રાજા વૈરાગ્ય વડે ખેદ પામેલી બુદ્ધિથી મોટા વૈભવોથી ભરેલા પોતાના રાજ્યને પણ ઝેર જેવું સમજી પાસે રહ્યા છતાં પણ તે પર લક્ષ્ય આપતો ન હતો. રાજાએ એક દિવસ એકાંતમાં પોતાની પાસે બેઠેલી એ ચૂડાલા રાણીને મધુર વાણીથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : ઘણા લાંબા કાળ સુધી મેં રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો અને વૈભવો પણ ભોગવ્યા. હવે તો મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી હું વનમાં જવાને ધારું છું. હે કોમળ અંગવાળી! વનમાં રહેનારા મુનિને સુખો કે દુ:ખો, વિપત્તિઓ કે સંપત્તિઓ એ કશું આવતું નથી. વનમાં રહેનાર પુરુષને દેશના નાશની કે રણસંગ્રામમાં થતા માણસોના ક્ષયની પીડા ખમવી પડતી નથી, તેથી રાજ્યના કરતાં પણ વનવાસમાં વધારે સુખ છે, એમ હું માનું છું. હે સુંદર મુખવાળી! હે સુંદરી! વનની ઘટાઓ તમારા જેવી સુંદર સ્ત્રીને સુખ આપે છે; કારણ કે તે વનની ઘટાઓને કળીઓરૂપે સ્તનો છે, નવા અંકુરોરૂપે હાથ છે, માંજરોરૂપે જાળ છે, ધોળા મેઘોરૂપે સુંદર વસ્ત્ર છે, રસરૂપે અંગનો રાગ છે, પુષ્પોનો અલંકાર છે, સોનાની શિલાઓરૂપી નિતંબ છે, તરંગોવાળી નદીઓ મોતીના હાર છે, લતારૂપી સખીઓ છે, મૃગલાંરૂપી બાળબચ્ચાં છે, ભમરાઓરૂપી નેત્ર છે, પુષ્પવાળી લતાઓ અંગના અવયવો છે; એ લતાઓ કુદરતી રીતે સુગંધી અને સ્વાદિષ્ટ ફળો જમાડી આનંદ આપે છે; તે શીતળ અને નિર્મળ અવયવોથી આલિંગન આપે છે અને તરંગોના ઝરવાથી અધરામૃતનું પાન કરાવે છે. એકાંતમાં રહેવાથી મન જેવું શુદ્ધ અને પ્રસન્ન રહે છે, તેવું ચંદ્રલોકમાં કે બ્રહ્મલોકમાં અથવા ઇન્દ્રલોકમાં રહેવાથી પણ પ્રસન્ન રહેતું નથી. હે પ્રિયે! આ મારા ઉત્તમ વિચારમાં તારે વિઘ્ન નાખવું ન જોઈએ; કેમ કે કુલીન સ્ત્રીઓ સ્વપ્નમાં પણ પોતાના પતિની ઇચ્છાનો ભંગ કરતી નથી.

ચૂડાલા બોલી : હે પ્રિય પતિ! જેમ કાળક્રમના નિયમ પ્રમાણે વસંતઋતુમાં પુષ્પ અને શરદઋતુમાં ફળ શોભે છે, તેમ જે સમયમાં જે કામ કરવું યોગ્ય હોય, તે સમયમાં જ તે કરવામાં આવે તો શોભે છે; પણ જો તેથી ઊલટું જ બને તો તે શોભતું નથી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, જેનો દેહ ઘરડો થઈ ગયો હોય તેવાઓને વનવાસ કરવો ઘટે છે, પરંતુ તમારા જેવા યુવાનોને એ વાત ઘટતી નથી; માટે મને તે ઠીક લાગતું નથી, હે મહારાજ! જ્યાં સુધી આપણે યૌવનથી રહિત થયાં નથી ત્યાં સુધી પુષ્પોના સમૂહથી રહિત નહિ થયેલાં વૃક્ષોની પેઠે ઘરમાં શોભીએ છીએ. જ્યારે પુષ્પોને ધારણ કરનારી લતાઓનાં પુષ્પો જેવા ધોળા વાળવાળી વૃદ્ધાવસ્થા આવશે, ત્યારે આ હંસો જેમ સરોવરમાંથી જતા રહે, તેમ બહાર નીકળી વનમાં જઈશું. હે રાજા! યોગ્ય વખત થયા વિના પ્રજારક્ષણના કામને છોડી દેનાર રાજાને રાજ્યનાં કેટલાંક છિદ્રો ઉઘાડાં થઈ જવાને લીધે

*ચંદ્ર બીજથી આરંભી પોતાની એક એક કળા વધારી પૂર્ણિમાએ પૂરી કળાવાળો થાય છે અને પછી એક એક કળા ઘટાડી અમાસે કળા વિનાનો થાય છે. તેમ બીજથી એક એક કોળિયાનો વધારો કરી પૂર્ણિમા સુધી પંદર કોળિયા વધારવા અને પછી એક એક ઘટાડવા તે વ્રતને ચાંદ્રાયણવ્રત કહે છે.

મોટું પાપ લાગે છે. નહિ કરવાનાં કાર્યોથી રાજાને તેના નોકરો પરસ્પર સલાહ કરી રોકી રાખે છે. અને પ્રજા પણ તેને તેવાં કામ કરતાં અટકાવે છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે કમળ જેવાં નેત્રવાળી રાણી ! મેં ધારી રાખેલા વિચારમાં વિઘ્ન નાખવાનું બંધ કર, કેમ કે હું અહીંથી દૂર એકાંતમાં વનમાં ગયેલો જ છું એમ તું સમજજે. હે કોમલાંગી ! તું બાળક અને મૃદુ અવયવોવાળી છે, માટે તારે વનમાં આવવું નહિ; કેમ કે પુરુષોથી પણ વનના પ્રદેશમાં મુશ્કેલીથી જઈ શકાય છે. જેમ વનમાં થયેલી ફૂલની માંજરો (ઉપવનમાં થયેલી માંજરો કરતાં કઠિન હોય તોપણ) તલવારની ધાર સહન કરી શકે નહિ, તેમ સ્ત્રીઓ ગમે તેવી કઠિન અંગવાળી કે મજબૂત મનની હોય તોપણ તે વનમાં રહેવાને અશક્ત જ છે. હે ઉત્તમાંગી ! તારે તો રાજ્યમાં જ રહી તેનું રક્ષણ કરવું; કારણ કે પતિ ક્યાંય બહાર જાય ત્યારે કુટુંબનો ભાર ઉઠાવવો એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ જ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ચંદ્રના જેવા સુંદર મુખવાળી પોતાની પત્નીને ઉપર પ્રમાણે કહી રાજા સ્નાન કરવા માટે ઊઠયો અને સઘળું દિવસનું કામકાજ તેણે કર્યું. જેમ હવે પછી શિખિધ્વજરાજા સઘળું પ્રજાનું કામકાજ બંધ કરી સઘળા મનુષ્યોથી ન જોઈ શકાય તેવા વનમાં જશે, તેમ સૂર્યનારાયણ પણ પ્રજાનું સઘળું કામકાજ બંધ કરી સર્વ મનુષ્યોથી દુઃખ વડે ન જઈ શકાય એવા અસ્તાચળ પર્વતમાં ચાલ્યા ગયા (આથમી ગયા). જેમ પોતાના ઘરમાંથી નીકળેલા રાજાની પછવાડે અનુરાગવાળી (પ્રેમથી બંધાયેલી) ચૂડાલા હવે પછી જશે, તેમ સૂર્યનારાયણની પછવાડે પણ અનુરાગવાળી (લાલ થઈ ગયેલી) તેની પ્રભા પોતાના ફેલાયેલા રૂપને સંકોચી લઈ અનુસરતી હતી. કેમ જાણે પોતાની સખી ગંગાજીને ધારણ કરનારા અને ભસ્મ વડે ભૂખરા થઈ ગયેલા મહાદેવજીને યમુના પોતે આલિંગન આપતી હોય તેમ રાત્રિને જગતનો આશ્રય કર્યો. જ્યારે સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓરૂપી દંતપંક્તિ ધારણ કરનારી અને તમાલરૂપ બાળકોને ખોળામાં ધારણ કરનારી દિશાઓએ પોતાનો આછો પ્રકાશ ફેલાવ્યો; જ્યારે દિવસની શોભા અને સૂર્યનારાયણ એ બંને સ્ત્રીપુરુષે દેવતાઓના બગીચાઓથી શોભાયમાન એવા મેરુપર્વતના ઉત્તર ભાગમાં રમણ કરવાને માટે ગમન કર્યું; જ્યાંથી સૂર્યનાં પ્રચંડ કિરણો પાપની માફક દૂર થયાં હતાં, તે મેરુપર્વતના પૂર્વ ભાગમાં જ્યારે રાત્રિ અને ચંદ્રમારૂપી બંને સ્ત્રીપુરુષે ફરીવાર રમણની ઈચ્છાથી આગમન કર્યું, ત્યારે આકાશરૂપ દીવાલમાં વીખરાયેલા તારાગણ દેખાવા લાગ્યા. જાણે કે દિશાઓરૂપી રમણીઓએ ધાણી ફેંકી ન હોય તેવો તે શોભતો હતો. ચંદ્રરૂપી મુખથી સુશોભિત, અંધકારથી શ્યામ, (પોતાના પતિને શોધવાથી) થાકી ગયેલી પુષ્પરૂપ સુંદર હાસ્યવાળી અને કુમુદપુષ્પરૂપ સ્તનવાળી રાત્રિ યૌવનને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે સાયંસંધ્યા આદિ નિત્યકર્મ કરી, મૈનાક પર્વત જેમ સમુદ્રમાં જાય તેમ પોતાની પત્ની ચૂડાલા સાથે રાજા શયનગૃહમાં ગયો. પછી જ્યારે અર્ધરાત્રિનો સમય થયો કે જે વખતે એ પ્રદેશમાં કોઈ પણ જાતનો શબ્દ સંભળાતો ન હતો અને ગાઢ નિદ્રારૂપ શિલાની અંદર સર્વ મનુષ્યો લીન થઈ ગયાં હતાં તથા કોમળ ઓછાડવાળા પોતાના શયનમાં સૂતેલી ચૂડાલા રાણી પણ કમળ બિડાઈ જવાથી બેભાન બની ગયેલી ભમરીની પેઠે નિદ્રામાં લીન થઈ ગઈ હતી; તેવે વખતે જેમ ગ્રહણના મોક્ષકાળમાં રાહુનું મુખ ધીરેધીરે ચંદ્રમાની પ્રભાને પૂર્વ આદિ દિશા તરફથી મૂકવા માંડે છે, તેમ જ અતિ નજીક સૂતેલી, પોતાની રાણીને રાજાએ પણ ધીરે ધીરે છોડવા માંડી. સૂતેલી રાણીએ અર્ધભાગમાં દબાવેલ ઓછાડવાળા એ શયનમાંથી, જેમ વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીની કાંતિવાળા અને ચંચળ તરંગોથી શોભતા ક્ષીરસાગરમાંથી ઊઠે, તેમ શિખિધ્વજરાજા પણ ઊઠયો. 'હું રાત્રિચર્યા માટે જાઉં છું તમે સર્વ અહીં જ રહો ' એ પ્રમાણે

પોતાના સેવકોને કહી, તેઓની ત્યાં જ યોજના કરી રાજા પોતે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યો. નિઃસ્પૃહ થઈ ગયેલા એ રાજાએ 'હે રાજલક્ષ્મી! તને હવે નમસ્કાર છે' એમ કહી, પોતાના દેશથી બહાર નીકળી, જેમ કોઈ નંદ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે* તેમ માત્ર પોતે એકલાએ જ, અતિ ભયાનક મોટા જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘાટા અંધકારવાળી લતાઓથી ભરેલું ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના સમૂહથી મહાભયાનક એવું એ મોટું જંગલ અને ઘાટા અંધકારથી ભરેલી તથા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના સમૂહથી ભયંકર લાગતી એ રાત્રિ, એ બંનેનું રાજાએ સાથે જ ઉલ્લંઘન કર્યું. (અર્થાત્ રાત્રિ પણ જતી રહી અને એ મોટા અરણ્યનો પણ છેડો આવી ગયો.) સવાર સુધીમાં મહાભયાનક જંગલને ઓળંગી, આખા દિવસને પણ માર્ગમાં જ વિતાવી, કોઈ એક વનભૂમિમાં સૂર્યનારાયણની સાથે (સાયંકાળે) તે રાજાએ પણ વિશ્રામ લીધો. સૂર્યાસ્ત થવાથી, તે રાજાએ સ્નાનાદિ કર્મ કરી, કાંઈક ફળાદિકનો આહાર કરી, તે રાત્રિ ત્યાં જ ગાળી. વળી પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી, કેટલાંક નગરો, દેશો, પર્વતો અને નદીઓ તેણે પસાર કર્યાં. એ પ્રમાણે બાર રાત્રિ વીત્યા પછી મંદરાચળની નજીક રહેલું, અન્ય મનુષ્યોથી દુઃખ વડે જઈ શકાય તેવું, જનસમુદાયથી અને નગરોથી અતિ દૂર, વાંસના ધોરિયા કે પરનાળાં વાટે ખળખળ વહેતાં વાવનાં પાણી વડે પોષણ પામી અતિ બળવાન થયેલાં વૃક્ષોવાળું શિથિલ થઈ ગયેલાં (જૂનાં) વેદીનાં (એક જાતની યજ્ઞભૂમિનાં) સ્થાનોથી પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણોના આશ્રમોની સૂચના આપનારું; ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓથી રહિત, સિદ્ધ પુરુષોને સેવવા લાયક લતાઓના સ્થાનરૂપ, પ્રાણને પોષણ આપનારાં ફળોથી ભરપૂર થઈ ગયેલું, વૃક્ષોથી અને લતાઓથી ખીચોખીચ કોઈ એક વન હતું ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો. તે વનની અંદર લીલા ઘાસવાળાં પ્રદેશોથી શ્યામ, ફળવાળાં વૃક્ષોથી શોભતા, સ્નિગ્ધ, શીતળ, શુદ્ધ, સરખા અને જળવાળા કોઈ એક પ્રદેશમાં, જેમ વર્ષાકાળ વીજળીવાળાં શ્યામ વાદળાં વડે પાંજરા જેવો ગોળ આકાર બનાવી દે છે, તેમ એ રાજાએ મંજરીવાળી વેલોથી પોતાને રહેવાને માટે એક પર્ણકુટી બનાવી. કોમળ વેણુદંડ, ફળપાત્ર, ભોજનપાત્ર, અર્ઘ્યપાત્ર, પુષ્પપાત્ર, અક્ષમાળા, કમંડલુ, ટાઢ મટાડવાને માટે કંથા (ઓઢવાની ગોદડી), દર્ભાસન અને મૃગચર્મ એટલા પદાર્થો રાજાએ પર્ણકુટીમાં લાવી રાખ્યા. જગતમાં જેમ બ્રહ્માએ પ્રથમથી જ સર્વ પદાર્થને માટે ક્રમ બાંધી રાખ્યો છે, તેમ એ રાજાએ બીજું પણ જે કાંઈ તપસ્વીના કાર્ય માટે યોગ્ય લાગ્યું તેની પણ એ પર્ણકુટીમાં ગોઠવણ કરી રાખી. એ રાજાએ પ્રાતઃકાળના પહેલા પહોરમાં સંધ્યા કરીને પછી જપ કરવા માંડ્યો. બીજા પહોરમાં ફૂલ, દર્ભ, લાકડાં આદિ વીણવાનું કામ તેમ જ સ્નાન અને દેવપૂજન કરવા માંડ્યું. પછી કાંઈક વનનાં ફળ, કંદ તથા કમળ આદિનું ભક્ષણ કરી, પાછો જપપરાયણ રહી, જિતેન્દ્રિય શિખિધ્વજરાજા એકલો જ રાત્રિ પસાર કરતો હતો. એ પ્રમાણે મંદરાચળની પાસેના પ્રદેશમાં પર્ણકુટી બાંધી, તેની અંદર ખેદ પામ્યા વિના પ્રસન્નતાથી જ એ રાજાએ દિવસો ગાળવા માંડ્યા. પ્રથમ અનુભવમાં આવેલો નવો રાજવિલાસ તેના સ્મરણમાં પણ આવ્યો નહિ; કેમ કે હૃદયમાં વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી રાજ્યલક્ષ્મીઓ કોના મનનું હરણ કરી શકે છે? અર્થાત્ કોઈ પણ વિવેકી પુરુષના મનનું હરણ કરી શકતી નથી. ૧—૬૨

इति दिवसमखेदं मंदरोपांतकच्छे विरचित उटजेंतर्मालवेश्मो निनाय। नवनृपतिविलासं तं न सस्मार कं वा स्फुरति हृदि विवेके राज्यलक्ष्म्यो हरन्ति ॥ ६२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'શિખિધ્વજપ્રવ્રજ્યા' નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

* નંદરાજાએ સમુદ્રમાં નાણું સંતાડયું હતું તે લેવા માટે જતાં નવ નંદ થયા હતા.

સર્ગ ૮૫ મો*

ચૂડાલા પતિ પાસે વનમાં ગઈ

वसिष्ठ उवाच

**एवं शिखिध्वजः पूर्णमठिकायां वने स्थितः ।
इदानीं शृणु चूडाला सा किं कृतवती गृहे ॥१**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા જેમાં જોઈતી વસ્તુઓ રાખવામાં આવી છે, તેવી પોતાની પર્ણકુટીમાં વનમાં રહ્યો. હવે પછી ચૂડાલા રાણીએ શું કર્યું તે તમે સાંભળો. અર્ધરાત્રિના સમયમાં ઊઠી, શિખિધ્વજરાજા દૂર પહોંચી ગયા પછી, ચૂડાલા રાણી ગામમાં સૂતેલી હરિણીની પેઠે ભયથી જાગી ગઈ. પતિએ છોડી દીધેલી એ રાણીને સૂર્ય ન હોવાને લીધે અને પૂર્ણચંદ્ર પણ ન હોવાને લીધે, શોભા વગરના આકાશના જેવું પોતાનું શયન શૂન્ય જેવું લાગ્યું. ક્ષારકર્દમ× આદિથી ખરાબ રીતે સિંચાયેલી મોટી વેલની પેઠે કરમાઈ ગયેલાં પોતાનાં અવયવોરૂપી પાંદડાંને ધારણ કરનારી અને ખેદથી ભરેલી, એ રાણી કાંઈક પડી ગયેલે મોઢે શયનમાંથી ઊઠી. ઝાકળ પડવાથી ભૂખરા વર્ણની થઈ ગયેલી દિવસની શોભાની જેમ એ ચૂડાલા પણ અપ્રસન્ન, અસ્વચ્છ અને આકુળ બની ગઈ. ક્ષણમાત્ર શય્યા પર બેસી તેણે વિચાર કર્યો કે, 'અહો ! મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું છે કે રાજા રાજ્ય છોડી ઘરમાંથી વનમાં જતા રહ્યા. હવે મારે આ વખતે અહીં શું કરવું? માટે હું પણ તેમની પાસે જ જાઉં; કારણ કે શાસ્ત્રોમાં પતિ એ જ સ્ત્રીઓની મુખ્ય ગતિ બતાવી છે. આવો વિચાર કરી, પોતાના પતિની પાછળ જવાને ઊભી થયેલી ચૂડાલારાણી ગોખમાંથી (સૂક્ષ્મરૂપે) બહાર નીકળી આકાશમાં આવી. સિદ્ધલોકોના સમુદાયને મુખ વડે બીજા ચંદ્રની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર, એ રાણીએ વાયુના સમૂહની સાથે આકાશમાર્ગે ફરવા માંડયું. પછી ખડ્ગને ધારણ કરીને વેતાલોને (ભૂતાવિષ્ટ શબોને) ફરવાના સમયમાં (રાત્રિમાં) એકલો જ ફરતો પોતાનો પતિ જેવી રીતે રાત્રિએ એકલો જતો હતો, તેવી જ રીતે તેના જોવામાં આવ્યો. એવી તરેહના પોતાના પતિને જોઈ, આકાશમાર્ગમાં જ રહી પોતાના પતિનું જે કાંઈ ભવિષ્યમાં નિશ્ચયપૂર્વક થવાનું હતું તેનો એ રાણીએ વિચાર કર્યો. હે રામચંદ્રજી ! જે રીતે, જે કાળે, જે નિમિત્તે, જે સ્થાનમાં અને જે ક્રિયાથી જેટલો તે રાજાનો અભ્યુદય થવાનો હતો અને જે તેને પરમપદની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ થવાની હતી, એ વગેરે જે સઘળું અવશ્ય ભાવિ હતું તે કેમ જાણે તેની આગળ મૂર્તિમાન આવીને ઊભું હોય તેમ યોગના બળથી તેના જોવામાં આવ્યું અને તે ભાવિને અનુકૂળ જ વર્તવાને માટે તે રાણી રાજા પાસે ગઈ નહિ. 'મારે હમણાં તો રાજા પાસે જવું નહિ, પણ ઘણો લાંબો કાળ ગયા પછી જ તેની પાસે જવું એવો જ દૈવનો નિશ્ચય છે' એવો વિચાર કરી, ચૂડાલા પાછી પોતાના અંત:પુરમાં આવી અને શંકરના મસ્તક ઉપર રહેલી ચંદ્રમાની કળાની પેઠે પોતાની શય્યા પર આવી સૂઈ રહી. પછી કોઈ પણ કારણને લીધે રાજા હમણાં બહાર ગયેલા છે, એમ શહેરમાં માણસોને સમજાવી પોતે ત્યાં જ રહી. જેમ કોઈ ડાંગરના ક્યારાની રક્ષા કરનારી સ્ત્રી તેના ક્યારાની રક્ષા કરે, તેમ સર્વમાં સમદૃષ્ટિ રાખી તે ક્રમે કરીને એ રાણી પતિના રાજ્યની રક્ષા કરવા લાગી. રાજ્યમાં રહેવાથી રાજ્યની રક્ષા કરવાને લીધે અને વનમાં રહેવાથી વનની રક્ષા કરવાને લીધે એકબીજાના મુખને નહિ દેખતારાં એ બંને સ્ત્રી—પુરુષનો એ પ્રમાણે કાળ જવા લાગ્યો. શિખિધ્વજરાજાનાં વનની અંદર તથા ચૂડાલાના પોતાના દરબારગઢની અંદર દિવસ, પક્ષ, માસ, ઋતુ અને વર્ષો

*આ પંચાશીમા સર્ગમાં રાણી જાગી જઈ રાજાને શોધશે, રાજાનું તેને દર્શન થશે અને પછી ચૂડાલા એ રાજાના ભાવિ અર્થનો વિચાર કરી ઘેર આવશે તથા પછી યોગ્ય વખતે જઈ તેને બોધ આપશે, એ કથા કહેવામાં આવશે.

×ખાર અને ગારાવાળાં પાણી.

જવા લાગ્યાં. આ સંબંધમાં વિશેષ તો શું કહેવું, પરંતુ અઢાર વર્ષ સુધી ચૂડાલા પોતાના ઘરમાં (અંતઃપુરમાં) રહી અને રાજા વનની ઝાડીમાં નિવાસ કરી રહ્યા. મંદરાચળની તળેટીની ગુફા પાસે પર્ણકુટી બાંધી રહેનારા એ શિખિધ્વજ રાજાને ઘણાં વર્ષો વીતી જવાને લીધે વૃદ્ધાવસ્થા આવી ગઈ, ત્યાં સુધીમાં તેની વાસનાઓનો પરિપાક પણ આવી જશે, એમ ધારી ચૂડાલાએ તેની વાટ જોઈ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ઘણાં વર્ષો વનમાં જ ગયાથી રાજાને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાનાથી (ચૂડાલાથી) જે કાંઈ કાર્ય થવાનું દૈવના તરફથી ભાવિ તરીકે નિર્માણ થઈ ગયેલું છે, તેનો વખત આવી ગયાથી 'પતિની (શિખિધ્વજ રાજાની) પાસે જવાનો આ મારે સમય છે' એમ વિચાર કરી, ચૂડાલાએ મંદરાચળની પાસે (જ્યાં રાજા છે ત્યાં) જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના દરબારગઢમાંથી તે રાત્રિને વખતે આકાશમાર્ગે ઊતરી. વાયુના વેગની સાથે તેણે ગમન કરવા માંડ્યું. માર્ગમાં જતાં જતાં, આકાશમાં તેણે કલ્પવૃક્ષના (કલ્પવૃક્ષની પાસેથી મનમાનીતી રીતે મળેલાં) વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા રત્નના હારોથી શણગારેલી નંદનવનના બગીચાઓમાં રહેનારી અને પતિ વિષે આસક્તિવાળી સિદ્ધાભિસારિકાઓ (રમણની ઇચ્છાથી સિદ્ધલોકો પાસે આવનારી સ્ત્રીઓ) તે ચૂડાલાના જોવામાં આવી. ચંદ્રમાની કળાઓનો સ્પર્શ કરનારા, હિમના કણોને વરસાવતારા અને ઉત્તમ સિદ્ધપુરુષો પાસેથી પુષ્પમાળા, કસ્તૂરી આદિના સુગંધને ગ્રહણ કરી તેનો ફેલાવો કરનારા પવનોને તે રાણીને સ્પર્શ થયો. આકાશમાં આવતાં તેણે ચંદ્રબિંબરૂપી અમૃત સમુદ્રના મોટા તરંગરૂપ નિર્મળ ચાંદની દીઠી. વાદળાંની વચમાં થઈ ગમન કરનાર એ ચૂડાલારાણીએ મેઘની સાથે જ રહેનારી અને મેઘથી જુદી નહિ પડનારી વીજળીઓ તરફ વારંવાર દૃષ્ટિ કરી. તેણે મનમાં કહ્યું કે, 'પ્રાણીઓનો સ્વભાવ જીવતાં સુધી બદલાતો જ નથી; કેમ કે મારું મન વિવેકથી રોક્યા છતાં ઉત્કંઠા થાય છે કે, 'સિંહના જેવી દૃઢ કાંધવાળા અને વિવેકી એવા મારા પતિને હું ક્યારે જોઈશ?' મંજરીઓના ઝૂમખાથી વીંટાયેલી વેલો વૃક્ષોરૂપી પોતાના પતિને ક્ષણમાત્ર પણ છોડતી નથી, એ જોઈને મારા મનમાં પતિને મળવા માટે ઉત્કંઠા થાય છે.' જેમ ઉત્તમ દેવયોનિમાં થયેલ આ સિદ્ધાભિસારિકા પોતાના પતિ પાસે જાય છે, તેમ હું પણ મારા સ્વામીને ક્યારે મળીશ?' એમ મનમાં વિચાર થાય છે. અહો! આ મંદમંદ પવનો, આ (શીતળ) ચંદ્રકિરણો અને આ (રમણીય) વનની હારો મને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા હે મૂઢ ચિત્ત! તું અંદર નકામું શા માટે નાચે છે? હે સુશીલ મન! તારું આકાશના જેવું નિર્મળ વિવેકીપણું ક્યાં જતુ રહ્યું? અથવા હે પ્રિય ચિત્ત! પોતાના પતિ પ્રત્યે તારી ઉત્કંઠા છે તો ભલે (તે યોગ્ય હોવાથી) ઉત્કંઠિત રહે, પણ વૃથા ઉત્કંઠાથી શું ફળ છે? હે શરીર! તું જેના આલિંગનાદિક માટે ઇચ્છા રાખે છે, તે પતિ (રાજા) તો વૃદ્ધ થઈ ગયેલો, તપસ્વી, દુર્બળ શરીરવાળો અને વાસના વગરનો થઈ ગયેલો હશે, તથા તેનું મન રાજ્યાદિક ભોગો નહિ ભોગવવાને માટે નિર્મૂળ જેવું થઈ ગયું હશે, એમ ધારી શકાય છે. જેમ વર્ષાકાળની નાની નદી કોઈ મહાનદમાં એકરસ થઈ જઈ, જુદી જોવામાં આવતી નથી, તેમ એ પતિની વાસનાલતા પણ અદૃશ્ય થઈ ગયેલી હશે એમ લાગે છે; કેમ કે તે એકાંતમાં જ રહેનારો એકાકી, ઇચ્છારહિત, વાસના વગરનો અને ઝાડના ઠૂંઠાની પેઠે સુકાઈ ગયેલો છે, એમ હું અનુમાન કરું છું; તોપણ હે ચિત્ત! તારી શી ઉત્કંઠા છે? હું યોગબળથી એ પતિને બોધ આપી બાકી રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવવામાં ઉત્કંઠાવાળો કરી, તારી સાથે તેનો મેળાપ કરાવીશ. વનમાં રહેનારા એ પતિનું વાસનારહિત થઈ ગયેલું ચિત્ત હું સર્વત્ર સમાનવૃત્તિવાળું કરી, તેની રાજ્યમાં જ યોજના કરીશ અને પછી ઘણા લાંબા કાળ સુધી બંને સુખથી રાજ્યમાં રહીશું. અહો!

આજ ઘણે લાંબે ગાળે હું મારા આ ઉત્તમ મનોરથને સિદ્ધ કરી શકીશ કે, જેથી મારો પતિ પણ જ્ઞાન થવાને લીધે મારા જેવો અંદર અને બહાર સરખા વિચારનો થઈ જશે. જેના વિચારો એકબીજાને મળતા છે, તેવાં સ્ત્રી-પુરુષોના મેળાપથી જે અત્યંત આનંદ થાય છે, 'તે આનંદ પહેલા દરજ્જાનો કહી શકાય છે' એવો (મનમાં) વિચાર કરી ચૂડાલારાણીએ આકાશમાર્ગે પર્વતોને, દેશોને, મેઘોને અને દિશાઓના અંતોને ઓળંગી, મંદરાચળની ગુફા પાસે આવી, આકાશમાં જ અદૃશ્ય રહી વનના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. વૃક્ષો અને લતાઓ ડોલવાથી જેમ પવનની ગતિની ખબર પડે છે, તેમ વૃક્ષો અને લતાઓ ડોલવાથી જ તે ચૂડાલાની ગતિ સમજાતી હતી. આવી તે ચૂડાલારાણીએ વનના કોઈ એક ભાગમાં પર્ણકુટીની અંદર યોગથી એકાગ્ર થઈ ગયેલા ચિત્ત વડે પોતાના પતિને જોયો. કેમ જાણે તે રાજાનો પૂર્વનો દેહ બદલાઈ ગયો ન હોય એવું રાણીને જણાયું. પહેલાં હાર, બાજુબંધ, કડાં અને કુંડળ આદિથી શણગારેલો હોવાથી જે રાજાને ચૂડાલાએ મેરુના જેવો મહાકાંતિમાન જોયો હતો, તે જ રાજા આજ દુર્બળ થઈ ગયેલો, શ્યામ વર્ણનાં જૂનાં પાંદડાંની પેઠે શિથિલ થઈ ગયેલો, કાજળના જેવાં પરસેવાના જળથી નાહી રહેલો અને નંદિગણ(મહાદેવના ગણ)ના જેવો નિઃસ્પૃહ બની ગયેલો રાણીના જોવામાં આવ્યો. એણે ફાટેલાં લૂગડાં પહેર્યાં હતાં અને માથે જટા રાખી હતી તથા શાંતપણે પોતે એકલો જ રહી, એ અકૃત્રિમ સ્થળમાં બેસી, દેવતાઓનાં અને અતિથિઓનાં પૂજન માટે માળા ગૂંથતો હતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાના પતિને જોઈ, સુંદર અંગવાળી અને ઘાટાં સ્તનવાળી એ ચૂડાલા રાણીએ મનમાં કાંઈક ખેદ લાવી પોતાના મનથી જ વિચાર કર્યો કે આત્માને ન જાણવાવાળું અહો આ મૂર્ખપણું કેટલું વિષમ છે કે જેથી આવા રાજા જેવાની પણ એ મૂર્ખાઈની કૃપા થવાથી આ દશા થાય છે. જે રાજા અતિ લક્ષ્મીવાન અને મારો પ્રિય પતિ છે, તે હમણાં હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપ વાદળાંથી જ્ઞાન હણાઈ જવાને લીધે આવી દશાને પામ્યો છે; માટે અવશ્ય આજે જે મારા પતિને વિદિતવેદ્ય (જાણવાનું સર્વ જાણી લીધું છે એવો તત્ત્વજ્ઞ) બનાવી, ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેની શોભા તેને મળે એવો ઉપાય કરીશ; પરંતુ જે આ (રાણીનું) રૂપ હમણાં છે તે છોડી દઈ કોઈ બીજે જ રૂપે હું અતિ ઉત્તમ બોધ આપવાને તેની પાસે જાઉં; કારણ કે જો આ રૂપે જ હું જઈશ, તો રાજા 'આ મારી રાણી છે અને તે મૂર્ખ છે' એમ સમજી મારા બોલવા ઉપર ધ્યાન આપશે નહિ. માટે હું ક્ષણવારમાં તપસ્વીનું રૂપ લઈ તેને બોધ આપું છું. મારો પતિ વાસનાઓનો પાક આવી જવાથી પાકટ બુદ્ધિવાળો થઈ ગયેલો છે, માટે હમણાં તેના નિર્મળ ચિત્તમાં પોતાના આત્મતત્ત્વનું બરાબર પ્રતિબિંબ પડશે.' આવો વિચાર કરી ચૂડાલાએ બ્રાહ્મણપુત્રનું રૂપ ધારણ કર્યું. પછી જળ જેમ ક્ષણમાત્રમાં તરંગરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ક્ષણમાત્રમાં કાંઈક ધ્યાન વડે તે રાણી બીજું રૂપ ગ્રહણ કરી, બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે વનમાં આવી અને મંદ હાસ્ય વડે મુખ સુશોભિત રાખી પોતાના પતિ પાસે પહોંચી. કેમ જાણે તપની મૂર્તિ જ હોય તેવો દેખાવ આપતો, એ બ્રાહ્મણપુત્ર બીજા વનમાંથી પોતાની પાસેના પ્રદેશમાં આવતો રાજાએ જોયો. રસરૂપ સુવર્ણના જેવા પીળા, સ્વચ્છ અને કાંતિમાન અવયવોવાળો, મોતીઓના હારોથી શોભાયમાન, અંગમાં શ્વેત યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) ધારણ કરનારો, બે ધોળાં વસ્ત્રને પહેરનારો, પોંચાથી બમણા પ્રદેશ સુધી નીચે લટકતી, લંબાઈમાં એક હાથના પ્રમાણની અને પૃથ્વીને નહિ અડકતી, રુદ્રાક્ષમાળાને ફેરવતો; ભમરાઓની હારથી વીંટાયેલ કમળની જેમ કેશથી ઘેરાયેલા શિરોભાગને ધારણ કરનારો, પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા તેજના સમૂહથી આખાય પ્રદેશને પ્રકાશયુક્ત કરનારો, ઉદય પામેલા સવારના સૂર્યની જેમ કુંડળ વડે સુશોભિત

મુખવાળો, શિખરના ભાગમાં ચંદ્રને ધારણ કરનારો, ઉદયાચળની પેઠે શિખામાં પરોવેલાં મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પોથી શોભતો, રમણીય અને શાંત શરીરવાળો, બળવાન, જિતેન્દ્રિય, બરફના જેવાં ધોળાં ભસ્મનાં તિલકથી શોભતો, દેખાવમાં રમણીય અને મેરુપર્વતના સુવર્ણના તટમાં ચાલતા ગંગાના પ્રવાહમાં જેનું પ્રતિબિંબ પડયું છે તેવા પૂર્ણ ચંદ્રની જેમ ચંચળ દેખાતો એ બ્રાહ્મણપુત્ર રાજાની દૃષ્ટિએ પડયો. તે બ્રાહ્મણપુત્રને જોઈ શિખિધ્વજરાજા 'આ કોઈ દેવપુત્ર આવે છે,' એવી બુદ્ધિથી ઊભો થયો અને તેણે, પોતાની પાદુકા (ચાખડીઓ) કાઢી નાખી 'હે દેવપુત્ર! નમસ્કાર છે, આપ આ આસન પર બેસો' એમ કહી પોતાના હાથ વડે તેને પાંદડાંનું આસન બતાવ્યું અને જેમ ચંદ્રમા કમળખંડના પાંદડાં ઉપર હિમના કટકા નાખે, તેમ એ બ્રાહ્મણબાળકના હાથમાં ફૂલની અંજલિ આપી. 'હે રાજર્ષિ! તમને નમસ્કાર છે' એમ કહી તેમણે આપેલાં પુષ્પો ગ્રહણ કરીને તે બ્રાહ્મણપુત્ર પાંદડાંના આસન ઉપર બેઠો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહાભાગ્યવાન દેવપુત્ર! આપનું અહીં કયાંથી પધારવું થયું છે? આજ મને આપનાં દર્શન થયાં તેથી મારો દિવસ સફળ થયો, એમ હું માનું છું (અહીં પધારી મને) માન આપનાર હે દેવપુત્ર! આ અર્ઘ્ય, આ પાદ્ય અને આ પુષ્પો તથા આ ગૂંથેલી માળા છે. તે સર્વ આપ ગ્રહણ કરો. આપનું કલ્યાણ થાઓ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! શિખિધ્વજરાજાએ એ પ્રમાણે કહી (બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે આવેલ) પોતાની પ્રિય પત્ની ચૂડાલાને શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે પાદ્ય, અર્ઘ્ય, માળા અને પુષ્પો આપ્યાં.

ચૂડાલા બોલી : પૃથ્વીમાં હું ઘણાં સ્થાનોમાં ફર્યો છું, પરંતુ તમારા તરફથી મારી જેવી પૂજા થઈ, તેવી પૂજા બીજા કોઈ તરફથી થયેલી નથી. હે નિષ્પાપ રાજર્ષિ! સુંદર અને ઘટે તેવા વિનયથી તમે અત્યંત ચિરંજીવી થશો, એમ હું માનું છું. હે નિર્મળ રાજર્ષિ! ફળના સંકલ્પ વગરના આ મહાતપનો સંગ્રહ શું તમે મોક્ષ માટે જ કર્યો છે? હે શાંત રાજર્ષિ! ક્રોધ વગરના સંન્યાસીઓ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓનાં વ્રતરૂપ, આ મોટા જંગલનું સેવન આપને માટે તલવારની ધાર જેવું અતિ કઠિન છે; કેમ કે સર્વ સંપત્તિવાળા રાજ્યનો ત્યાગ કરી, તમે વનવાસનો અંગીકાર કર્યો છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! આપ દેવ છો, એટલે સર્વ જાણી શકો છો તેમાં શું વિસ્મય છે! ચિહ્નરૂપ અલૌકિક શોભા વડે જ આપનું દેવપણું જણાઈ રહે છે. આપના આ અવયવો ચંદ્રમાંથી બનેલા હોય એમ મને લાગે છે અથવા વધારે શું કહેવું? ફકત આપના જોવાથી જ કેમ જાણે આપ અમૃતથી મારું સિંચન કરતા હો, તેવો આનંદ થાય છે. હે સુંદર દેવપુત્ર! મારી એક મનોહર પ્રિય પત્ની છે કે જે હાલમાં મારા રાજ્યની રક્ષા કરે છે, તેના અવયવો પણ આપના જેવા જ મારા જોવામાં આવેલા છે. જેમ મેરુપર્વત ધોળાં વાદળાંથી પોતાના શિખરને ઢાંકી દે, તેમ આપ શાંત અને મનોહર શરીરને પગથી માથા સુધી આ પુષ્પમાળાથી ઢાંકી લો. નિર્મળ ચંદ્રમાના જેવું તેજસ્વી અને પુષ્પની પાંખડી જેવું આપનું કોમળ અંગ સૂર્યના તેજથી કરમાઈ ગયેલું છે એમ હું માનું છું. દેવપૂજન માટે ભેગાં કરેલાં આ પુષ્પોની મેં માળા ગૂંથેલી છે, તે હે પ્રિય દેવપુત્ર! આપ પહેરીને તેને સફળ બનાવો. પૂજન કરવાથી અતિથિજીવન સફળ થાય છે; કેમ કે સત્પુરુષોને દેવના કરતાં પણ અતિથિ વધારે પૂજવા યોગ્ય છે. નિર્મળ ચંદ્ર જેવા મનોહર મુખવાળા હે દેવપુત્ર! આપ કોણ છો, કોના પુત્ર છો અને શા માટે આપ અહીં પધાર્યા છો, એ મારા સંદેહને આપ કૃપા કરીને દૂર કરો.

ચૂડાલા બોલી : હે રાજા! મને આપે પૂછ્યું, તે પ્રમાણે હું પૂરેપૂરું આપને કહું છું,

તે સાંભળો. જે નમ્રતા રાખીને પૂછે, તેને કયો પુરુષ છેતરે? કોઈ પણ ના છેતરે. આ જગતમાં નારદ નામના મુનિ છે; તેમના શરીરનો વર્ણ પવિત્ર અને પુણ્યશાળી લક્ષ્મીના મનોહર મુખના કપૂરના તિલક જેવો સ્વચ્છ છે. તે મહાત્મા નારદ મુનિ એક સમયે મેરુપર્વતની ગુફામાં ધ્યાન લગાવી બેઠા હતા કે જ્યાં મેરુપર્વતના સુવર્ણમય તટમાં મોટા તરંગોવાળી ગંગા પણ વહે છે. એ ગંગા મેરુલક્ષ્મીમાં પોતાના રૂપ વડે પ્રકાશ પામતી હારલતાના જેવી અતિ રમણીય ભાસે છે. એક દિવસ એ નારદમુનિએ ગંગાનદીને કિનારે કંકણોના શબ્દોવાળો જળક્રીડાના કોલાહલનો શબ્દ સાંભળ્યો. આ શું છે? એમ અતિ આશ્ચર્ય પામી તેમણે ગંગાનદી તરફ કાંઈક દૃષ્ટિ ફેરવી, તો શૃંગારચેષ્ટાથી જળક્રીડા વડે રમણ કરી જળમાંથી બહાર નીકળતો રંભા, તિલોત્તમા આદિ અપ્સરાઓનો સમૂહ તેમના જોવામાં આવ્યો કે જે પુરુષરહિત એ પ્રદેશમાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી ક્રીડા કરતો હતો. સુવર્ણના કમળની કળીના જેવા મનોહર સ્તનમંડળ વડે ફળોથી વીંટાયેલા વૃક્ષની પેઠે તેઓ પરસ્પર વીંટાયાં હતાં. તેમની શોભતી સાથળો પ્રવાહરૂપે રહેલા સુવર્ણરસના મોટા પૂરના જેવી પીળી અને તેજોમય કાંતિની પૂર્ણતાને લીધે કામમંદિરના સ્તંભના જેવો ભાવ બતાવતી હતી. તેમના શરીરની સુંદરતાનો રસપ્રવાહ ગંગાના પૂરનો તિરસ્કાર કરતો હતો કે જે આકાશગંગા પોતાના જળની નિર્મળતાને લીધે સ્વચ્છ દેખાતા ચંદ્રપ્રતિબિંબથી શોભતી હતી. કામદેવના કિલ્લારૂપ એવી તે અપ્સરાઓ નંદનવનમાં ક્રીડા કરવા માટે કામરથના ચક્રરૂપ બની ગયેલ પોતાના નિતંબભાગરૂપ તટોથી ગંગાજળને રોકી રાખી બીજે માર્ગે લઈ જતી હતી. તે અપ્સરાઓનાં શરીરો અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી, તેમાં એકબીજાનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં અને તેથી જાણે કે સાક્ષાત્ વિશ્વરૂપ હોય તેવાં તે લાગતાં હતાં અને તેથી તે વિશ્વરૂપ અપ્સરાઓનું વૃંદ જાણે કે સાક્ષાત્ કલ્પતરુ હોય તેવું જણાતું હતું. જે કાળરૂપ કલ્પવૃક્ષને વર્ષોરૂપી અનેક થડ હતાં. અયન, માસ અને ઋતુઓરૂપી અનેક ડાળીઓ હતી. દિવસોરૂપી કળીઓ હતી. પખવાડિયાંરૂપી પાંદડાં હતાં. તાપરૂપી પુષ્પનો પરાગ હતો. ગગનરૂપી નંદનવનમાં તે શોભતું હતું. દેવોરૂપી પક્ષીઓનો તેની ઉપર વસવાટ હતો અને સાત સમુદ્રરૂપી તેને મોટો ક્યારો હતો. એવો તે અપ્સરાઓનો સમુદાય કાળાત્મક ભગવદ્રૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી પ્રકટ થયેલ (ગીતાપ્રતિપાદિત) વિશ્વરૂપના જેવો ચોતરફ સર્વ અંગોનો દેખાવ આપતો, સ્તનરૂપ ગુચ્છના સમુદાયો સાથે કમળોનું સરખાપણું હોવાથી ઈર્ષ્યાના કારણને લીધે તેને નાળમાંથી સંપૂર્ણ ઉખેડી લઈ કરમાવી નાખનાર, ચપળ કેશ, કીકીઓ અને નાના વાળરૂપી ભમરાઓથી શોભતો હતો. વળી તે સુવર્ણનાં વિકસેલાં કમળોથી સુશોભિત, કમલિનીનાં પલ્લવોથી ઢંકાયેલી અને શીતળ ગંગાતીરમાં જળસ્પર્શથી નિર્મળ થઈ ગયેલી, જાણે કે રાહુ અને ગરુડ વગેરે કે જે અમૃત હરવાવાળા છે, તેઓના ભયથી દેવોએ ગંગાજીના તટ પર, મેરુની ગુફામાં ગુપ્ત રાખવા માટે ચંદ્રમંડળોરૂપી અમૃતની કળાઓ એકઠી કરી હોય તેમ રમણીય અને કાંતિમાન હોવાથી મનને હરણ કરનાર એ અપ્સરાઓના સમુદાયને જોઈ નારદઋષિનું મન કામાતુર થવાથી તત્કાળ વિવેકાંશને ભૂલી ગયું. ચિત્તમાં હર્ષ થવાથી, પ્રાણવાયુમાં પણ ક્ષોભ થયો; તેથી જેમ રસથી પૂર્ણ પાકી ગયેલું ફળ નીચે પડે અને જેમ વર્ષાઋતુમાં મેઘ વૃષ્ટિરૂપે પડે, તેમ આનંદિત થયેલ એ નારદમુનિનું વીર્ય પણ કામાકુળપણાને લીધે સ્ખલિત થયું. હે રાજશ્રેષ્ઠ! શાખા તથા મૂળનું છેદન થતાં, વૃક્ષ જેમ નિઃસાર થાય, તેમ અને હિમકણને સ્રવતા ચંદ્રની જેમ તથા ખંડિત થયેલા મૃણાલની જેમ એ મુનિ નિઃસાર થયા.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! નારદમુનિ તો મહાજ્ઞાની, જીવન્મુક્ત, નિષ્કામ, રાગરહિત, બહાર અને અંદર આકાશની જેમ

નિર્મળ અને અસંગ તથા જેને કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય તેવા છે; તેમ છતાં તેમની એવી સ્થિતિ કેમ થઈ?

ચૂડાલા બોલી: હે રાજર્ષિ! આ ત્રણે લોકમાં પ્રાણીઓની જેટલી જાત છે, તે સર્વેનો અને દેવાદિકનો પણ જે દેહ છે તે દ્વંદ્વધર્મવાળો છે. હે પ્રિય રાજર્ષિ! જ્ઞાનવાન હોય કે અજ્ઞાની હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવતું રહે ત્યાં સુધી સૌનું શરીર સુખદુઃખમય જ હોય છે, જેમ દીવાથી પ્રકાશ વધે અને ચંદ્રના ઉદયથી મહાસાગર વધે, તેમ કોઈક પદાર્થથી તૃપ્તિ આદિ થવાને લીધે સુખ જ વધે છે. જેમ વાદળાંરૂપી પડદા આડો આવી જવાથી રાત્રિમાં અંધારું વધે, તેમ કોઈ ભૂખ આદિ પદાર્થોથી દુઃખ જ વધે છે. આ વિષયમાં સ્વભાવ જ મુખ્ય કારણરૂપ છે. એક ઘડીભર પણ જો પોતાનું નિર્મળ સત્ય આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જવાય તો જેમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાં ચડી આવે છે, તેમ આ દેખાતો સંસાર પ્રકટ થાય છે. હમેશાં એ આત્મસ્વરૂપનું જ મન સાથે જોડાણ રાખવાથી બે પળ સુધી પણ જો તે ભૂલી જવામાં ન આવે, તો દૃશ્યરૂપી આ પિશાચ ચિત્તના જોવામાં આવતો જ નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધારા વડે દિવસ અને રાત્રિની સ્થિતિ છે, તેમ સુખ—દુઃખ વડે જ આ શરીરની પણ સ્થિતિ છે; પરંતુ એ સુખ—દુઃખ અજ્ઞાની પુરુષને જન્મના કારણરૂપ એવો દેહાદિકમાં આત્મબુદ્ધિનો અભ્યાસ હોવાને લીધે, જેમ કપડાંમાં કેસરનો રંગ બરાબર દૃઢ લાગી જાય, તેમ બરાબર સંસ્કારરૂપે દૃઢ બેસી જાય છે. હે રાજા! જ્ઞાનીને તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે એ સુખ—દુઃખનો જરા પણ રંગ લાગતો નથી. જેમ કેસર, ગળી આદિનો સારો કે નરસો રંગ અતિ નજીક છતાં, સ્ફટિકમણિને અંદર રંગી શકતો નથી, તેમ બહાર સુખ કે દુઃખ દેખાતાં છતાં પણ, જ્ઞાનવાનને તો અંદર લેપ કરી શકતું નથી. સ્ફટિકમણિમાં હજી પાસે રહેલાં જાસૂદ આદિ પુષ્પોના પ્રતિબિંબોથી તે વખતે જાસૂદ ફૂળના રંગ જેવો પોતાનો રંગ લાગે છે; પરંતુ જીવન્મુક્ત તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને તો સુખ—દુઃખનો તે તે સમયે થતો હર્ષશોકનો રંગ પણ લાગતો નથી. અજ્ઞાની પુરુષની બુદ્ધિમાં સુખ—દુઃખનો સંબંધ માત્ર થવાથી તેનો ઘાટો રંગ બેસી જાય છે, કેમ કે તે વસ્તુ જતી રહેવાથી પણ પાછું મનમાં દુઃખ થાય છે. જેમ બહારનો કેસર આદિનો રંગ વસ્ત્રથી દૂર કરી દેવામાં આવે, તોપણ વસ્ત્રની અંદર દૃઢ બેસી ગયેલો રંગ તો જતો જ નથી. તેમ સુખ—દુઃખ આપનાર વસ્તુ દૂર જ થઈ જાય તોપણ અજ્ઞાનીઓનાં હૃદયની અંદર દૃઢ ખૂંચી ગયેલા સંસ્કારો તો જતા જ નથી. આ ક્રમથી જ બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. વિષયાસક્તિને લીધે વાસનાઓનો જે વધારો એ જ બંધ છે અને વિષયોનો સંગ છૂટી જતાં જ વાસનાઓ ચાલી જવી તેનું નામ મોક્ષ કહેવાય છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: દૂર રહેલા અને પાસે રહેલા પદાર્થોના લાભનું સુખનું કારણ છે અને વિનાશ દુઃખનું કારણ છે. તે કારણોથી શા માટે જીવને સુખદુઃખ થાય છે? આપ તે કહો. મોર જેમ મેઘગર્જના સાંભળતાં તૃપ્ત થતો નથી, તેમ આપનાં ઉદાર, ઘણા અર્થવાળાં અને અતિ નિર્મળ વચનો સાંભળતાં મારું મન તૃપ્ત થતું નથી.

ચૂડાલા બોલી: શરીર, મન વગેરેથી પોતાને અનુકૂળ સુખ મેળવી, કોઈનીય મર્યાદામાં નહિ આવેલા આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને ભૂલી જઈ દુઃખી થાય છે અને તેથી જીવનની સાથે વિષયનો સંબંધ થાય છે. જે સુખ ક્ષણિક હોય છે, જીવને ગતિ કરવાને ઈશ્વરી નિયમથી, દેહમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી નાડીઓ રહેલી છે. જ્યારે વિષયો તરફ જીવ ખેંચાય છે, ત્યારે તે પ્રાણવાયુથી પુરાઈ ગયેલી નાડીઓમાં આવી તે તે ઈન્દ્રિય દ્વારા તે તે વિષયનો અનુભવ કરે છે. જેમ મૂળમાં સિંચેલું પાણી તેને વહેવાને માર્ગે ઝાડની અથવા આસપાસની સર્વ લતાઓમાં

પહોંચી જાય છે, તેમ કુંડલિનીમાં ગયેલો જીવ પણ નાડી દ્વારા સર્વ દેહમાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને વિષયનો સંબંધ થવાથી, તેમાં એકાગ્ર થયેલ વૃત્તિની ધારા વડે તેને અનુભવે છે. જીવને સુખનો અને દુઃખનો અનુભવ કરાવવા માટે દેહમાં અનેક તરેહની જુદી જુદી નાડીઓ રહેલી છે. જીવ જ્યારે સુખનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે પ્રસન્ન જોવામાં આવે છે પરંતુ જ્યારે દુઃખનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારે તેમ હોતું નથી. રાજા વગેરે સુખી લોકોને જવાના માર્ગો, જેમ કપૂર, ચંદન આદિના સુગંધી જળથી છંટાયેલા અને પુષ્પ, ધૂપ, કસ્તૂરી આદિથી સુગંધીદાર હોય છે, પણ ગરીબ લોકોના માર્ગ તેવા હોતા નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીઓના માર્ગમાં ભેદ રહેલો છે. જીવ જેટલે અંશે ચંચળ નાડીમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી, ચંચળતા વગરનો અને સંકલ્પરહિત થઈ શાંત રહે, તેટલે અંશે તમે તેને મુક્ત જ સમજો અને જેટલે અંશે પ્રાણવાયુની ચપળતાને લીધે, જીવ પણ ચંચળ થઈ જઈ વિશેષ સંકલ્પો કરે તેટલે અંશે તમે તેને બંધાયેલો જાણો. સુખદુઃખનો અનુભવ થવાથી અનુકૂળ પદાર્થને મેળવવા માટે અને પ્રતિકૂળ પદાર્થને દૂર કરવા માટે, અનેક જાતના અનર્થોમાં ચિત્તનું સંકલ્પરૂપે જે બહાર પ્રકટ થવું તેનું જ નામ જન્મમરણથી થતા સંસારનું કારણ હોવાથી બંધ છે અને તે સર્વમાં ન બંધાતાં, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખવી, તે જન્મ—મરણાદિ સંસારબંધનથી છૂટવાનું કારણ હોવાથી મોક્ષ છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારે બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા માનેલી છે. જ્યાં સુધી ચંચળ ઇન્દ્રિય દ્વારા સુખદુઃખની દશા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, ત્યાં સુધી જીવ સુખ વડે સમાન વૃત્તિવાળો, સ્થિર અને શાંત જેવો થઈ રહે છે. જેમ ચંદ્રમાને જોઈને સમુદ્ર ઊછળે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય તેમ ન હોવાથી, સ્વયં પ્રકાશ જીવચૈતન્ય પણ સુખનું કિંવા દુઃખનું અવલોકન કરી, અંદર વૃત્તિઓરૂપે ચંચળ થાય છે. હે પ્રિય રાજર્ષિ ! જેમ બિલાડો માંસ જોઈ ચંચળ થાય છે, તેમ એ જીવ પણ અનુભવમાં આવેલાં સુખાદિકથી અને તેના ઉપાયરૂપ ધનાદિકમાં અનુકૂળ બુદ્ધિ થવાથી ચંચળ થાય છે, એનું કારણ તો માત્ર અજ્ઞાન જ છે. આત્મજ્ઞાનરૂપના સ્વરૂપનો શુદ્ધ બોધ થવાથી સુખદુઃખાદિક જેવું કશું છે જ નહિ, એવો નિશ્ચય થવાને લીધે જીવને શાંતિ મળે છે. 'મિથ્યા માની લીધેલ હોવાથી સુખદુઃખ જેવું કશુંયે નથી. મારે અને તેને કશો સંબંધ પણ છે નહિ. હું કેવળ તેમાં નકામો જ બંધાઈ રહ્યો છું,' એવું જ્ઞાન થવાથી જીવને શાંતિ મળી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વિષય સંબંધી બહારનાં સુખો અનુભવમાં આવે છે, તે ખરું જોતાં મિથ્યા હોવાથી છે જ નહિ અને તે જે રૂપે પ્રતીત થાય છે, તે રૂપ પણ અવાસ્તવિક હોવાથી વાસ્તવ નથી, એવું અંદર જ્ઞાન થવાથી જીવ બાહ્ય વિષયો તરફ ખેંચાતો નથી; પરંતુ કેવળ શાંત થાય છે. જે કાંઈ છે તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે, એવો ગાઢ નિશ્ચય દૃઢ બેસી ગયો હોય, તો તેલ વગરના દીવાની જેમ જીવ શાંત થઈ જાય છે. સર્વ જગત ચૈતન્યરૂપ છે, એવું જ્ઞાન થવાથી દ્વૈતની ભ્રાંતિ ટળી જવાને લીધે સુખાદિકમાં સ્નેહનો (અનુકૂળ બુદ્ધિનો) નાશ થઈ જવાથી તેલ વિનાના દીવાની જેમ તે શાંત બની જાય છે. આ સર્વ દ્વૈતભ્રમ આકાશના જેવો શૂન્ય છે એમ બોધ થવાથી, જીવનું ચંચળપણું જતું રહે છે અને બંધનરહિત થયેલા જીવને પછી ક્ષોભ થવો એ તો કેમ જ સંભવે? આ પ્રમાણે જ આદિ જીવ હિરણ્યગર્ભે પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી બંધમોક્ષનો માર્ગ કલ્પેલો છે અને તે જ હજુ સુધી ચાલે છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા : હે દેવપુત્ર ! જ્યારે જીવ સુખનો અનુભવ કરાવવાને માટે નાડીઓમાં ફરે છે, ત્યારે વીર્યનું સ્ખલન શી રીતે થાય છે, તે આપ કહો.

ચૂડાલા બોલી: સ્ત્રીના શરીરને જોવાથી વાસના જાગતાંની સાથે જીવચૈતન્ય આકુળવ્યાકુળ

થાય છે. જેમ રાજા પોતાની આજ્ઞામાત્રથી સેનાને ચલાવે છે, તેમ પ્રાણાદિ પવનોને વાસનાઓવાળી રાગ આદિ વૃત્તિઓ અનુકૂળ પડે તેમ ચલાવે છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા વ્યાનવાયુની પ્રેરણાથી, મેદની અંદર અને મજ્જાની અંદર રહેલો સાર, પુષ્કળ તીવ્ર ગંધની પેઠે પોતામાં રહેલા સૂક્ષ્મ વીર્યભાગને, જેમ પત્રફલાદિક પોતાના મૂળભાગમાં છેદ થવાથી તેમાં રહેલા રસને સ્રવે તેમ સ્રવે છે. જેમ મેઘગર્જનામાં સહાય કરતા અનુકૂળ વાયુથી આકાશમાં વાદળાં ભેગાં થઈ જઈ તેનું જળ વૃષ્ટિ દ્વારા નીચે પડે છે, તેમ સર્વ ધાતુઓના સાર-રૂપ એ વીર્ય પણ સર્વ અંગમાંથી ચંચળ થઈ વીર્યવાહિની નાડી દ્વારા સ્વભાવતઃ નીચે ઊતરી આવે છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે દેવપુત્ર ! આપ મહાતત્ત્વજ્ઞ છો. પૂર્વકાળની વ્યાવહારિક સ્થિતિને પણ આપ સારી રીતે જાણો છો એમ આપનાં વચનોથી જ જણાય છે; તો સ્વભાવ શું છે, તે આપ કહો.

ચૂડાલા બોલી : કાકતાલીય ન્યાયની જેમ અથવા જેમ જળમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થઈ પાછા નાશ પામી જાય છે તે રીતે કિંવા ઘુણાક્ષરન્યાયથી,* પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં, સૃષ્ટિની રચના થતી વખતે, શબલ બ્રહ્મને ઘટપટ અવટ (ભૂવિવર) આદિરૂપે, જે જે પદાર્થો જેવા ધર્મવાળા પોતાના આત્મામાં તત્કાળ સ્ફુરી આવ્યા, તેઓનો જ આજ દિવસ સુધી નહિ બદલાયેલો અને સૃષ્ટિ પર્યંત કાયમ રહેનાર આદિ નિયમ જ વિદ્વાનોએ 'સ્વભાવ' એવા નામથી કહેલો છે. એ સ્વભાવ વડે જ સ્થિતિ પામેલા આ જગતની અંદર વિવિધ પ્રકારના વિકારોવાળા જરાયુજ, અંડજ આદિ દેહો ભમ્યા કરે છે. કેટલાક જ્ઞાનવાન જીવો વાસના નાશ પામતાં પાછા જન્મતા જ નથી અને કેટલાક અજ્ઞાની જીવો ભોગો વિષે જ દૃઢ આસ્થાને લીધે બંધાયેલા હોવાથી વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. ૧—૧૪૭

अस्मिन्स्वभाववशतो जगति प्ररूढे देहा भ्रमन्ति परितो विविधा विकाराः । प्रक्षीणवासनतया न भवन्ति केचिद्भूयो भवन्ति च पुनस्त्वितरे घनास्थाः ॥ १४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ચૂડાલાના આખ્યાન સંબંધી 'સુખવિચાર યોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો*

કુંભની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ

चूडालोवाच

आत्मस्वभाववशतो जातं जगदिदं महत् ।
स्थितिं वासनयाभ्येत्य धर्माधर्मवशे स्थितम् ॥१॥

ચૂડાલા બોલી : ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે શબલ બ્રહ્મના (ઈશ્વરના) સ્વભાવને લીધે જ, આવડું મોટું આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે અને વાસના વડે ધર્મ તથા અધર્મને આધીન થઈ જઈ સ્થિતિને પામેલ છે. હે રાજર્ષિ ! જ્ઞાન વડે વાસનાઓનો ક્ષય થઈ જવાથી ધર્મ-અધર્મ સાથેનો સંબંધ દૂર થાય છે ને મનુષ્ય ફરીવાર જન્મ લેતો નથી, એવું અમારા અનુભવમાં આવે છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ દેવપુત્ર ! આપ જે વચનો કહો છો તે અતિ ઉદાર, ઘણા અર્થવાળાં, બરાબર અનુભવમાં આવે તેવાં, પરમાર્થયુક્ત અને ગૂઢ છે. હે સુંદર દેવપુત્ર ! આપનાં વચનોની સુંદર શૈલી સાંભળી આજ અમૃતપાન કર્યું હોય તેમ હું અંદર શીતળ થઈ ગયો છું; માટે પ્રથમ આપની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ, તે સંક્ષેપથી તરત આપ મને કહો. પછી વળી આપની જ્ઞાનગર્ભિત વાણીનું પણ શ્રવણ કરીશ. બ્રહ્માના પુત્ર મહાત્મા નારદમુનિએ પછી પોતાનું એ વીર્ય કયે ઠેકાણે

*એક ઘુણ નામનો જીવડો લાકડાને કોતરી ખાય છે, તેના ઘર્ષણથી કોઈ વખત અક્ષર જેવો આકાર બની આવે છે તેની પેઠે.

* આ છયાસીમા સર્ગમાં એ દેવપુત્રનો કુંભમાં વૃદ્ધિ પામી જન્મ થવો, પછીથી તેનું બ્રહ્મા પાસે જવું અને તેને લીધે સર્વજ્ઞતા આદિની પ્રાપ્તિ થવી એ વગેરેની કથા આવશે.

રાખ્યું તે બધું આપ વિસ્તારથી કહો.

ચૂડાલા બોલી: પછી પોતાના મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપી ચામડાની દોરીથી વિવેકરૂપી મોટા થાંભલા સાથે બાંધનાર એ નારદમુનિએ પ્રલયકાળના અગ્નિ વડે ગળી જતા ચંદ્રમાના રસ જેવું, રસરૂપ આકારવાળું, દિવ્ય પારો આદિ રસોનું અનુકરણ કરનારું પોતાનું વીર્ય પાસે રહેલા કાંતિમાન અદ્‌ભુત સ્ફટિકના કુંભમાં, જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે મૂકયું. બ્રહ્માએ જેમ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી અમૃતના પૂરનું જુદું જ રૂપ ધારણ કરી બ્રહ્મલોકમાં અમૃતસાગર પૂરી દીધો, તેમ એ નારદમુનિએ પણ મોટા અને અતિ રમણીય મેરુપર્વતની અંદર પથ્થરમાં પણ ન ફૂટે તેવો, અતિ દૃઢ મોટા પેટવાળો, પડખાંમાં અને ચારે તરફ સ્થૂળ એ ઘડાને પોતાના સંકલ્પમાત્રથી સરજેલા દૂધથી છલોછલ ભરી દીધો. અમૃતસાગરમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે ક્ષીરકુંભમાં રહેલો અને સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમાં હોમાવાને તૈયાર થયેલી નારદમુનિની મંદ વીર્યરૂપ આહુતિને પ્રવર્તાવનાર એ ગર્ભ મહિને મહિને વધવા માંડયો. જેમ પ્રત્યેક પૂર્ણિમા પૂર્ણચંદ્રને પ્રકટ કરે છે અને વસંતઋતુ જેમ પુષ્પોને ખીલવે છે, તેમ એ કુંભે પણ કાળે કરીને, કમળપત્ર જેવાં સુંદર નેત્રવાળો એ ગર્ભ ઉત્પન્ન કર્યો. કેમ જાણે કુંભરૂપ નાના ક્ષીરસાગરમાંથી ક્ષય વિનાનો બીજો ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થતો હોય, તેમ એ ગર્ભ સમસ્ત અંગો પૂર્ણ થયા પછી કુંભમાંથી બહાર નીકળ્યો. અતીવ સૌંદર્યવાળો એ બાળક શુક્લપક્ષમાં જેમ ચંદ્રમા વધે, તેમ કેટલેક દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો (મોટો થયો). નારદમુનિએ તેના જાતકર્મ આદિ સંસ્કારો કરી, જેમ એક પાત્રમાં રહેલું દ્રવ્ય બીજા પાત્રમાં નાખવામાં આવે, તેમ પોતાની પાસે રહેલું સઘળું વિદ્યાધન એ પુત્રને આપ્યું. નારદમુનિએ થોડા દિવસોમાં જ તેને સઘળાં શાસ્ત્રો ભણાવી, કેમ જાણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જ હોય તેવો બનાવી દીધો. સંધ્યાકાળમાં ઉદય પામેલો પૂર્ણચંદ્ર જેમ સ્ફટિક પર્વતમાં પડેલાં પોતાનાં પ્રતિબિંબ વડે શોભે, તેમ મહામુનિ નારદજી પણ પોતાના જેવા યોગ્ય પુત્રથી શોભવા લાગ્યા. પછી એક વખત એ પુત્રને સાથે લઈ નારદમુનિ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. પોતાના પિતાજી બ્રહ્માની પાસે તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે કેટલુંક તેમણે પુછાવ્યું. બ્રહ્માએ પોતાને નમસ્કાર કરનાર, પોતાના એ પૌત્રની વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરીક્ષા લઈ, પ્રસન્ન થઈ, તેને પોતાના ખોળામાં બેસાડયો અને કેવળ પોતાના આશીર્વાદમાત્રથી જ તેને સર્વજ્ઞ તથા સર્વજ્ઞાનના અવધિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ તલ્લીન બનાવી દીધો અને તેનું (કુંભથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી) કુંભ નામ પાડયું. હે મહાત્મા રાજર્ષિ! તે કુંભ હું પોતે જ છું. હું* બ્રહ્માનો પૌત્ર થાઉં છું. નારદમુનિનો પુત્ર છું અને કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી કુંભ એવા નામથી કહેવાઉં છું. હું મારા પિતાજી નારદમુનિની સાથે બ્રહ્મલોકમાં જ્યાં ખુશી પડે ત્યાં રહું છું. મારી સાથે લીલા કરનાર ચાર વેદો એ જ મારા મિત્રો છે અને ગાયત્રી મારી માતૃભગિની (માસી) છે, એમ હું સમજું છું. સરસ્વતીને હું મારી માતા ગણું છું, બ્રહ્મલોકમાં મારું રહેવાનું ઘર છે અને ત્યાં બ્રહ્માના પૌત્ર તરીકે સુખથી રહું છું. હું સર્વ વાતે પરિપૂર્ણ છું, તેથી મારે કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી; તોપણ માત્ર લીલાથી જ આખા જગતમાં સર્વ ઠેકાણે જ્યાં મરજી પડે ત્યાં હું જઈ શકું છું. હું જ્યારે ભૂલોકમાં ફરું છું, ત્યારે મારા પગ પૃથ્વી ઉપર અડકતા નથી, મારા અવયવોને ધૂળ અડકી શકતી નથી, તથા મારું શરીર પણ

*આ પ્રસંગમાં મિથ્યા ભાષણરૂપ દોષ આવે છે, એવી શંકા લાવવી ઉચિત નથી, કેમ કે પોતાના પતિને વિશ્વાસ બેસાડી તેને જ્ઞાનવાન બનાવી, આ દુઃખમય સંસારપાશમાંથી તેને છોડાવવામાં જ મુખ્ય તાત્પર્ય હોવાથી, તેનું દોષપણું સંભવતું નથી. વળી જ્ઞાનવાનને સર્વાભાવ પ્રાપ્ત થઈ જવાથી **अहं मनुरभवं-सूर्यश्च** ઇત્યાદિ વામદેવના વચનની પેઠે ચૂડાલાનું તત્ત્વજ્ઞપણું હોવાથી આ સર્વ વચનોપન્યાસ ઘટી શકે છે.

ખેદ પામતું નથી. હે પ્રિય રાજર્ષિ ! આ હું આકાશમાર્ગથી જતો હતો તેવામાં મેં તમને જોયા. જેથી હું તમારી પાસે આવેલ છું. એ પ્રમાણે જે જે તમે મને પૂછ્યું, તે તે મેં કહ્યું. વનવાસના ગુણોને તથા ફળોને જાણનાર હે રાજર્ષિ ! તમને જે જાણવાની ઈચ્છા હતી તે મારા જન્મ વિષેની સઘળી હકીકત મારા અનુભવ પ્રમાણે તમને મેં આ રીતે જણાવી છે. કોઈ ઉત્તમ કુલીન પુરુષો પ્રશ્ન કરે, તો સત્પુરુષો અવશ્ય તેનો ઉત્તર આપે છે; કેમ કે તેઓ પ્રશ્ન પૂછવામાં અને તેનો ઉત્તર આપવામાં બહુ કુશળ હોય છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : આટલી કથા કહી ત્યાં સુધીમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામી ગયા, સાયંકાળ સંબંધી નિત્યકર્મ કરવા માટે સર્વ સભા સ્નાન કરવા ઊઠી ગઈ અને હમેશના નિયમ પ્રમાણે રાત્રિ પસાર થતાં બીજે દિવસે સૂર્યોદયની સાથે એ સભામંડપમાં પાછી ભેગી થઈને બેઠી. ૧—૨૯

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કુંભજનનકથન' નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો અઢારમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો*

શિખિધ્વજનું ગુરુશરણ

शिखिध्वज उवाच

**सर्गे स्फुरद्भिर्मत्पुण्यमन्ये संप्रेषितो भवान्।
अलक्ष्यः संभृतरद्रौ बृहद्वातरिवांबुदः ॥ १ ॥**

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો : પૂર્વ દિશામાં જેમ વાદળો એકઠાં થયાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી, પણ જ્યારે અનુકૂળ પવન વાય છે, ત્યારે તે મેઘો ખેંચાઈ વરસાદ આપે છે; તેમ આ સંસારમાં મારાં સંચિત થયેલાં પ્રાચીન પુણ્યો વડે જ ખેંચાઈને આ મંદરાચલમાં આપનું પધારવું થયું છે એમ હું સમજું છું. હે મહાત્મા દેવપુત્ર! અમૃતને સ્રવનાર શુભ વચનવાળા, આપની સાથે મારો સમાગમ થયો, તેથી હું આજે ધર્મ વડે ધન્ય ગણાતા પુરુષોમાં એક અગ્રેસર તરીકે ગણાવા યોગ્ય થયો છું. સત્પુરુષોનો સમાગમ મારા ચિત્તને જેવું શીતળ કરે છે, તેવી શીતળતા મને રાજ્યલાભ આદિ પદાર્થો પણ આપી શકતા નથી; કેમ કે સત્સમાગમમાં, સર્વ અધિકારીને સમાન રીતે રાગાદિ વાસનાઓનો નાશ થઈ જઈ, પ્રમાણમાં નહિ આવતો અનંત બ્રહ્મનો અલૌકિક આનંદરસ પ્રાપ્ત થાય છે અને રાજ્યલાભાદિક તો કલ્પનામાત્રથી જ તુચ્છ સુખ આપે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે રાજા કહેતો હતો, તેટલામાં તેનાં વચનોને બંધ પાડી બ્રાહ્મણપુત્રરૂપે આવેલી એ ચૂડાલારાણીએ વળી બીજી વાર રાજાને કહ્યું.

ચૂડાલા બોલી : હવે આ પ્રશંસા આદિનો પ્રસંગ આટલેથી જ બંધ કરો. પ્રથમ તમે જે મને પૂછ્યું હતું, તે મેં તમને કહી બતાવ્યું છે; પરંતુ તમે કોણ છો ? આ પર્વતમાં શું કરો છો ? તમારે ક્યાં સુધી વનવાસમાં રહેવાનું છે અને આ પ્રમાણે કરવાનું શું પ્રયોજન છે, તે સાચેસાચું કહો; કેમ કે તમારા જેવા તપસ્વી પુરુષો જૂઠું બોલતા જ નથી.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : આપ દેવપુત્ર છો, એટલે બધું બરાબર રીતે જાણો છો. લોકોની હકીકત તથા તે (મારા) સર્વ પ્રસંગને આપ જાણનાર છો, એટલે હું આપને બીજું શું કહું ? આપ જાણો છો, તે છતાં આપના પૂછવાથી એ વિષે હું ટૂંકાણમાં કહું છું. હે મહાત્મા દેવપુત્ર ! હું સંસારથી ભયભીત બની આ વનના મધ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધીને રહ્યો છું. હું શિખિધ્વજ નામનો

*આ સત્યાશીમા સર્ગમાં કુંભની પ્રશંસા, રાજાનું તેની પાસે પોતાના દુઃખનું નિવેદન કરવું, ઉપદેશ આપવા માટે તેના તરફ પોતાનો શિષ્યભાવ બતાવવો અને તેના ઉપર પોતાનો પાકો વિશ્વાસ એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

રાજા છું અને રાજ્યને છોડી દઈ તપ કરવા માટે અહીં આવેલો છું. હે તત્ત્વજ્ઞ દેવપુત્ર! સંસારનાં ફરીથી જન્મ લેવો પડે એથી હું ભયભીત થયેલો છું. હે સત્ય સમજનારા દેવપુત્ર! આ સંસારમાં વારંવાર સુખ પછી દુ:ખ અને દુ:ખ પછી સુખ, જન્મ પછી મરણ અને મરણ પછી જન્મ એમ વારાફરતી થયા જ કરે છે, જેથી હું તાપને પામેલો છું અને તેથી આ વનની ઘટામાં આવીને તપ કરું છું. જેમ ભાગ્યહીન નિર્ધન પુરુષને ભંડારનો (ખજાનાનો) લાભ મળતો નથી, તેમ હું અનેક ઠેકાણે રખડયો છું અને આં સ્થાને વાસ કરી મેં અતિકઠોર તપ આદર્યું છે, તોપણ મને ખરી શાંતિ મળી નથી. હે મહાત્મા દેવપુત્ર! જેનો પ્રયત્ન ખૂટો થયો છે અને જેને કોઈ જાતનું ફળ મળ્યું નથી તેવો હું એકલો સોબત વિનાનો અહીં રહું છું અને ઘૂણ નામના જીવડાઓ અંદર કોતરી ખાધેલા લાકડાની પેઠે સુકાયા કરું છું. ઉપવાસ, દેવપૂજન, અતિથિપૂજન આદિ આ સઘળી તપની જુદી જુદી ક્રિયાઓ સતત અને બરાબર નિયમપૂર્વક હું કર્યે જાઉં છું; પરંતુ આમ કરવાથી મને એક દુ:ખમાંથી છૂટી બીજા દુ:ખના સમૂહમાં પડયા જેવું લાગે છે અને શાંતિ માટે સ્વીકારેલો કર્મમાર્ગ અમૃતરૂપ છતાં મને શાંતિ ન મળવાને લીધે વિષ જેવો લાગે છે, એ શું હશે?

ચૂડાલા બોલી: પૂર્વકાળમાં કોઈ એક દિવસ બ્રહ્માને મેં એ વાત પૂછી હતી કે, હે મહારાજ! કર્મ અને જ્ઞાન એ બંનેમાં જે એક મોક્ષ થવાનું કારણ હોય તે આપ કહો.

બ્રહ્મા બોલ્યા: જ્ઞાન એ જ મોક્ષ થવાનું ખરું કારણ છે અને જ્ઞાન વડે જ દુ:ખનો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ નાશ થાય તેવો અનુભવ છે. કર્મો તો સ્વર્ગાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિના વિનોદ માટે મનુષ્યને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવી કોઈ જાતના નરકમાં લઈ જનાર અનર્થોમાં ન રોકતાં, શુભ કલ્યાણમાં જ તેનું આયુષ્ય પસાર થાય તેને માટે છે. હે પુત્ર! જેઓ જ્ઞાનદૃષ્ટિને પહોંચી શકતા નથી, તેઓને માટે કર્મ એ આનંદનું મુખ્ય સાધન છે; કેમ કે બીજું કોઈ યોગ્ય વસ્ત્ર (પીતાંબર) ન મળે, ત્યાં સુધી કંબલનો (ધાબળાનો) પણ કોણ ત્યાગ કરે? કોઈ ત્યાગ ન કરે. તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી કર્મ પણ ઠીક છે. અજ્ઞાનીઓનું કર્મ સર્વ વાસના હોવાને લીધે ફળ આપે છે અને જ્ઞાનીઓનું કર્મ સર્વ વાસનાઓનો નાશ થવાથી ફળ આપતું નથી. જેમ પાણી નહિ રેડવાથી લતાઓ ફળ આપી શકતી નથી, તેમ જ્ઞાનીનાં શુભ કર્મો પણ વાસનાનો નાશ થઈ ગયાથી, ફળ આપી શકતાં નથી. અશુભ કર્મોનું પણ તેમ જ સમજવાનું છે. પ્રારબ્ધરૂપે ફળ આપવાને તૈયાર થયેલાં કર્મો પણ વાસનાનો નાશ થતાં તેમનો નાશ થાય એટલે દેખાવ પૂરતાં રહે છે. પૂર્વઋતુનાં ચિહ્નો જેમ પાછળની ઋતુ આવવાથી નાશ પામી જાય છે, તેમ વાસનાઓનો નાશ થવાથી કર્મનું ફળ પણ નાશ પામી જાય છે. હે પુત્ર! કાસડાની લતા જેમ સ્વભાવે જ ફળ આપતી નથી, તેમ વાસના વગરની ક્રિયા પણ સ્વભાવે જ (પછીથી) ફળ આપતી નથી. જે બાળકના મનમાં ભયને લીધે હાઉની ભાવના રહી હોય તે જ હાઉને દેખે છે, બીજો દેખતો નથી, તેમ દુ:ખની ભાવનાવાળો મૂઢ પુરુષ જ દુ:ખ દેખે છે, બાકી તત્ત્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ કશું આવતું જ નથી. વિકાસ પામેલી કાસડાની લતાની પેઠે જ્ઞાનીની ક્રિયા આકાર વડે જોવામાં આવતાં છતાં પણ ફળ (ધર્માધર્મરૂપ અને તેથી થતી જન્મપરંપરાને) આપી શકતી નથી. અજ્ઞાનદશામાં પણ અહંકાર આદિરૂપે સ્ફુરેલી વાસના તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં છે જ નહિ, માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ ઝાંઝવાના જળમાં સમુદ્રના જળની ભ્રાંતિની પેઠે તે વાસના દેખાય છે. તે અજ્ઞાન આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, એવી ભાવનાથી નાશ પામી જવાને લીધે જેમ અનુભવીને ઝાંઝવામાં જળની ભ્રાંતિ ન થાય, તેમ જ્ઞાનીના ચિત્તમાં વાસના જ ઉત્પન્ન થતી નથી. સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ

થઈ જવાથી, જીવ પાછો ફરી વાર જન્મ લેતો નથી અને તે જરામરણરહિત, બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્તમાં વાસના રહે ત્યાં સુધી તે મન કહેવાય છે ને મન વાસના વગરનું થઈ જાય તો, તે પોતે જ જ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાન વડે આત્મસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે તો જીવને પુનર્જન્મ થતો નથી. હે રાજર્ષિ ! જ્ઞાન એ જ પરમ કલ્યાણરૂપ (મોક્ષસાધન) છે, એમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માદિક મોટા પુરુષો પણ કહે છે; તો પછી તમે કેમ અજ્ઞાનીની પેઠે આ તમને મોક્ષનું સાધન માની બેઠા છો? હે રાજર્ષિ ! આ બાજુ કમંડલુ પડેલું છે, આ બાજુ દંડ અને કાષ્ઠો છે અને અહીં દર્ભાસન પડયું છે; આ (મમત્વથી બંધન આપનાર) અનર્થોના વિલાસમાં તમે શી રીતે આનંદ માનો છો? હે રાજર્ષિ ! હું કોણ છું, આ સઘળું શી રીતે ઉત્પન્ન થયું અને પાછું કોનામાં લય પામી જાય છે? એ વિષે કેમ કાંઈ વિચાર કરતા નથી અને અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ વિચાર વિનાના થઈ રહ્યા છો? હે રાજર્ષિ ! 'શી રીતે બંધ થાય અને શી રીતે મોક્ષ થાય?' એવા પ્રશ્નો પૂછી તેના ઉત્તરની અભિલાષાથી, તમે પરમાનંદના સમુદ્રરૂપ પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ કરનારા મહાત્માઓનાં ચરણોનું સેવન શા માટે કરતા નથી? વ્રત, ઉપવાસ, ટાઢું, ઊનું આદિ સહન કરી, આત્માને દુ:ખ આપનાર આ ક્રિયા વડે આયુષ્યનો ક્ષય કરી, આ પર્વતની ગુફાને વિષે અંદર, શિલાની અંદર (તેની બખોલમાં) રહેલા કીડાની પેઠે તમે કેમ પડયા રહો છો? સમદૃષ્ટિવાળા સત્પુરુષોને પ્રશ્ન કરવાથી, તેમની સેવા કરવાથી અને તેઓના સમાગમથી એવી યુક્તિ મળી આવે છે કે જે વડે આ સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થવાય છે. તમે શરીરને કષ્ટ પડે એવી ચેષ્ટાઓને છોડી દઈ કોઈ મહાત્મા ગુરુની સાથે રહી જે મળે તે જમી લઈ, પૃથ્વીની કોઈ ગુફામાં રહેલા કીડાની જેમ ગુરુએ બતાવેલા માર્ગમાં દૃઢ રહી આ વનની ગુફામાં રહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે દેવપુત્રરૂપે જોવામાં આવતી, પોતાની રાણી ચૂડાલાએ બોધ આપવાથી, આંસુથી જેનું મોઢું ભીંજાઈ ગયું હતું એવો શિખિધ્વજ રાજા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો: હે દેવપુત્ર! અહો! આજે ઘણે કાળે આપે મને બોધ આપ્યો છે. હું માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ સજ્જનોના સંગ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં આ વનમાં આવી રહ્યો છું. મારાં સર્વે પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે એમ હું માનું છું; કેમ કે આપ જ અહીં પધારી મને બોધ આપો છો. હે સુંદર મુખવાળા દેવપુત્ર! આપ જ મારા ગુરુ પિતા અને મિત્ર છો; હું આપનો શિષ્ય થઈ, આપના ચરણમાં નમસ્કાર કરું છું, મારા પર આપ કૃપા કરો. જે આપ સારામાં સારું જાણો છો, જે જાણવાથી ફરી આ સંસારચક્રમાં આવી શોક કરવો પડતો નથી. અને જેથી પરમ સુખમાં શાંતિ મળે છે, તે બ્રહ્મને (બ્રહ્મજ્ઞાનનો) હવે તરત મને આપ ઉપદેશ કરો. ઘટ આદિ પદાર્થોના જ્ઞાનના અનેક પ્રકારનાં જુદાં જુદાં જ્ઞાન છે, તે બધામાં કયું જ્ઞાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે કે જેથી આ સંસારસાગર તરી જવાય?

ચૂડાલા બોલી: હે રાજર્ષિ ! શ્રદ્ધારહિત પુરુષોને કરેલો ઉપદેશ સુકાયેલા ઠૂંઠા પાસે કરેલા કાગડાના અવાજની જેમ નકામો છે; માટે જો તેમ થાય એવું હશે તો હું કશું કહીશ નહિ; પરંતુ જો તમે શ્રદ્ધાથી મારાં વાક્યોને ગ્રહણ કરો અર્થાત્ તે ઉપર દૃઢ આરૂઢ રહો, તો તમે જે પૂછો છો તે જેવું જ્ઞાન છે અને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ હું કહું છું. જે માણસ શ્રદ્ધા છોડી ફકત વિનોદ કરવા પૂછે છે પણ પાછો વકતાની પાસેથી જવાબ ગ્રહણ ન કરે, તેવાં મનુષ્યોની પાસે કહેલાં વચનો અંધારામાં આંખનું જોવું નકામું થાય તેમ નિષ્ફળ થાય છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: આપ જે કાંઈ મને કહેશો, તે હું શ્રુતિના વિધિવાકયની પેઠે કોઈ જાતનો તર્ક આદિ વિચાર ન લાવતાં તત્કાલ

શ્રદ્ધા વડે ગ્રહણ કરીશ -આ મારું કહેવું બરાબર સત્ય છે.

ચૂડાલા બોલી : જેમ પિતાનું કહેલું વાક્ય સાચું કે ખોટું એમ કુતર્ક કર્યા વિના જ પરિણામે હિતરૂપ સમજી માત્ર આજ્ઞા તરીકે માનવામાં આવે છે, તેમ આ મારાં વચનોને પણ હેતુ વિષેનું પ્રયોજન ન શોધતાં, હિતબુદ્ધિથી એક આજ્ઞા તરીકે સમજી કાનને સુખ આપનારાં ગાયનની પેઠે શ્રવણ કરો અને સાંભળ્યા પછી પણ તેમાં તમારું કલ્યાણ જ છે એવી દૃઢ ભાવના રાખો. જેની બુદ્ધિ મંદ છે, તેને લાંબે કાળે બોધ થાય અને જેની બુદ્ધિ તીવ્ર છે, તેને જલદી બોધ થાય, તેવી એક તમારા જેવી મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષની કથા હું કહું છું, જેથી સંસાર તરવો સુગમ થાય. ૧—૪૬

स्वचरितसदृशं तथोदयंस्याचिरसमयेन विबोधनं च बुद्धेः । भवभयप्लुतरं महामतीनां शृणु कथयामि कथाक्रमं मनोज्ञम् ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજાવબોધ' નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો*

મૂર્ખનું આખ્યાન

चूडालोवाच

अस्ति कश्चित् पुमान् श्रीमान् स्थानं नित्यविरुद्धयोः । गुणलक्ष्म्योरशेषेण यथाब्धिर्वाडवांबुनोः ॥ १ ॥

ચૂડાલા બોલી : જેમ પરસ્પર ઊલટા ધર્મવાળાં જળ અને વડવાગ્નિ, એ બંનેનો સમુદ્ર એ એક આશ્રયરૂપ છે, તેમ કોઈ એક શ્રીમાન પુરુષ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ગુણોવાળો છે; એ લક્ષ્મી તથા અસદ્‌ગુણના આશ્રયરૂપ છે. તે સર્વ કળાઓમાં નિપુણ છે, અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે, વ્યવહારમાં વિચક્ષણ છે અને સર્વ સંકલ્પોના સીમાડારૂપ છે; પરંતુ માત્ર તે એક પરમાત્માના પદને ઓળખતો નથી. જેમ વડવાગ્નિ સમુદ્રના જળને શોષી લે છે, તેમ એ પુરુષે જપ, તપ આદિ અનંત યત્નો વડે મળી શકે છે એવા ચિંતામણિને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરી, દૃઢ નિશ્ચયથી તે કામમાં લાગેલા એ પુરુષના તીવ્ર પ્રયાસવાળા યત્નથી, થોડા કાળમાં ચિંતામણિ સિદ્ધ થઈ તેની પાસે આવ્યો; કેમ કે જે બરાબર મન રાખી કાર્ય કરે છે, તેનું શું સિદ્ધ થતું નથી, બધું જ સિદ્ધ થાય છે. બુદ્ધિનો આશ્રય કરી, મનમાં કોઈ જાતનો ખેદ લાવ્યા વિના, જો પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તો અકિંચન પુરુષ (ભિખારી) પણ વિઘ્ન નહિ પડતાં શક્તિમાન બની જાય છે. જેમ ઉદયાચળના શિખર ઉપર રહેલો કોઈ મુનિ ચંદ્રનો ઉદય પોતાની અતિ નજીક થયા છતાં ભ્રાંતિ વડે મેરુપર્વતમાં અતિ દૂર થયેલો સમજે, તેમ એ પુરુષ પણ ચિંતામણિ પોતાની પાસે આવેલો છે અને હાથમાં આવી પડયો હોવા છતાં ભ્રાંતિ વડે તેને દુર્લભ સમજતો હતો. જેમ અતિદરિદ્ર કોઈ પામર પ્રાણી અનાયાસે પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તેને સત્ય ન માને, તેમ એ પુરુષનો પણ સર્વ મહામણિઓમાં ઉત્તમ ચિંતામણિ પોતાને મળી ગયા છતાં તેના પર નિશ્ચય બંધાયો નહિ. વિસ્મયવાળા પોતાના મન વડે ઉપેક્ષા કરવાથી, પ્રાપ્ત થયેલા ચિંતારૂપી દીર્ઘ દુઃખથી ભ્રાંતિ પામી જઈ તેણે વિચાર કર્યો કે, 'આ શું ચિંતામણિ હશે? આ ચિંતામણિ તો જણાતો નથી. જો ચિંતામણિ હોય તો મને પ્રત્યક્ષ દેખાય નહિ? ત્યારે શું હું તેનો પરીક્ષા માટે સ્પર્શ કરું કે ન કરું? વખતે જો કદાચિત્ ચિંતામણિ હોય તો મારા (ભાગ્યહીનપણાને લીધે) સ્પર્શ કરવાથી જતો રહે. માત્ર આટલા થોડા કાળમાં ચિંતામણિ સિદ્ધ થાય નહિ; કારણ કે તે મરતાં સુધી યત્ન થાય ત્યારે જ મળે છે, એવો શાસ્ત્રોનો ક્રમ છે. હું પોતે કૃપણ હોવાથી, ભ્રાંતિથી સંકોચાઈ

*આ અઠયાસીમા સર્ગમાં થોડાક કાળમાં પોતાના તાપ વડે ચિંતામણિ મળ્યા છતાં મૂર્ખપણાથી તેની ઉપેક્ષા કરી કોઈ એક પુરુષ પછીથી કાચને મણિની ભ્રાંતિથી ગ્રહણ કરશે એ કથા કહેવામાં આવશે.

ગયેલાં નેત્ર વડે, પોતાના મનથી કલ્પેલી ઊંબાડિયાંની લતાના જેવા આ ચિંતામણિના પ્રકાશને જેમ ભ્રાંતિથી બે ચંદ્રમા કોઈકના જોવામાં આવે તેમ ભ્રાંતિથી જ દેખું છું. મને હમણાં થોડાક કાળમાં જ સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર ચિંતામણિ મળી જાય છે, એવી મારી ભારે પુણ્યસંપત્તિ ક્યાંથી હોય? કોઈક જ મહાત્મા પુરુષો એવા મહાભાગ્યશાળી હોય છે, કે જેઓને થોડાક કાળમાં જ સંપત્તિઓ અનુકૂળ થાય છે. 'હું એક તુચ્છ મનુષ્ય છું, મારું તપ પણ હજી થોડુંક થયું છે, તેટલામાં હું કે જે ભાગ્યહીન છું તેને સિદ્ધિઓ શી રીતે મળે?' એ પ્રમાણે વિવિધ સંકલ્પવિકલ્પોથી એ અજ્ઞાની પુરુષે ઘણા કાળ સુધી લાંબો વિચાર કર્યો; પરંતુ પોતાની મૂર્ખતાને લીધે, ભ્રાંતિ વડે ભૂલ ખાઈ જઈ એ ચિંતામણિ લેવા માટે કશો યત્ન કર્યો નહિ. જે કાળે જે પદાર્થ જેને મળવાનું વિધાતા તરફથી નિર્માણ જ થયું નથી, તે પદાર્થ તે કાળે તેને મળતો જ નથી; જેમ કે એ મૂર્ખ પુરુષે પોતાને ચિંતામણિ મળ્યા છતાં, માત્ર રમતમાં જ તે ગુમાવી દીધો. એ પુરુષ જ્યારે ચિંતામણિને ગ્રહણ કર્યા વિના એમનો એમ ઊભો રહ્યો, ત્યારે પછી ચિંતામણિ પણ ઊડીને જતો રહ્યો; કેમ કે જેમ ધનુષ્યની દોરીથી છોડેલું બાણ દોરી છોડી દે છે, તેમ પોતાનો અનાદર કરનાર પુરુષને સિદ્ધિઓ પણ છોડી દે છે. જ્યારે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષમાં વિચક્ષણપણું પણ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જો પુરુષ એ સિદ્ધિઓનો અનાદર કરે, તો તેઓ જતી રહે છે. માત્ર એટલું જ નહિ પણ તેમાં જે કાંઈ પ્રથમ વિચક્ષણપણું રહ્યું હોય તે પણ લેતી જાય છે. એ પુરુષ પાછો વળી ચિંતામણિના સાધન માટે ક્રિયા વડે યત્ન કરવા માંડ્યો; કેમ કે દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરુષો પોતાના કાર્યમાં કદી પણ હતાશ થતા નથી. પછી કોઈ સિદ્ધ પુરુષોએ તેની હાંસી કરવાની ઈચ્છાથી છેતરવાને માટે તૂટ્યા વિનાનો એક કાચનો ગોળ કકડો તેની આગળ નાખ્યો, જે તેના જોવામાં આવ્યો. જેમ અજ્ઞાની માણસ ભ્રાંતિ વડે માટીને પણ સોનું સમજે છે, તેમ એ મૂઢ પુરુષ તે કાચના કટકાને આ ચિંતામણિ છે એમ ભ્રમથી સમજી લઈ, તેને લેવાને તૈયાર થયો. ચિત્તમાં રહેલી ભ્રાંતિ કોઈ વખત સંખ્યામાં ભુલાવો ખવડાવી સોના સાઠ કરી દે છે; ભ્રાંતિ વડે જ શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ, રજ્જુમાં સર્પબુદ્ધિ, સ્થળમાં જળબુદ્ધિ અને અમૃતમાં વિષબુદ્ધિ થાય છે. જેમ એક જ ચંદ્ર છતાં ભ્રાંતિ વડે બે જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે એ પુરુષે પોતાની ભ્રાંતિ વડે તે કાચના કટકાને ચિંતામણિ સમજી તેનું ગ્રહણ કર્યું. 'ચિંતામણિથી જે જોઈશે તે મળી શકશે' માટે આ બધા ધનની શી જરૂર છે? એમ જાણી પોતાની પ્રથમની ધન—ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિ તેણે છોડી દીધી. 'આ દેશ સુખ વગરનો, લૂખો અને પાપી માણસથી ભરેલો છે. આ ઘર પણ જૂના જેવું છે અને હવે મને બંધુઓ પણ શું ઉપકારક છે? માટે હું આહીંથી જ દૂર જઈ મારી ઈચ્છા પ્રમાણે આ ચિંતામણિરૂપ સમૃદ્ધિ વડે સુખથી રહું' એમ વિચાર કરી, એ મૂર્ખ પુરુષ એ મણિને (કાચના કટકાને) સાથે લઈ નિર્જન વનમાં ચાલ્યો ગયો. હે પ્રિય રાજર્ષિ! તે વનમાં એ મૂઢ માણસ કાચના કટકાથી (કશું ન મળવાને લીધે) એવો તો વિપત્તિને પ્રાપ્ત થયો કે જે કાજળના પર્વતના જેવી કાળી અને મહાભયંકર હતી તથા પોતાની મૂર્ખતાને યોગ્ય જ હતી. મૂર્ખતાના (અજ્ઞાનના) સામર્થ્યથી જેવાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, તેવાં દુઃખો બીજી વિપત્તિઓથી, જરાથી કે મરણથી થતાં નથી. જેમ મનુષ્યના બધા અવયવોમાં કેશસમૂહ સર્વના ઉપરના ભાગમાં (મસ્તકમાં) રહે છે, તેમ બધી વિપત્તિઓને આપનાર અજ્ઞાન જ સર્વથી મુખ્ય છે. ૧—૨૭

दुःखानि मौर्ख्यविभवेन भवन्ति यानि नैवापदो न च जरामरणेन तानि । सर्वापदां शिरसि तिष्ठति मौर्ख्यमेकं कृत्स्नं जनस्य वपुषामिव केशजालम् ॥ २७ ॥

સર્ગ ૮૮મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો*

હસ્તિકોપાખ્યાન

ચૂડાલોવાચ

अथेममपरं रम्यं वृत्तांतं शृणु भूमिप ।
परं प्रबोधनं बुद्धेः साधो सदृशमात्मनः ॥ १ ॥

ચૂડાલા બોલી : હે સુશીલ રાજા! હવે પછી બુદ્ધિને પરમ બોધ આપનારું, એક બીજું મનોહર વૃત્તાંત કહું છું તે સાંભળો કે જે તમને પોતાને મળતું જ છે. વિંધ્યાચળના વનમાં મોટા હાથીઓનાં ટોળાંના રાજાઓનો પણ રાજા, એવો એક હાથી છે કે જે અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતાની આજ્ઞા પાળવાથી, પ્રસન્ન થયેલી શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે કેમ જાણે પ્રથમના ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળો, બીજો વિંધ્યાચળ પાછો ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેવો લાગે છે. એ હાથીના પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળા જેવા દારુણ અને વજ્રની જ્વાળાના જેવા તીક્ષ્ણ ધોળા બે દાંત છે કે જે મેરુને પણ ઉખેડી નાખવાને સમર્થ છે. જેમ અગસ્ત્ય ઋષિએ (પોતાની આજ્ઞા વડે) વિંધ્યાચળને બાંધી લીધો અને વામનજીએ (યાચનાથી) બલિરાજાને બાંધી લીધા, તેમ એ હાથીને પણ કોઈ એક મહાવતે ચારે બાજુ લોઢાની સાંકળોરૂપી જાળ પાથરી તે વડે બાંધી લીધો. કુંભસ્થળમાં શસ્ત્રો વાગવાથી પીડાયેલો એ હાથી બંધાઈ જઈ સાંકળના ફાંસામાં ફસાઈ ગયો અને તેથી તેને એવી તો પીડા થઈ કે જે મહાદેવના અપૂર્વ બાણરૂપ અગ્નિમાં બળનારા ત્રિપુરાસુરની પીડાના જેવી અતિ અસહ્ય હતી. હાથીને બંધનમાં નાખી પોતે તેનો શત્રુ બનનાર એ મહાવત દૂરથી નહિ દેખાવાથી તે હાથીએ સાંકળોરૂપી જાળના પાંજરામાં ત્રણ દિવસ કાઢયા. પછી પોતાના ચિત્તમાં દુ:ખી થઈ સાંકળોરૂપી બેડીને તોડી નાખવાનો યત્ન કર્યો અને પોતાની સૂંઢ વડે જોરથી સાંકળોને પકડી ઘૂઘરાઓના જેવો શબ્દ કર્યો. જેમ બલિરાજાએ (દેવદાનવોના યુદ્ધમાં જય મેળવી) અમરાવતી*નાં કમાડની સાંકળો તોડી નાખી હતી, તેમ એ હાથીએ પણ માત્ર એ જ ઘડીની અંદર પોતાના દાંતો વડે પ્રયત્નથી એ સાંકળરૂપી જાળને તોડી નાખી. જેમ ભગવાને પોતે મેરુ પર્વતમાં (પોતાના લોકમાં દૂર) રહ્યા છતાં પણ બલિરાજાએ જે ઇન્દ્રની અમરાવતી નગરીને તોડી નાખી હતી (યુદ્ધમાં જીતી લીધી હતી) તે (ઐશ્વર્યબળથી) જોયું હતું. તેમ એ મહાવત દૂર હતો, તોપણ હાથીએ જે સાંકળરૂપી બેડી તોડી નાખી તે તેના જોવામાં આવ્યું. જેમ બલિરાજાના યજ્ઞમાં વામનજી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી લઈ, એ પગલાંથી ભૂલોકને તથા સ્વર્ગલોકને દબાવી લઈ, મેરુ પર્વતમાંથી ત્રીજું પગલું બલિરાજાના મસ્તક ઉપર રાખ્યું હતું, તેમ એ મહાવત પણ તાડના ઝાડ ઉપર ચઢી જઈ, ત્યાંથી હાથીને માથે પડયો; પરંતુ પડતાં પડતાં પોતાના કમળના જેવા કોમળ ચરણ વડે હાથીના મસ્તક ઉપર નહિ પડી શકવાથી, પાકી ગયેલા અને પવનના ઝપાટાથી પૃથ્વી પર પડી ગયેલા ફળની પેઠે વ્યાકુળ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડયો. એ મોટા હાથીને પોતાની પાસે પડેલા મહાવતને જોઈ દયા આવી, કેમ કે સત્પુરુષો (દૈવયોગથી) પશુ-પક્ષી આદિ અધમ યોનિમાં હોય, તોપણ તેઓ દયા આદિ અનેક ઉત્તમ ગુણોથી ચળકતા જ રહે છે. 'આ મહાવત (મારી પાસે) પડી ગયો છે તો તેને મારી નાખવામાં શી બહાદુરી છે?' એમ વિચાર કરી; તે હાથીએ મહાવત પોતાનો શત્રુ હોવા છતાં તેને મારી નાખ્યો નહિ; પરંતુ જેમ જળનો જબરો પ્રવાહ બાંધેલી પાળને તોડી નાખી બહાર નીકળી જાય છે, તેમ એ હાથી પણ માત્ર બેડીના જેવી સાંકળને—જાળને તોડી નાખી બહાર જતો રહ્યો. એ હાથીએ (મહાવતને મારવાના સંબંધમાં) દયા

* આ નેવાશીમા સર્ગમાં સાંકળ વડે બંધાઈ ગયેલા હાથીએ બંધન તોડી નાખ્યા છતાં પણ પોતાને બાંધનાર અને પોતાની નજીક આવી ગયેલા પોતાના શત્રુ મહાવતને નહિ મારી નાખવાથી પાછો તે ખાઈમાં ગબડી પડશે, એ વાત કહેવામાં આવશે.

* ઇન્દ્રની નગરી

લાવી, જેમ આકાશમાં વાદળાંઓના સમુદાયને દૂર કરી સૂર્યનારાયણ ઉદય પામે છે તેમ સાંકળની જાળને તોડી નાખી પલાયન કર્યું. હાથીના જતા રહ્યા પછી શરીર અને બુદ્ધિ એ બંનેને સ્વસ્થ કરી, મહાવત ઊભો થયો અને તેની પીડા પણ હાથીની સાથે ઘણે છેટે જતી રહી. એ મહાવત તાડના ઝાડની ઊંચી ટોચ ઉપરથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પડી ગયો, તોપણ તેનું માથું કે હાથપગ આદિ કશું ભાંગી ગયું નહિ; કેમ કે દુષ્ટ પુરુષોનાં શરીરો કેમેય ન ભાંગે તેવાં મજબૂત હોય છે, એમ હું માનું છું. જેમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ દુષ્ટ પુરુષોનું બળ પણ અધમ કાર્યમાં વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી (એક વખત પોતે મહાસંકટમાં આવી પડ્યા છતાં પણ) ફરી વળી પાછો એ મહાવત ફરવામાં વધારે ઉત્સાહ રાખવા લાગ્યો. જેમ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ ઇચ્છનાર કોઈ (નિર્ધન) પુરુષ પોતાની પાસે એક વખત ખજાનો આવ્યા પછી પાછો જતો રહે તેથી દુ:ખી થાય, તેમ એ મહાવતને પણ પોતાના ઉપાયો નિષ્ફળ જવાથી તથા હાથી એક વખત બંધાઈ ગયા છતાં પાછો નીકળી જવાથી ઘણું દુ:ખ થયું. જેમ વાદળાંમાં ઢંકાઈ રહેલા ચંદ્રમાને રાહુ પીડવા માટે શોધે, તેમ એ મહાવતે પણ ઝાડીમાં છુપાઈ રહેલા એ હાથીને શોધવા માંડ્યો. ઘણેક કાળે કોઈ એક જંગલમાં રહેલો એ મોટો હાથી મહાવતના જોવામાં આવ્યો કે જે રણસંગ્રામમાં જય મેળવી આવેલા શૂર પુરુષની પેઠે ઝાડની છાયા નીચે થાક લેતો હતો. પછી એ મહાવતે જેમ વિધાતાએ આ પૃથ્વીને સર્વ દિશાઓમાં સમુદ્રરૂપ કૂંડાળાથી વીંટી લીધેલી છે, તેમ જે પ્રદેશમાં એ હાથી જોવામાં આવ્યો તે પ્રદેશની નજીક ચોતરફ એ હાથીને પકડવા અનેક મનુષ્યોની સહાયવાળી (પોતાના) રાજાએ આપેલી પ્રબળ સાધન-સંપત્તિ વડે એક ખાઈ ખોદાવી કૂંડાળું કરી લીધું કે જેથી એ હાથી બંધનમાં આવી જાય. હાથીને છેતરવા ઇચ્છનારા એ મહાવતે જેમ શરદઋતુ પોલાણને ઢાંકી દેવામાં વસ્ત્રનું કામ સારનારાં ધોળાં વાદળાં વડે આકાશને ઢાંકી દે છે, તેમ એ ખાઈને ઉપરઉપરના ભાગમાં કોમળ લતાઓના સમૂહ વડે ઢાંકી દીધી. થોડાક દિવસમાં એ હાથી વનમાં ક્રીડા કરતાં કરતાં સુકાયેલા સમુદ્રમાં જેમ પર્વત પડે, તેમ એ ખાઈમાં જઈ પડ્યો. જંગલમાં ફરનાર એ હાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મહાવતની છળભરેલી યુક્તિથી, કૂંડાળા જેવા ગોળ આકારવાળા, પાતાળતળના જેવા ભયાનક, હાથીરૂપી રત્નને તાબે કરવામાં પાંજરાનું કામ સારનારને કૂવાના જેવા ઊંડા, એ ખાઈરૂપી સૂકા સમુદ્રના નીચેના ભાગમાં પડી જઈ ફરી વાર પાછો બહુ મજબૂતીથી બંધનમાં આવી ગયો કે જે હજી સુધી એ ખાઈમાં પાતાળમાં રહેલા બળિરાજાની પેઠે દુ:ખ વડે પોતાના દહાડા કાઢે છે. જો એ હાથીએ પ્રથમ પોતાની પાસે પડેલા, એ પોતાના શત્રુને (મહાવતને) તે વખતે જ મારી નાખ્યો હોત, તો પોતાને જે ફરી વાર ખાઈમાં પડી જઈ બંધાઈ જવાથી દુ:ખ ખમવું પડ્યું તે ખમવું પડત નહિ. જે પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે વર્તમાન કાળના પુરુષપ્રયત્નના ક્રમ વડે ભવિષ્યકાળને સુધારતો નથી, અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં પોતાને પાછું દુ:ખ આવી ન પડે, એવો વિચાર જે આગળથી જ નથી રાખતો, તે આ વિંધ્યાચળના હાથીની પેઠે દુ:ખી થાય છે. 'હું સાંકળોરૂપી બેડીમાંથી છૂટો થયો છું' એમ સમજી હાથી પ્રસન્ન થયો અને દૂર જતો રહ્યો, તોપણ પાછો તે મહાવતના બંધનમાં સપડાઈ ગયો; કેમ કે અજ્ઞાન કયે ઠેકાણે બંધન નથી આપતું ? (સર્વત્ર તે બંધનકારક જ છે.) હે મહાત્મા શિખિધ્વજ ! આત્મા પોતે સદા બંધ વગરનો અને મુક્ત જ છે, છતાં 'હું બંધાયેલો છું' એવું જે મનમાં આવવું એ એક અજ્ઞાન છે અને એ જ બંધનકારક છે; માટે એ પાશમાંથી જ છૂટવા સારુ આ ત્રણેય લોક આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે તથા તે સઘળું આત્મમય જ છે, એમ સમજો. બાકી અજ્ઞાની પુરુષને તો આત્મા જ (પોતે જ) બધાં દુ:ખરૂપી બીજો

ઊગવાનું ક્ષેત્ર થાય છે. ૧—૩૧

मौर्ख्यं हि बंधनमवेहि परं महात्मन् बद्धो न बद्ध इति चेतसि तद्विमुक्त्यै। आत्मोदयं त्रिजगदात्ममयं समस्तं मौर्ख्यं स्थितस्य सहसा ननु सर्वभूमिः ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'હસ્તિકોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો*

મૂર્ખના આખ્યાનનું તાત્પર્ય

शिखिध्वज उवाच

मणिसाधकविंध्येभबंधनाद्यमरात्मज ।
सूचितं यत् कथाजालं पुनर्मे प्रकटीकुरु ॥१॥

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે દેવપુત્ર ! ચિંતામણિ સાધનારની અને વિન્ધ્યાચળના હાથીના બંધન આદિની કથાના સમૂહથી આપે મને જે સૂચના આપી, તે ફરીને પાછી મને સ્પષ્ટ રીતે આપ સમજાવો.

ચૂડાલા બોલી : તમારા હૃદયરૂપી ઘરને વિષે, ચિત્તરૂપી ભીંતમાં સામાન્યરૂપે દોરાયેલા આ વિચિત્ર કથારૂપી ચિત્રને હું પાછું વિશેષ રૂપે તમારી પાસે આબેહૂબ ખડું કરી બતાવું છું; તમે તે વાક્યના અર્થમાં બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળો. હે રાજા! શાસ્ત્રોના અર્થમાં કુશળ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનને ન જાણનાર એવો મેં જે ચિંતામણિ સાધનાર કહ્યો છે, તે તમે પોતે જ છો. જેમ સૂર્યનારાયણ મેરુપર્વતનાં શિખરો પર ફરે છે, તેમ તમે પણ શાસ્ત્રનો પરિચય કરેલો છે; પરંતુ જેમ જળમાં રહેલા પથ્થરને અંદરના ભાગમાં જળની કાંઈ પણ અસર લાગતી નથી, તેમ તમે પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશ્રામ પામ્યા નથી. હે સુશીલ શિખિધ્વજરાજા! મેં જે ચિંતામણિ કહ્યો છે, તે સર્વત્યાગ (સર્વને છોડી દેવું તે) છે, એમ તમે સમજો, તે વડે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી તમે તેને સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હે નિષ્પાપ રાજા! શુદ્ધ સર્વ ત્યાગ વડે બધું સિદ્ધ કરી શકાય છે. સર્વનો ત્યાગ કરવો એ જ ખરું (આત્યંતિક) પૂર્ણકામપણું છે. બાકી તેથી વધારે ચિંતામણિથી શું થઈ શકે તેવું છે? કશું નહિ. હે સુશીલ શિખિધ્વજરાજા! બ્રહ્મલોક સુધીનાં તમામ જગતમાં પ્રખ્યાત થયેલાં ઐશ્વર્યોને તુચ્છ કરનારો અને જ્ઞાનરૂપી નિરતિશય આત્માનંદને આપનારો એ સર્વત્યાગ તમે તેના સાધનમાં મંડયા રહ્યા એટલે તમને સિદ્ધ થયો, જેથી બ્રહ્મા જેમ પોતાની રાત્રિ થતાં જગત રચવાનું કામ છોડી દે છે, તેમ તમે સ્ત્રી, ધન અને બાંધવો સહિત રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો અને ગરુડજી* જેમ કાચબાને અને હાથીને (ભક્ષણ માટે) સાથે લઈ પૃથ્વીના અંતપ્રદેશમાં (સમુદ્રની નજીક) રહેલા વડની ડાળી નીચે થાક લેવા જઈ બેઠા હતા, તેમ તમે પણ પોતાના દેશથી અતિ દૂર રહેલા આ આશ્રમમાં શાંતિ માટે આવી રહ્યા છો. જેમ વાદળાં તથા ઝાકળ આદિ કલંકને દૂર કરી નાખનારો શરદઋતુનો વાયુ આકાશમાં માત્ર પોતાની સત્તા- (અસ્તિત્વ)ને જ બાકી રાખે છે, તેમ તમે પણ બધું ત્યાગ કર્યા છતાં માત્ર એક અહંકારને જ બાકી રાખ્યો છે. હૃદયમાંથી જો મનની કલ્પનાવાળો અહંકાર છોડી દેવામાં આવે, તો આ જગત પરમ આનંદ વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે; પરંતુ તમે તો બીજું બધું છોડી દેવાથી અને 'હું ત્યાગ કરનાર છું' એવો અહંકાર બાકી રાખવાથી ત્યાગ તથા ત્યાગ ન કરવો, એ બંનેના વિકલ્પો વડે આકાશ જેમ વાદળાં વડે વીંટાય તેમ વીંટાયા; અને તેને લીધે 'આ પરમ આનંદ આપનાર તથા મોટો ઉદય કરનાર સર્વત્યાગ નથી; પરંતુ એ ઉત્તમ સર્વ ત્યાગ કાંઈક જુદી જ તરેહનો છે અને તે ઘણા કષ્ટથી મળતો હોવાથી ઘણે લાંબે કાળે સિદ્ધ

*આ નેવુંમા સર્ગમાં કુંભના રૂપે આવેલી ચૂડાલા રાજા પાસે ચિંતામણિના અને કાચના ઉત્તમ આખ્યાનનું તાત્પર્ય વિસ્તારથી કહી બતાવશે.

*ગરુડજીનો આ પ્રસંગ રામાયણ, મહાભારત આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે.

થાય એવો છે.' એમ તમારા મનમાં આવ્યું. જેમ વાયુના સમૂહથી (ઝપાટાથી) વનનાં વૃક્ષોનું હલનચલન વધવા માંડે છે, તેમ તમારા ચિત્તમાં ઉપર પ્રમાણે ચિંતા વડે ધીરેધીરે સંકલ્પોનો વધારો થવાથી ઉપર જણાવેલો તમારો સર્વ (રાજ્યાદિનો)ત્યાગ ઊડીને ક્યાંય જતો રહ્યો. પવનથી ડોલતા વૃક્ષને નિશ્ચળપણું ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય; તેમ જે પુરુષે કાંઈક પણ ચિંતાનો સ્વીકાર કર્યો, તેનું યોગીપણું ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. જે ચિંતા છે તે જ સંકલ્પ એવા બીજા નામને ધારણ કરનાર ચિત્તનું ખરું રૂપ છે એમ તત્ત્વજ્ઞ પંડિતો કહે છે. એ ચિંતા જ્યાં સુધી કાયમ રહે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો ત્યાગ શી રીતે થયો ગણાય ? ન જ ગણાય. હે સુશીલ રાજા ! ચિત્ત જો ચિંતા વડે ઘેરાયેલું હોત, તો (સંકલ્પ દ્વારા) આ ત્રણેય લોકોનો સમુદાય (દૃશ્યરૂપે) નજરમાં આવવાથી નિર્દોષ સર્વત્યાગ શી રીતે સાધી શકાય ? ન જ સાધી શકાય. હે પ્રિય રાજા ! જેમ હોલા આદિ પક્ષી કાંઈ અવાજ કાને પડતાં તરત ઊડી જાય છે, તેમ તમારા ચિત્તે પોતાની અંદર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંકલ્પો કરવાથી તમારો ત્યાગ પણ ઊડી ગયો. જેમ પ્રથમ નિમંત્રણ આપી પછી સત્કાર નહિ કરાયેલો પુરુષ (પોતાનું અપમાન થવાથી) શું સામા માણસને દુ:ખ નથી ઉત્પન્ન કરતો ? કરે છે જ; તેમ એ તમારો સર્વ ત્યાગ પણ તમે તેનો અનાદર કરવાથી ઊલટો તમારું પ્રથમનું જે પરમ નિશ્ચિંતપણું હતું, તે પણ સાથે લઈ જતો રહ્યો. હે કમળ જેવા સુંદર નેત્રવાળા રાજા ! એ પ્રમાણે સર્વ ત્યાગરૂપી ચિંતામણિના ચાલી ગયા પછી, તમે સંકલ્પરૂપી ચક્ષુ વડે આ તપરૂપી કાચમણિને દીઠો. જેમ કોઈ પુરુષ જળમાં પડેલા ચંદ્રપ્રતિબિંબમાં ભ્રાંતિ વડે સત્ય ચંદ્ર છે એમ કલ્પી લે, તેમ મેં પણ પોતાની દૃષ્ટિમાં આવેલા ભ્રાંતિદોષ વડે સ્ફુરેલા આ દુ:ખકારક તપમાં 'આપણે આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. પ્રથમ સર્વત્યાગ કરતી વખતે અનાસક્તિથી (વૈરાગ્યથી) વાસના વગરનું અને પાછળથી અનંત તથા (કંઈ ગૂઢ) વાસનાવાળું તમે જે તપ કર્યું, તે આરંભમાં (રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરવાથી), અંતમાં (તપના ફળની અભિલાષા ન રાખવાથી) અને વચમાં (વનમાં રહેવું, ટાઢતડકો સહેવાં એ વગેરેને લીધે) બહુ વિષમ (દોહ્યલું) હોવાથી સદા દુ:ખકારક બન્યું છે. જે મનુષ્ય માપમાં પણ ન આવી શકે એવા અનંત આત્માનંદને તથા સુખ વડે સાધી શકાય તેવા (હવે કહેવામાં આવનારા) સર્વ ત્યાગને છોડી દઈ, માપમાં આવે તેવા અને મહાદુ:ખ વડે સાધી શકાય એવા તપ આદિ પદાર્થોને વળગી રહે, તેને આત્મઘાતી અને મહામૂર્ખ સમજવો. તમે સર્વત્યાગ સાધવાનો આરંભ તો કર્યો, પરંતુ ઝૂંપડીમાં તપની અંદર અનુભવાતાં કષ્ટો વડે તથા તમને ફક્ત એક તપમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનારા તમારા અજ્ઞાન વડે અને તમે બંધાઈ ગયાથી સર્વ ખરો ત્યાગ તમારાથી સાધી શકાયો નહિ. હે સુશીલ શિખિધ્વજ રાજા ! વિસ્તારવાળાં અનેક દુ:ખોથી ભરેલા રાજ્યરૂપી બંધનમાંથી છૂટી જઈ, તમે પાછા વનવાસ નામના સખત બંધન વડે બંધાઈ ગયા છો. હમણાં અહીં તમારે ટાઢ, તડકો, પવન એ વગેરેની પહેલાંના કરતાં બમણી ચિંતા સહેવી પડે છે. અગાઉ કોઈ વખત વનવાસનો અનુભવ નહિ કરનારા સુકુમાર પુરુષોને એ દુ:ખ બંધનથી પણ વધારે છે, એમ હું સમજું છું. હે સુશીલ શિખિધ્વજરાજા ! 'મને આ ચિંતામણિ મળ્યો છે' એમ તમે સારી રીતે સમજ્યા છો; પરંતુ તમને સ્ફટિકનો કટકો પણ મળ્યો નથી. હે કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા પ્રિય રાજા ! આ ઉપર પ્રમાણે ચિંતામણિના પ્રયત્ન જેવું તમારું વૃત્તાંત મેં તમને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું. તેમાંથી જે સમજવાનું છે તે પોતાની મેળે તમે બરાબર સમજી લઈ, જે તમને નિર્દોષ જણાય તેને જ પોતાના ચિત્તરૂપી ખજાનામાં દૃઢ રીતે

ધારણ કરો. ૧—૨૭

इत्येतदङ्ग मणियत्नकथासमानं सम्यङ्मया-प्रकथितं तव पद्मनेत्र। तद्बोध्यमेवममलं स्वयमेव बुद्ध्या यद्वेत्सि तत्परिणतिं नय चित्तकोशे ॥२७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિંતામણિસાધકવૃત્તાંતવિવરણ' નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મો*

હસ્તિકોપાખ્યાનનું તાત્પર્ય

चूडालोवाच

इदानीं राजशार्दूल वस्तुसंप्रतिपत्तये।
शृणु विन्ध्येभवृत्तांतविवृत्तिं स्मयकारिणीम् ॥१॥

ચૂડાલા બોલી : રાજાઓમાં સિંહના જેવા પરાક્રમી હે શિખિધ્વજ! તત્ત્વનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય એટલા માટે હવે વિંધ્યાચળના હાથીના વિસ્મયકારક વૃત્તાંતનું સ્પષ્ટ વિવેચન તમે સાંભળો. પ્રથમ જે વિંધ્યાચળના વનમાં રહેલો હાથી કહેવામાં આવ્યો છે, તે આ ભૂતળમાં રહેલા તમે પોતે જ છો; અને જે તેના ધોળા બે દાંત કહ્યા છે, તે અહીં વૈરાગ્ય અને વિવેક સમજવાના છે. જે હાથીને બંધનમાં નાખવાને તૈયાર થયેલો મહાવત કહેવામાં આવ્યો છે, તે તમને બંધનમાં નાખનારું અને દુઃખ દેનારું અજ્ઞાન જ આ પ્રસંગમાં સમજવું. હે રાજા! તમે બહુ શક્તિમાન છો અને અજ્ઞાન તેવું શક્તિવાળું નથી, છતાં તાકાત વિનાના મહાવતે પીડેલા મહાશક્તિમાન હાથીની પેઠે એ તમને એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં અને એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં લઈ જાય છે. વજ્રના જેવી દૃઢ લોઢાની સાંકળ વડે એ હાથીને મહાવતે બાંધી લીધો એમ જે જણાવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય અજ્ઞાને તમને પણ આશાઓરૂપી પાશની જાળ વડે (રાજ્યના રક્ષણ સમયમાં) પગથી માથા સુધી પૂરેપૂરા બાંધી લીધા હતા એવું છે, આશા લોઢાની સાંકળના કરતાં પણ દુર્ભેદ્ય, વિશાળ અને દૃઢ છે, કેમ કે લોઢું તો કાળે કરી (ઘસાઈ જવાથી) ક્ષીણ થાય છે; પરંતુ આશા તો જેમ વખત જતો જાય તેમ વધતી જાય છે. હાથીને એકાંતમાં છેટે રહી, તેનો વેરી મહાવત જોતો હતો એમ જે સૂચવ્યું છે, તે અજ્ઞાન તમને એકલાને બંધનમાં નાખી દૂરથી જોયા કરે છે એમ કહ્યું છે એવું સમજો. હાથીએ જે પોતાના શત્રુનું રચેલું સાંકળોની જાળરૂપી બંધન તોડી નાખ્યું એમ જણાવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય કોઈ પણ જાતના કષ્ટ વિના તમે ભોગવી શકો તેવું રાજ્ય અજ્ઞાનકૃત બંધનનો ત્યાગ કર્યો એવો નીકળે છે. હે સુશીલ રાજા! જોકે લોઢાની શસ્ત્રના જેવી તીક્ષ્ણ સાંકળોનું બંધન તોડી નાખવું એ સહેલું છે, પરંતુ મનને ભોગોની આશાથી મોકળું કરવું એ વાત સહેલી નથી. હાથીએ સાંકળ તોડી નાખવાથી મહાવત ભયથી નીચે ભોંય ઉપર પડયો એમ જે કહેલું છે, તેનો આશય તમે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યાથી અજ્ઞાન પણ પડી ગયા જેવું શિથિલ થઈ ગયું એવો છે. જ્યારે પુરુષ વૈરાગ્યવાન થઈ ભોગો ભોગવવાની આશાને ત્યજી દેવાને ઇચ્છે છે, ત્યારે કાપવાને મુકરર કરેલા વૃક્ષમાં રહેલા પિશાચની જેમ અજ્ઞાન (થરથર) કંપવા લાગે છે. અને જ્યારે વિવેકવાન પુરુષ ભોગોને ત્યજી દઈ (વાસના વગરનો થઈ) રહે છે, ત્યારે જેમ કપાયેલા વૃક્ષમાંથી પિશાચ જતો રહે, તેમ એ અજ્ઞાન પણ (તે પુરુષને છોડી દઈ) દૂર નાસી જાય છે. કરવત વડે વૃક્ષને કાપી નાખવાથી તેમાં રહેલો માળો જેમ નીચે આવી પડે છે, તેમ ભોગોના સમૂહનો ત્યાગ કર્યાથી અજ્ઞાનની સ્થિતિ પણ પડી ગયા જેવી શિથિલ થઈ જાય છે. તેથી જ્યારે તમે રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરી વન તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે એ અજ્ઞાન પડી ગયા જેવું મહાશિથિલ થઈ ગયું; પરંતુ તેની તેવી દશામાં તમે તેને ચિત્તત્યાગરૂપી મહાખડ્ગ વડે

*આ એકાણુમા સર્ગમાં પરિણામે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવો ત્યાગ સિદ્ધ કરવા માટે વિંધ્યાચળના હાથીના દૃષ્ટાંતના સિદ્ધાંતરૂપે શિખિધ્વજ રાજાનું ચરિત્ર જ કુંભમુનિ કહી બતાવશે.

મારી નાખવું નહિ, તેથી તેણે પાછું ફરી વાર ઊભા થઈ પોતાના થયેલા પરાભવને સંભારી રાખી, અતિ ઊંડી એવી આ તપના પ્રપંચરૂપી ખાઈમાં તમને નાખી દીધા. રાજ્યત્યાગ કરતી વખતે તમારી પાસે આવી પડેલા (શિથિલ થઈ ગયા જેવા) એ અજ્ઞાનને જો તમે તે વખતે જ મારી નાખ્યું (નિર્મૂળ કરી નાખ્યું) હોત, તો તેનો નાશ થવાથી તે ફરી વાર પાછું તમને આ તપરૂપી ખાઈમાં પાડી હેરાન કરત નહિ. હાથીના શત્રુ મહાવતે ખાઈનું કૂંડાળું કરી લીધું એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અજ્ઞાને તપનાં અસંખ્ય દુ:ખો વડે ચોતરફ તમને જે વીંટી લીધા છે તે છે. હે રાજાઓમાં ઉત્તમ શિખિધ્વજ! એ મહાવતને રાજાના તરફથી ખાઈ કરવાનાં સાધનોની જે મદદ મળી હતી, તે અહીં આ તમારા પ્રસંગમાં અવિવેકરૂપી રાજાના તરફથી મદદરૂપે આપવામાં આવતી અને અવિવેકનું અંદરનું ઐશ્વર્ય બતાવનારી ચિંતા જ સમજવાની છે. હે સુશીલ રાજા! એ પ્રમાણે તમે વસ્તુત: હાથી નહિ હોવા છતાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ લક્ષણ વડે બરાબર મળતાપણું આવવાને લીધે આ સંસારરૂપી જંગલમાં હાથીરૂપ જ છો; અને તમારા અજ્ઞાનરૂપી શત્રુઓ ચારે તરફ આ તપરૂપી ખાઈ કરી, તેમાં તમને પોતાના (છળના) બળથી બાંધી લીધેલા છે. એ ખાઈનું કૂંડાળું જે ઉપરઉપરથી કોમળ લતાઓ વડે ઢાંકી દીધાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરઉપરથી ઢંકાયેલું તપનું દુ:ખ જ સમજવાનું છે. હે રાજા! એ રીતે દુ:ખકારક અને દારુણ આ તપરૂપી ખાઈમાં તમે પાતાળતળમાં બંધાઈ રહેલા બલિરાજાની પેઠે જ આજ દિવસ સુધી બંધાઈ રહ્યા છો. આ હાથીના આખ્યાનમાં તમે પોતે જ હાથીરૂપે કહેવામાં આવ્યા છો, આશાઓ શૃંખલાઓરૂપે કહેવાઈ છે, અજ્ઞાન મહાવતરૂપે કહ્યું છે, પાછું આ ઉગ્ર તપમાં બંધાઈ જવું એ ખાઈરૂપે કહી બતાવ્યું છે અને આ પૃથ્વીતળ વિંધ્યાચળરૂપે કહેલ છે. એ પ્રમાણે આ આખ્યાનથી મેં તમારું જ બધું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું છે, માટે જે કરવાનું હોય તે કરો. ૧—૨૨

गजस्त्वमाशानिगडानि वैरी मोहो निखातः पुनरुग्रबंधः। महीतलं विंध्य उदित इत्थं त्वदीय उक्तः कुरु यत्करोषि। २२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'હસ્તિકોપાખ્યાનતાત્પર્યવિવરણ' નામનો સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો*

શિખિધ્વજનો ત્યાગ

चूडालोवाच

यदुक्तं नयशालिन्या तया विदितवेधया।
तदा चूडालया ज्ञानं तत् कस्मान्नोरीकृतम्॥१॥

ચૂડાલા બોલી: તમે જ્યારે રાજ્યમાં રહ્યા હતા, ત્યારે નીતિવાળી અને જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે એવી ચૂડાલાએ તમને જે જ્ઞાન આપ્યું હતું; તેનો તમે શા માટે અંગીકાર કર્યો નહિ? હે રાજા! એ ચૂડાલા તત્ત્વવેત્તાઓમાં મુખ્ય છે. તે જે કહે છે તે પોતે કરે છે; તે સર્વ સત્ય અને આદરથી આચરણ કરવા યોગ્ય છે. હે રાજા! જો તમે એ ચૂડાલાનાં વચનનો અંગીકાર ન કર્યો હોય તો પછી સર્વત્યાગને શા માટે સ્થિર ન કર્યો?

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે પ્રિય દેવપુત્ર! મેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, ઘર છોડી દીધું, તેવો (અતિ રમણીય) દેશ પણ છોડી દીધો અને સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કર્યો છે; તેમ છતાં મેં સર્વત્યાગ કેમ નથી કર્યો?

ચૂડાલા બોલી: ધન, સ્ત્રી, ઘર, રાજ્ય, ભૂમિ અને બંધુઓ એ સર્વ (તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં) તમારું છે જ નહિ, તો પછી તમે શો સર્વત્યાગ કર્યો? વળી તમે ત્યાગ નહિ કરેલો એવો એક પણ

*આ બાણુમા સર્ગમાં કુંભનાં વચન સાંભળી સર્વત્યાગ કરવાને તૈયાર થયેલો રાજા સર્વ વનાદિમાંથી મમત્વ છોડી દઈ, વાસણ વગેરે સામાનને અગ્નિમાં બાળી નાખશે એ કથા કહેવામાં આવશે.

સર્વથી મુખ્ય ભાગ બાકી રહી ગયો છે કે જેનો નિર્મળપણે ત્યાગ કર્યાથી તમે શોકરહિત થઈ જશો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: જો એ સર્વ રાજ્ય મારું ન હોય, તો પર્વત અને વૃક્ષ આદિ ઝાડીવાળું આ વન મારું છે, તેનો પણ હું ત્યાગ કરી દઉં છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! એવાં કુંભ(દેવપુત્ર)નાં વાક્ય સાંભળી જિતેન્દ્રિય રાજા શિખિધ્વજે બહુ જ દૃઢ નિશ્ચય રાખી જેમ વર્ષાઋતુનો (નદીનો) પ્રવાહ કાંઠે રહેલા ધૂળના સમૂહને ઘસડી જાય, તેમ પોતાના મન વડે એક પળવારમાં એ વન વિષેનું મમત્વ છોડી દીધું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા: વૃક્ષ, પર્વત ને ગુફા સહિત આ વનમાંથી મેં મારું મમત્વ મૂકી દીધું, તેથી હવે મારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: આ પર્વતપ્રદેશ, વન, ગુફાઓ, જળ અને વૃક્ષનાં સ્થાન એ બધું (તત્ત્વદૃષ્ટિથી) તમારું છે જ નહિ, તો પછી તમારો સર્વત્યાગ ક્યાંથી થયો ગણાય? હજી તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રહી જાય છે, તેનો નિર્મૂળપણે ત્યાગ કર્યાથી તમે શોક વગરના પરમ આનંદરૂપ થઈ જશો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: પર્વત વગેરે મારાં નથી તો આ આશ્રમ, વાવ અને ઝૂંપડી તો મારાં છે, તેનો પણ હું તરત ત્યાગ કરું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! કુંભના વાક્ય વડે સૂચના મળવાથી, ઉપર પ્રમાણે બોલતા જિતેન્દ્રિય અને શૂરવીર એ શિખિધ્વજરાજાએ પવન જેમ પોતાની સત્તાથી ઊડેલ ધૂળના સમૂહને પાછો પોતાની સત્તા વડે જ શાંત કરી દે, તેમ પોતાના ચિત્તમાં આવતું એ આશ્રમનું મમત્વ પણ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિ વડે ત્યજી દીધું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: વૃક્ષ, ઝૂંપડી અને લતાઓવાળા આ પોતાના આશ્રમમાંથી પણ મેં મારું મમત્વ મૂકી દીધું. હવે તો મારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ને?

કુંભમુનિ બોલ્યા: વૃક્ષો, વાવનું સ્થળ, ઝાડી, ઝૂંપડી અને લતાઓનો સમૂહ એ બધાંમાં (તત્ત્વદૃષ્ટિથી) કશું તમારું **નથી;** તો પછી તમારો સર્વત્યાગ ક્યાંથી સિદ્ધ થયો કહેવાય? વળી આથી જુદો તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રહ્યો છે કે જેનો નિર્મૂળ ત્યાગ કર્યાથી તમે **શો**કરહિત પરમ આનંદ મૂર્તિ **થશો.**

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: જો એ બધું મારું ન હોય, તો આ પાત્રાદિક, મૃગચર્મ, ભીંતો અને આ નાની ઝૂંપડી વગેરે જે મારું છે, એનો પણ હું ત્યાગ કરું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે કહી, શાંત અને શુદ્ધ મનનો એ રાજા બુદ્ધિમાં કાંઈ ક્ષોભ ન પામતાં, જેમ શરદઋતુનું વાદળું પર્વતના શિખર ઉપરથી (આકાશમાર્ગે જવા માટે) ઊભું થાય, તેમ પોતાના આસન ઉપરથી ઊભો થયો. સૂર્યનારાયણ જેમ પોતાના રથમાં બેઠા રહી ત્યાંથી જ લોકોનાં કાર્યો જોયા કરે છે, તેમ એ કુંભમુનિ પણ પોતાના આસન ઉપર બેઠા રહી, ત્યાંથી જ પોતે મંદ મંદ હસતા, એ રાજાની ક્રિયાઓ જોતા હતા. 'એ રાજા જે કરે છે તે ભલે કરો. એ કર્મ તેને બહુ પવિત્ર કરનાર છે' એમ સમજી કુંભમુનિએ મૌન ધારણ કરી શિખિધ્વજ રાજા તરફ જોયા કર્યું. જેમ સમુદ્રની નીચી જમીન ઊંચી જમીનમાં પડેલ વરસાદ, નદી આદિનું જળ પોતાનામાં એકઠું કરી રાખે છે, તેમ એ રાજાએ પોતાનો સર્વ પાત્ર વગેરે સામાન એક ઠેકાણે એકઠો કર્યો અને તેને એકઠો કરી, જેમ સૂર્યનારાયણ સૂર્યકાંતમણિમાં પોતાનાં કિરણોરૂપે પ્રવેશ કરી તેમાં રહેલા દેવતાને સળગાવે, તેમ એ શિખિધ્વજરાજાએ એ સૂકાં લાકડાં વડે દેવતા સળગાવ્યો. જેમ સૂર્યનારાયણ પ્રલયસમયે સર્વ પદાર્થોને બાળી—અગ્નિમય કરી, પોતે મેરુપર્વત પર ચાલ્યા જાય, તેમ એ રાજા પણ પાત્ર વગેરે પોતાનો બધો સામાન પોતે પ્રજ્વલિત કરેલા અગ્નિમાં નાખી પોતાના આસન ઉપર જઈ બેઠો. 'હે પતિભક્તિપરાયણ રુદ્રાક્ષની માળા! બીજાને કલેશ આપી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી

લેવાની મારી બુદ્ધિ ગયેલી નથી, તેથી મેં તને આટલા કાળ સુધી જે શ્રમ આપ્યો છે, તે વડે તેં કરેલી મારી સેવા હવે પૂરી થાઓ. હમણાં ભ્રાંતિ મટી જવાથી, તું મને કંઈ ઉપકારક જણાતી નથી. હે પ્રિય રુદ્રાક્ષની માળા! હું તારી સાથે ઘણા લાંબા કાળ સુધી અનેક મંત્રોરૂપી અરણ્યોમાં ભટક્યો, કર્મમાર્ગોમાં ફર્યો અને તપોવનાદિક ધર્મ-સ્થાનો પણ જોયાં. હવે હું આરામ લઉં છું.' એમ પોતાની રુદ્રાક્ષની માળાને કહી, જેમ આકાશમાં રહેલા નિર્મળ તારાસમૂહને પવન પ્રલયકાળના અગ્નિમાં ફેંકી દે, તેમ શિખિધ્વજ-રાજાએ એ સ્ફટિકમાળાને અગ્નિમાં ફેંકી દીધી. હે મૃગચર્મ! તું વનના મૃગથી જુદું પડવાથી હું કે જે મનુષ્યોમાં મૃગના જેવો અતિ અજ્ઞાની છું, તેણે માત્ર અજ્ઞાનને લીધે આજ દિવસ પર્યંત આ દર્ભાસન ઉપર તેને બિછાવેલું છે, એ તારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. હવે તું પોતાના મૂળ કારણમાં લઈ જવા માટે વિદાય થા અને તારો માર્ગ સુખેથી નિર્વિઘ્ન જતો રહો. આ તારાઓવાળું આકાશ બરાબર તારા જેવું છે; માટે તું પણ આ અગ્નિ વડે આકાશરૂપ થઈ જા, (શૂન્યમાં મળી જા.)' એમ કહી જેમ પ્રલયકાળનો પવન પર્વતોને સમુદ્રમાં ખેંચી લાવી દાવાનળમાં બાળી નાખે, તેમ પોતાના બંને હાથ વડે દર્ભાસન ઉપરથી તે મૃગચર્મને ઉપાડી લઈ અગ્નિમાં બાળી નાખ્યું. 'હે સુંદર કમંડલુ! તારા ઉત્તમ ગોળ આકારથી અને સારા વર્તનથી તેં જળ ધારણ કરી મારી જે સેવા કરી છે, તેનો મારાથી કાંઈ બદલો વાળી શકાયો નથી. સુંદર સ્નેહ, સ્થિર સૌજન્ય અને સુશીલતા એ સર્વનું તું જ પરમ પાત્ર છે. હે મિત્ર કમંડલુ! જે અગ્નિ વડે જ તું પોતાના દેહને શુદ્ધ કરી મારી પાસે આવેલું છે, તે અગ્નિ વડે જ પાછું શુદ્ધ થઈ તું વિદાય થા. તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન સુખેથી જતો રહો.' એમ કહી તે કમંડલુ કોઈ શ્રોત્રિય (વૈદિક) બ્રાહ્મણને આપી દીધું. 'હે દર્ભાસન! જે સારો પદાર્થ હોય, તે અગ્નિને કે કોઈ યોગ્ય મહાત્માને આપી દેવો જોઈએ, તેને લીધે તથા જેમ મૂર્ખ માણસની મતિ છૂપાં પાપમાં જઈ પડે છે, તેમ તું પણ હમેશાં પૃથ્વી પર નીચે જ પડે છે; માટે તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવું એ જ યોગ્ય છે; તો તું ભસ્મ થઈ જા.' એમ કહી એ અતિ કોમળ દર્ભાસનને ઉપાડી બ્રહ્મચૈતન્યમાં પોતે શાંતિ લેવા માટે તથા તેની શુદ્ધિ માટે બળતા અગ્નિમાં ફેંકી દીધું. જે કાંઈ ત્યાગ કરવાનું હોય તેને તરત જ ત્યજી દેવું યોગ્ય છે; કેમ કે જો એ પાત્રાદિક હશે, તો વળી બીજા પણ તેને અનુકૂળ પદાર્થો ભેગા થશે; કારણ કે લોકમાં પણ તેવી જ (એક ઉપાધિ હોય તો બીજી ઉપાધિ વધી જવાની) રીતિ દેખાય છે; માટે આ સર્વ પાત્રસમુદાયને તરત અગ્નિમાં બાળી દઉં છું. જો એ બધું બાળી નાખવાનું અગ્નિ એક વખતે જ બાળી નાખે, તો મને સંતોષ થાય. હું નિષ્ક્રિયપણું પામવા માટે આ સઘળો કર્મ કરવાનો સામાન ત્યજી દઉં છું. હે સુશીલ દેવપુત્ર! આ વિષયમાં તમારે કાંઈ પણ ખેદ કરવો નહિ. કેમ કે અયોગ્ય પદાર્થને કોણ સંઘરી રાખે? કોઈ ન સંઘરી રાખે. એમ કહી તરત જ શિખિ-ધ્વજરાજાએ જેમ કાળ સર્વ જગતને પ્રલય સમાનના તેજમાં બાળી નાખે તેમ એ સઘળો ભોજનપાત્ર આદિ વનવાસને ઉપયોગી પાત્રસમુદાય એક જ વખતે અગ્નિમાં બાળી નાખ્યો. ૧—૪૧

इत्युक्तवान् झटिति भोजनभाजनाद्यं सर्वं जुहाव वनवासविलासयोग्यम् । तद्भांडजालमनले सममेव राजा कल्पांततेजसि जगज्ज्वलतीव कालः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સર્વત્યાગકરણ' નામનો સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩ મો*

શિખિધ્વજને ત્યાગનો બોધ

वसिष्ठ उवाच

अथोत्थाय ददाहासौ शुष्कं तत् तृणमंदिरम् ।
अज्ञेन स्वेन मनसा वृथा संकल्पकल्पितम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી શિખિધ્વજે જેમાં મૂર્ખ મને નકામી મમતા બાંધી હતી, તેવી પોતાની ઝૂંપડી પણ બાળી મૂકી. અને જે કાંઈ પાત્રસમૂહ, વલ્કલ આદિ વસ્ત્ર તથા અન્નાદિક અને લાકડાં સમિધા વગેરે જે કંઈ બાકી રહ્યું હતું, તે સર્વ પ્રસન્ન થયાની પેઠે સમાનબુદ્ધિ રાખી, મનમાં હર્ષશોકાદિનો આવેશ ન લાવતાં મૌન ધારણ કરી, ક્રમે કરી કેટલુંક બાળી નાખ્યું, કેટલુંક ફેંકી દીધું, કેટલાકનો ત્યાગ કર્યો અને કેટલુંક ભાંગી નાખ્યું. પ્રથમ માણસો હોવાને લીધે અને પછીથી સર્વ જતાં રહેવાને લીધે, તે રાજાનો આશ્રમ વીરભદ્રના બળથી ચૂંથાઈ ગયેલી દક્ષપ્રજાપતિની યજ્ઞશાળાના જેવો મહાભયંકર થઈ ગયો. જેમ અગ્નિ વડે બળતા શહેરમાંથી બહુ જ ભયભીત થઈ માણસો નાસી જાય, તેમ એ આશ્રમમાંથી મૃગોનાં ટોળાં પોતાનું વાગોળવું બંધ કરી નાસી ગયાં. સૂકાં લાકડાંના સાથે પોતાનો પાત્રસમૂહ આદિ સામાન બળી જવાથી ફક્ત જેનો દેહ બાકી રહ્યો છે એવો અને બીજા પદાર્થોમાં આસક્તિ વગરનો એ રાજા બહુ પ્રસન્ન થયો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : સર્વ સાધનોમાં મમતા મૂકી દઈ હું હવે સર્વત્યાગી થયો છું. અહો દેવપુત્ર! તમે આજે મને ઘણે કાળે આ બોધ આપ્યો છે. કોઈ જાતના પરિગ્રહ વગરનો અને (સર્વ ત્યાગને લીધે) શુદ્ધ થઈ ગયેલો હું સુખેથી (આપની કૃપાથી) બોધવાળો થઈ ગયો. મમતાના સંકલ્પ વડે સંગ્રહ કરવામાં આવતા આ સઘળા સામાનમાં શો સાર રહ્યો છે? જેમ જેમ જુદાં જુદાં બંધનમાં નાખનાર વિષયોનો ત્યાગ થતો જાય છે, તેમ તેમ ચિત્ત પરમ આનંદને પામતું જાય છે. હવે હું શાંત થયો છું, સુખી થયો છું, મેં અજ્ઞાનને જીતી લીધું છે, બધાં બંધનોનો નાશ કરી દીધો છે અને મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. હું દિશાઓરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, દિશાઓને જ આશ્રમ તરીકે ગણનારો (આશ્રમ વગરનો) અને દિશાઓના જેવો અસંગ થઈ રહ્યો છું. હે મહારાજ! હવે મહાત્યાગથી (સર્વત્યાગથી) શું બાકી રહ્યું છે?

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે શિખિધ્વજરાજા! તમે હજી સર્વત્યાગ કર્યો નથી, છતાં તમે સર્વ-ત્યાગથી થતા પરમ આનંદનો ખોટો ડોળ કરો નહિ; હજી તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વનાથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રાખ્યો છે કે જેનો ત્યાગ કરવાથી તમને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કમળ જેવાં સુંદર નેત્રો-વાળા હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! શિખિધ્વજ-રાજાએ ઉપર પ્રમાણે કુંભમુનિનાં વચન સાંભળી કાંઈક વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે દેવપુત્ર! મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. બાકી, હવે તો ઈન્દ્રિયોરૂપી સર્પસમૂહે આશ્રય કરેલા અને રુધિરમાંસ આદિ વડે આકારવાળો આ મારો દેહ બાકી રહ્યો છે; તો હવે હું અહીંથી ઊઠી કોઈ જાતની અડચણ ન નડે તેમ ભૃગુપાત* કરી આ દેહનો વિનાશ કરી સર્વત્યાગી થાઉં છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તે રાજા એમ કહી પોતા-ની નજીક રહેલા એ ભૃગુપાત કરવાના સ્થાનમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવા માટે વેગથી જ્યાં ઊઠવા જાય છે, ત્યાં કુંભમુનિએ તેને એમ ન કરવાનું કહેતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે રાજા! જેમ કોપેલો સાંઢ પોતાના અપરાધ વિનાના વાછરડાને જ

*** આ ત્રાણુંમા સર્ગમાં બધો સામાન બાળી નાખી પછીથી પોતાનો દેહત્યાગ કરવાને તૈયાર થયેલા એ રાજાને રોકી રાખી, કુંભમુનિ ચિત્તત્યાગને માટે બોધ કરશે; એ કથા કહેવામાં આવશે.**

* પર્વતના કોઈ ઊંચા શિખર પરથી પડીને મરવું તે ભૃગુપાત કહેવાય છે.

મારે, તેમ તમે અજ્ઞાનથી આ નિરપરાધી દેહનો ભૃગુપાત કરવાને શા માટે તૈયાર થયા છો? એ તુચ્છ દેહ તો જડ અને ક્રિયા વગરનો છે અને તમને તપ કરવામાં ખૂબ ઉપયોગી થયેલો છે. એણે કોઈ જાતનો તમારો અપરાધ કર્યો નથી. માટે તે શરીરનો નકામો ત્યાગ કરો નહિ. એ દેહ તો ધ્યાનીની પેઠે એક ફક્ત પોતાને વિષે જ જડ થઈ રહ્યો છે; અને જેમ જડ લાકડાને તરંગ હલાવે છે, તેમ એ જડ દેહને કોઈ બીજો જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જેમ એકાંતમાં રહેલા કોઈ તપસ્વી પુરુષને મદોન્મત્ત કોઈ ચોર વિઘ્ન નાખી હેરાન કરે, તેમ એ દેહને પણ કોઈ બીજો જ પ્રેરણા કરી હેરાન કરે છે; માટે વારંવાર બળાત્કારથી એ જ દંડને પાત્ર છે. જેમ કોઈ ફળવાળું ઝાડ વાયુના ઝપાટાથી પોતાનું કાંઈ ફળ આદિ ખરી પડે તો ઈશ્વરના ઘરથી અપરાધી ગણી શકાતું નથી, તેમ આ જડ શરીરમાં સુખદુઃખાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ એ શરીર અપરાધી ઠરતું નથી. જેમ વૃક્ષ ઉપરનાં પાંદડાં, ફળો અને પુષ્પોને પવન હલાવી પાડી નાખે, તો શું સુંદર વૃક્ષે અપરાધ કર્યો ઠરે? ન જ ઠરે. તેમ દેહને કોઈ બીજો જ પ્રેરી સુખ-દુઃખાદિક ઉત્પન્ન કરે, તેમાં એ દેહે શું તમારા સુજ્ઞ આત્માને અપરાધ કર્યો ઠરે? ન જ ઠરે. હે કમળ સમાન સુંદર નેત્રવાળા રાજા! શરીરનો ત્યાગ કર્યાથી પણ તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થશે નહિ; કેમ કે તેનો ત્યાગ કરવો ખૂબ કઠણ છે. તમે આ નિરપરાધી શરીરનો વૃથા નાશ કરો છો; કારણ કે શરીરનો ત્યાગ કરવાથી તમે સઘળું ત્યજ્યું તેમ ગણાશે નહિ. માટે જેમ કોઈ મદોન્મત્ત હાથી વૃક્ષને પકડી થોભાવી રાખે, તેમ આ દેહને જે ટકાવી રાખે છે, તે મહાપાપી(ચિત્ત)નો જો તમે ત્યાગ કરો, તો તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય. હે રાજા! તે(ચિત્ત)નો ત્યાગ કર્યાથી સર્વ દેહાદિકનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને જો એ(ચિત્ત)નો ત્યાગ ન થયો હોય, તો જન્મ-મરણાદિક વડે દેહનો નાશ કર્યાથી પણ (પુનર્જન્મ આદિના બીજરૂપ ચિત્ત કાયમ હોવાને લીધે) ફરી બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે સુંદર દેવપુત્ર! આ દેહને કોણ ચલાવે છે? પુનર્જન્મનું અને કર્મોનું બીજ શું છે? અને કોનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વનો ત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય? (તે આપ કહો.)

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે સુશીલ રાજા! દેહત્યાગ કર્યાથી કે રાજ્યત્યાગ કર્યાથી કિંવા ઝૂંપડી આદિ બાળી નાખવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી; પરંતુ જે સંકલ્પ વડે સર્વને ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વના કારણરૂપ છે, તે સર્વનો (ચિત્તનો) ત્યાગ કરવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે સર્વ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ દેવપુત્ર! સર્વરૂપે રહેલું સર્વમાં વ્યાપ્ત, સર્વ ઠેકાણે અને સર્વકાળમાં ત્યાગ કરવાલાયક એવું જે સર્વ તમે કહ્યું, તે શું છે? એ મને કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે સુશીલ રાજા! સર્વમાં રહી મનગમતું વર્તન કરનાર, ભ્રાંતિવાળું, શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તાથી જાુદું અને જડ શરીરાદિકથી પણ જાુદું, જીવ—પ્રાણ આદિ નામને ધારણ કરનારું ચિત્ત જ (સર્વરૂપ હોવાથી) સર્વ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે. હે રાજા સઘળી ભ્રાંતિઓનું મૂળ ચિત્ત જ સમજવાનું છે. પુરુષરૂપે વ્યવહાર કરનાર પણ ચિત્ત જ છે અને આ જગતના સમૂહરૂપે પણ ચિત્ત જ રહ્યું છે, એમ સમજો; અને તેને લીધે એ ચિત્ત જ સર્વ પદથી કહેલું છે. હે શિખિધ્વજ રાજા! જેમ વૃક્ષનું મૂળ કારણ વૃક્ષ**બીજ** જ હોય છે, તેમ રાજ્યાદિક અને દેહાદિક તથા આશ્રમાદિ સર્વનું બીજ ચિત્ત છે. એ સર્વનાં બીજનો (ચિત્તનો) ત્યાગ કર્યાથી સંપૂર્ણ રીતે સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. હે રાજા! ચિત્તત્યાગથી સર્વત્યાગનો સંભવ હોવાને લીધે અને ચિત્તનો ત્યાગ નહિ કર્યાથી બીજાં બધાંનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ચિત્તરૂપ બીજ વડે તે બીજા જન્મમાં ફરી આવતું હોવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્ત ત્યાગથી

જ સર્વત્યાગ થાય એ વાત સિદ્ધ છે. સર્વ ધર્માદિક કે અધર્મ, રાજ્યાદિ કે વનાદિ એ બધું ચિત્તવાળાને પરમ દુઃખ આપનાર અને ચિત્ત વગરનાને પરમ સુખ આપનાર છે. જેમ બીજ વૃક્ષરૂપે પરિણામ પામે, તેમ ચિત્ત જ સર્વ જગતરૂપે દેહાદિ અનેક આકારો વડે પરિણામ પામેલું છે. વૃક્ષને જેમ પવન ચલાવે (કંપાવે), પર્વતને જેમ ધરતીકંપ ડોલાવે અને ધમણને લુહાર ચલાવે (ધમે) છે, તેમ દેહને ચિત્ત જ ચલાવે (પ્રવૃત્તિ કરાવે) છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રસિદ્ધ ઉપભોગોનો, જરા—મરણ—જન્મ આદિ દેહધર્મોનો તથા મહાત્માઓમાં રહેનાર શમ-દમાદિક શુભ ગુણોનો (તેવી તેવી ઘાટી વાસનાવાળું) ચિત્ત જ અતિ દૃઢ આશ્રય છે. શાંતિને નહિ પામેલું એ ચિત્ત જ (અંદર) મનન કરવાથી મનરૂપે અને પ્રાણોને ચલાવવાની ચેષ્ટાથી જીવરૂપે થઈ જઈ (બહાર) અનેક દેહાદિક આકારો વડે જગતરૂપે સ્ફુરે છે. હે મહાત્મા શિખિધ્વજ! એ ચિત્ત જ પોતાના સંકલ્પવિકલ્પ આદિ વ્યાપારમાંથી વિરામ પામવાને લીધે બુદ્ધિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, પ્રાણ અને જીવ ઈત્યાદિ તેવાં તેવાં ક્રિયાને અનુકૂળ પડતાં નામો વડે કહેવામાં આવે છે. એ રીતે ચિત્ત જ સર્વરૂપ હોવાથી 'સર્વ' શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે. વળી તેનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વ આધિઓ તથા વ્યાધિઓનો અંત આવે છે અને પછી સર્વ ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. હે ત્યાગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ શિખિધ્વજ! ચિત્તત્યાગ એ જ સર્વત્યાગ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે અને તે સિદ્ધ થવાથી શું સત્ય આત્માનંદનો અનુભવ નથી થતો? થાય છે જ. ચિત્તનો ત્યાગ કર્યાથી બુદ્ધિનાં દ્વૈત* અને અદ્વૈત+ (મનોમય હોવાથી) સર્વ પ્રકારે નાશ પામે છે અને પરમ શાંત, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર એક બ્રહ્મતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. આ સંસારરૂપી ધાન્ય ઊગવાનું ચિત્ત એ જ ક્ષેત્ર છે; તો ક્ષેત્ર જ જો ધાન્ય ઊગે નહિ તેવું થઈ ગયું હોય, તો પછી શાળ વગેરે ધાન્યનો ક્યાંથી સંભવ હોય? ન જ હોય. જેમ જળ તરંગરૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ વિચિત્ર વાસનાવાળું ચિત્ત જ ભાવ અને અભાવવાળા પદાર્થોના આકારરૂપે પરિણામ પામે છે. હે રાજા! જેમ સામ્રાજ્યથી સર્વ અર્થ સારી રીતે સિદ્ધ થાય, તેમ ચિત્તને ઉખેડી નાખવારૂપી સર્વત્યાગથી સદાકાળ બધું સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. હે ત્યાગી રાજા શિખિધ્વજ! જેમ તમને બીજો પદાર્થ (રાજ્યાદિક) સર્વત્યાગના વિષયરૂપ છે, (કે જેનો તમે ત્યાગ કર્યો) તેમ (અહંકારરૂપે કિંવા ચિત્તરૂપે અવશેષ રહેલા) તમે પોતે પણ બીજા કોઈના (શુદ્ધ આત્માના) છો; તેથી તે અહંકારનો ત્યાગ કરવા લાયક છો અને તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અહંકારને કિંવા ચિત્તને તમે ગ્રહણ કરી રાખેલું છે, તેથી તમારો સર્વ ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. સંસારના સઘળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો એટલે કે સઘળું કાંઈ આત્માનું જ સ્વરૂપ છે એવું જેણે જાણ્યું છે, તેને સૂતરનો તાંતણો જેમ મોતીની અંદર પરોવાઈ રહ્યો હોય તેમ આ સર્વ પરમાત્મામાં જ પરોવાયેલું લાગે છે. જેણે સર્વત્યાગ કર્યો તેના (આકાશના જેવા) શૂન્યસ્વરૂપમાં પણ આ સર્વ જગત જેમ તાંતણામાં મોતીઓ પરોવાઈ રહે તેમ ત્રણેય કાળમાં પરોવાઈ રહેલું લાગે છે. જે તેલ વગરના દીવાની પેઠે સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતે ચૈતન્યબ્રહ્મ થવાથી તેલવાળા દીવાની પેઠે સર્વત્ર પ્રકાશે છે. જે આ દેખાતા સર્વ જગતનો ત્યાગ કરી તેલ વગરના દીવાની જેમ શાંત થઈ રહે, તે સર્વત્ર સમાનપણે વર્તી, તેલવાળા દીવાની જેમ પ્રકાશરૂપે શોભી રહે છે. જેમ રાજ્ય, વન, મૃગચર્મ, કમંડલુ, માળા, ઝૂંપડી વગેરે સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યાથી કેવળ તમે પોતે એક જ માત્ર બાકી રહો છો, તેમ આ સર્વ (અંદરના અને બહારના)

*કાર્યનો કારણમાંથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ માની તેમાં બેપણાની બુદ્ધિ તે દ્વૈતબુદ્ધિ.

+ક્રમથી કાર્યનો કારણમાં લય માની તેમાં એકપણાની બુદ્ધિ તે ઐક્યબુદ્ધિ.

પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યાથી એક માત્ર જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ પરમાત્મા જ બાકી રહે છે. હે પ્રિય રાજા! જેમ સર્વ વસ્તુઓને બાળી મૂકી બાકી રહેલા તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપથી જુદા નથી, તેમ સર્વનો ત્યાગ કરતાં અવશેષ રહેલ પરમાત્મા પોતે કાંઈ મોક્ષથી જુદા કહી શકાતા નથી (પણ તે રૂપ જ છે), જેમ આકાશ પોતે શૂન્ય હોવા છતાં અનેક મોટા સૂર્ય—ચંદ્ર, નક્ષત્ર આદિનો આશ્રય છે, તેમ સર્વત્યાગ (સર્વનો અભાવ હોવાને લીધે) શૂન્ય જેવો છે, છતાં પણ તે સર્વ સત્તાઓના આશ્રયરૂપ છે. જેમ આકાશમાં ઘંટી ટાંકવાની ટાંકણી કાંઈ બાધ કરી શકતી નથી, તેમ સર્વ-ત્યાગરૂપી રસનું કાંઈક પણ પાન કર્યાથી (અસંગ થઈ ગયેલા પુરુષને) જરા—મરણ ઈત્યાદિ ભય કાંઈ પણ બાધ કરી શકતાં નથી. નિર્મળ સ્વસ્વ-રૂપનો બોધ કરનારી મોટાઈનું કારણ સર્વત્યાગ જ છે, કેમ કે સર્વત્યાગ કર્યાથી બુદ્ધિ એકદમ સ્થિર થઈ જાય છે. સર્વત્યાગ એ જ પરમ આનંદ-રૂપ છે, તે સિવાય બધું મહાભયંકર દુઃખ આપનાર છે, એ વાત હૃદયમાં રાખી પછી તમને જે ઈચ્છા થતી હોય તે કરો. જેમ સમુદ્રનું જળ વડવાગ્નિ-માં જાય છે, તેમ પાછું બીજું જળ નદી દ્વારા આવે છે; તે જ પ્રમાણે, જે પુરુષ સર્વનો ત્યાગ કરે તેને પાછું તે બધું આવી મળે છે. જેમ પાત્રના પોલાણ ભાગમાં જ રત્ન આદિ રહી શકે છે, તેમ એ સર્વત્યાગની અંદર જ આત્માને પ્રસન્ન કરનારું જ્ઞાન રહ્યું છે. શાક્યમુનિ કે જે વેદથી વિમુખ હતા અને અતિ નીચ હતા તેમ જ કળિકાળમાં જન્મ્યા હતા, તે પણ સર્વનો ત્યાગ કરી મેરુની પેઠે સ્થિર રહ્યા હતા. હે મહારાજ! સર્વ-ત્યાગ એ સર્વ સંપત્તિઓનું રહેવાનું સ્થાન છે. કેમ કે જે પુરુષ કાંઈ લેતો નથી, તેને સર્વ આપી જાય છે. હે રાજા! તમે સર્વનો ત્યાગ કરી આકાશની જેમ અસંગ, સ્વસ્થ અને શાંત રહી તમારું જે ખરું રૂપ છે તે રૂપે (બ્રહ્મરૂપે) થઈને રહો. હે ઉદાર સ્વભાવવાળા રાજા શિખિધ્વજ! પ્રથમ આ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ પછી એ ત્યાગ કરવામાં સાધનરૂપ થયેલા ચિત્તનો પણ ત્યાગ કરી (હું ત્યાગ કરનાર છું એવું) ત્યાગનું અભિ-માન કરાવનાર અહંકારરૂપી મેલને પણ મૂકી દઈને તમે જીવન્મુક્ત થાઓ. ૧—૬૪

सर्वं परित्यज्य महास्वभाव त्यजस्यथो येन च तद्विहाय । त्यागाभिमानं च मलं विमुच्य विमुक्तरूपो भव भूमिपाल ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજબોધન' નામનો સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૪ મો*

ચિદ્રૂપ જ અવશેષ રહે એવો બોધ

वसिष्ठ उवाच

एवं वदति वै कुंभे चित्तत्यागं मुहुर्मुहुः ।
अंतर्विचारयन् सौम्यो राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે કુંભનાં વચનો સાંભળી તે રાજા અંતરમાં ચિત્તના ત્યાગનો વારંવાર વિચાર કરી, પોતે શાંત થઈ બોલ્યો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હૃદયરૂપી આકા-શમાં પક્ષીની જેમ રહેલું અને હૃદયરૂપી વૃક્ષમાં વાંદરાની જેમ રહેનાર એ ચિત્ત (મારું નથી એમ) મેં ત્યાગ કર્યા છતાં વારંવાર પાછું આવી ઊભું રહે છે. હે ઉત્તમ દેવપુત્ર! માછલું જેમ આતુરતાથી જાળમાં ફસી પડી તેનો સ્વીકાર કરી લે, તેમ હું એ ચિત્તનો મમત્વબુદ્ધિથી સ્વીકાર કરવાનું તો જાણું છું; પરંતુ જેમ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી શકાય છે, તેમ એ ચિત્તનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય હું જાણતો નથી. માટે હે સમર્થ મહાઐશ્વ-ર્યવાળા દેવપુત્ર! પ્રથમ આપ બરાબર એ ચિત્તનું સ્વરૂપ કહો અને પછી તે ચિત્તના ત્યાગનો ઉપાય બરાબર રીતે કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે રાજા શિખિધ્વજ! વાસના જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે એમ તમે સમજો;

***આ ચોરાણુંમા સર્ગમાં ચિત્તનો ત્યાગ કરવા માટે તેનું મૂળ શોધતાં દેહ આદિ સર્વ વિષયોનો બાધ થઈ જઈ છેવટે એક ચિદ્રૂપ પરમાત્મા જ શેષ રહે છે. એ વાત કહેવામાં આવશે.**

અને જગતમાં પણ ચિત્ત એટલે વાસના એમ કહેવામાં આવે છે. તે ચિત્તનો ત્યાગ અતિ સહેલો છે અને નિમેષના કરતાં પણ ઓછા સમયમાં સુખેસાધી શકાય તેવો છે. રાજ્ય કરતાં પણ અધિક આનંદ આપનાર છે અને ફૂલથી પણ વધારે મનોહર છે. જેમ કોઈ પામર પ્રાણીને સામ્રાજ્ય દુ:ખ વડે સાધી શકાય તેવું મુશ્કેલ લાગે અને જેમ તૃણનું મેરુપણું થવું મહામુશ્કેલ ભાસે, તેમ મનનો ત્યાગ પણ મૂર્ખ માણસને મહાકષ્ટ વડે સાધી શકાય તેવો મુશ્કેલ લાગે છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા: મેં ચિત્તનું વાસનામય સ્વરૂપ તો જાણ્યું; પરંતુ એ ચિત્તનો ત્યાગ વજ્રને ગળી જવા કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ છે, એમ હું માનું છું. જે ચિત્ત આ સંસારરૂપી સુગંધની ઉત્પત્તિને માટે પુષ્પના જેવું છે, જે દુ:ખરૂપી બળતરા પેદા કરવામાં અગ્નિ જેવું છે, જે જગતરૂપી કમળની સ્થિતિને માટે કમળ-દંડના જેવું છે, જે મોહરૂપી પવન ઉત્પન્ન કરવામાં આકાશના જેવું છે, જે આ શરીરરૂપી યંત્રને ચલાવનાર છે તથા હૃદયરૂપી કમળમાં જે ભમરાની પેઠે રહેલું છે, તે ચિત્તનો સહેલી રીતે ત્યાગ થઈ શકે તે આપ કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે સુશીલ રાજા! મૂળ, છોડ, ડાળી, પાંદડાં વગેરે સહિત સર્વ અંશે ચિત્તનો જે નાશ થવો તે જ આ સંસારનો નાશ સમજવો અને ચિત્તત્યાગ પણ તે જ છે એમ દીર્ઘદર્શી(આત્મવેત્તા)ઓનું કહેવું છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા: ચિત્તના ત્યાગ કરતાં તેનો નાશ કરવો એ વધારે સિદ્ધિ આપનાર છે, એમ મને લાગે છે; કેમ કે કોઈ વ્યાધિનો મમતા મૂકી દેવારૂપી ત્યાગ ભલે સો વખત કરાય, પરંતુ તેનો નાશ થયા વિના એ વ્યાધિનો અભાવ શું અનુભવમાં આવે કે? ન જ આવે.

કુંભમુનિ બોલ્યા: અહંકારરૂપી બીજથી ઉત્પન્ન થનારા ચિત્તરૂપી વૃક્ષને શાખા, ફળ અને પાંદડાં સાથે મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો અને આકાશની પેઠે આવરણ તથા વિક્ષેપ વગરના અસંગ અને વિશાળ હૃદયવાળા થાઓ.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા: હે દેવપુત્ર! ચિત્તનું મૂળ શું છે, અંકુર શો છે, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ક્ષેત્ર કયું છે, કઈ ડાળીઓ, થડ શું છે અને શી રીતે તેને ઉખેડી શકાય છે?

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે મહાબુદ્ધિમાન શિખિધ્વજ! અહંભાવને ઉત્પન્ન કરનાર અહંકાર જ ચિત્તનો અભિમાની પ્રસિદ્ધ છે અને એ અહંકારને જ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું બીજ તમે સમજો. પરમાત્માને પ્રતિબિંબરૂપે આશ્રય આપનારી માયા જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું ક્ષેત્ર છે કે જે માયા આ સઘળા માયામય પ્રપંચનું પણ ક્ષેત્ર છે. એ બીજમાંથી પ્રથમ પ્રકટ થઈ ચિદાભાસને લીધે અનુભવને આકારે સ્ફુરતી અને નિરાકાર છતાં નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપવાળી બુદ્ધિ જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે. એ બુદ્ધિરૂપી અંકુરની સ્થૂલતા થતાં સંકલ્પરૂપે જે સ્ફુરણ થવું તે જ ચિત્ત અને (મનન કરવાથી) મન કહેવાય છે, (પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં નિર્વિકાર-પણાને લીધે)જીવ આકાશના જેવો શૂન્યરૂપ અને અસંગ છે તથા પાષાણની પેઠે અચ્છેદ્ય* અને અદાહ્ય× છે. માત્ર તે સાક્ષીરૂપ હોવાથી જે જે ચિત્તના ધર્મનો સંબંધ તેમાં દેખાય છે, તે (ભ્રાંતિ વડે) મિથ્યા જ કલ્પાયેલો છે. એ ચિત્ત-રૂપ વૃક્ષનું થડ તો સ્નાયુ, હાડકાં અને રસ આદિ ધાતુઓથી ભરેલો છે આ દેહ જ છે. વસંતઋતુની પેઠે પોતપોતાના યોગ્ય કાળમાં, શાખા આદિ બીજા પ્રદેશમાં અંકુર ફૂટવા સારુ, અનેકરૂપે ઉદય પામતી વાસના જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો રસ છે. એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની ઘણી લાંબી, બહુ દૂર ફેલાયેલી અને અતિ વિસ્તારવાળી શાખાઓ તે ઇન્દ્રિયો જ છે. જન્મમરણ આદિ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા અને શુભાશુભ પુણ્ય-પાપરૂપ ફળોથી ખીચોખીચ ભરેલા તુચ્છ ભોગો જ એ ચિત્તરૂપ વૃક્ષની નાની નાની શાખાઓના જબરા સમૂહરૂપ છે. એવા આ ચિત્તરૂપી નઠારા વૃક્ષની

*ન કપાય એવો. ×ન બળે એવો.

શાખાઓને છેદી નાખતાં નાખતાં તમે તેના મૂળને પણ ઉખેડી નાખવા અત્યંત યત્ન કરો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે દેવપુત્ર! એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની ડાળીઓને છેદતાં છેદતાં કયો ઉપાય કરું કે જેથી તેના મૂળનો પણ સંપૂર્ણ નાશ થાય, તે કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા : આ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની પુણ્ય-પાપરૂપી ફળોને ડોલાવતી ડાળીઓ તે વાસનાઓ જ છે. તે વાસનાઓને (વિષયોમાંથી આસકિતનો ત્યાગ કરી) ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવામાં આવે, તો અંદર જ તેઓ જ્ઞાનના બળથી છેદાઈ જાય છે. જે પુરુષ પોતાના મનને સર્વત્ર આસકિત વગરનું કરી વાદ અને વિચારોને પણ શમાવી દઈ મૌન ધારણ કરી પ્રાપ્ત થયેલું કાર્ય કર્યે જાય છે, તે પુરુષની ચિત્તરૂપી લતા છેદાઈ ગયેલી જ હોય છે. જે પુરુષ પ્રથમ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની લતાઓના સમૂહને પોતાના પુરુષ-પ્રયત્નથી છેદી નાખી (છેદવાના કામમાં) દૃઢ થઈ ગયો હોય, તે જ મૂળને છેદી નાખવા યોગ્ય થાય છે. શાખાઓને છેદી નાખવી એ ગૌણ કાર્ય છે અને મૂળને છેદી નાખવું એ મુખ્ય કાર્ય છે. માટે તમે એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષના મૂળને જ ઉખેડી નાખવા તૈયાર થાઓ. હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા! મૂળને ઉખેડી નાખવું એ જ વાત મુખ્ય છે; માટે તમારે એ ચિત્તરૂપી બાવળને સારી રીતે મૂળમાંથી જ બાળી નાખવો અને તેમ કરવાથી ચિત્તનાશ પણ સિદ્ધ થઈ જશે.

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો : હે ઋષિ-મહારાજ! એ ચિત્તવૃક્ષના અહંકારરૂપી બીજને કયો અગ્નિ બાળવાને શકિતવાળો થાય?

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે રાજા! 'હું કોણ છું' એ રીતે પોતાના આત્માનો વિચાર કરવો એ જ આ ચિત્તરૂપી વૃક્ષના અહંકારરૂપી બીજને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! હે દેવપુત્ર! મેં મારી બુદ્ધિ વડે એ સંબંધમાં પૂર્ણ રીતે ઘણી વાર વિચાર કર્યો છે કે, પૃથ્વી અને વનસમૂહથી સુશોભિત આ જગત (જડ હોવાથી) હું નથી, તેમ પર્વતની તળેટી, જંગલ કે પાંદડાંનું હલન—ચલન વગેરે પણ હું નથી. દેહાદિક કે લોહી, માંસ, હાડકાં આદિક પણ જડ હોવાને લીધે હું નથી, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એ સર્વે પણ જડ હોવાથી હું તેમાંનું કશું યે નથી. હે મહારાજ! જેમ સુવર્ણમાં કડાપણું કલ્પી લેવામાં આવે છે, તેમ આ અનંત ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં 'હું, તમે' ઈત્યાદિ અનેક વિકલ્પો કલ્પાયેલા છે. સર્વે જડ પદાર્થોનું રૂપ તપાસવા જતાં સાવ મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવમાં તે છે જ નહિ. જેમ કોઈ મોટું વૃક્ષ (સર્વેનું આકાશ અધિષ્ઠાન હોવાથી) આકાશમાં રહ્યું હોય, તેમ આ ચૌદ લોક આદિની સ્થિતિના આધારરૂપ અને સર્વે શબ્દ આદિ વિષયોના કારણરૂપ બ્રહ્માંડ આદિ જડ વર્ગ પણ એ પરમાત્મામાં જ (આરોપિત દૃષ્ટિથી) રહેલો છે, પરંતુ તે સર્વેની સત્તા કાંઈ પણ પરમા-ત્માથી જુદી પડી શકતી નથી. આ પ્રમાણે હું અહંકારરૂપી મળને દૂર કરવાનો ઉપાય જાણું છું; છતાં હે દેવપુત્ર! અંદર જે સાક્ષીચૈતન્ય છે, તેને હું ઓળખી શકતો નથી, તેથી મારા મનને બહુ જ દુઃખ થાય છે.

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન નિષ્પાપ રાજા! જડ પદાર્થોથી લઈ અહંકાર સુધીના દેખાતા પદાર્થો તમે નથી, તો પછી તમે કોણ છો?

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ દેવપુત્ર! જેના વિષે આ સર્વે (શબ્દાદિક વિષયો) અનુભવાય છે અને જે વડે (બુદ્ધિ દ્વારા) શુભ—અશુભ તથા ઇષ્ટ—અનિષ્ટનો નિર્ણય કરાય છે, તે નિર્મળ ચૈતન્ય માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ હું છું. એવા મારા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જે મેલ લાગવો તે કાંઈ કારણપૂર્વક છે કે વગર કારણે વળ-ગેલો છે, તે હું જાણતો નથી અને હજી ખરું પરમ પદ સમજ્યો નથી. વળી હે મહારાજ! પોતાના સ્વરૂપમાં જણાતો એ મેલ મિથ્યા છે, તોપણ હું તેનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ થતો નથી

તેથી મને ખૂબ જ દુ:ખ થાય છે.

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે મહાપરાક્રમી રાજા શિખિધ્વજ ! તમને એવો મોટો કયો મેલ વળગ્યો છે કે જેથી તે ભલે સત્ય હોય કિંવા મિથ્યા હોય પરંતુ તમે અજ્ઞાની થઈ રહ્યા છો ?

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા : ચિત્તારૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ અહંકાર જ મને મેલરૂપે વળગ્યો છે. તેનો ત્યાગ કરવાનું (બરાબર) હું જાણતો નથી; કેમ કે વારંવાર ત્યાગ કર્યો છતાં તે પાછો ફરીથી દેખાય છે.

કુંભમુનિ બોલ્યા : દરેક પ્રકારનાં કાર્ય કારણમાંથી પેદા થાય છે એ વાત જગજાહેર છે; તે સિવાય કારણ વિનાનું જો કાંઈ કાર્ય જોવામાં આવે, તો તે બે ચંદ્રમાની પેઠે ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ. કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે, અહંકારથી આ સંસારરૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે તમે હમણાં એ અહંકારનું કારણ શોધી કાઢી મને કહો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવપુત્ર ! દેહાદિક પદાર્થોનું જે જાણવું છે તે જ 'આ હું છું' એવા અહંકારરૂપી દોષનું કારણ છે; માટે જે રીતે એ શાંત થાય, તે આપ કહો. ચેતનસ્વરૂપ દ્રષ્ટા દેહ આદિ દૃશ્ય પદાર્થોમાં પ્રકટ થાય એટલે તે 'દૃશ્ય દેહાદિક હું છું' એવો અહંકાર સ્થિર થઈ રહે છે; માટે હે મહારાજ ! એ અહંકારની શાંતિને માટે દૃશ્યની શાંતિનો ઉપાય પણ આપ કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા : દેહાદિક પદાર્થોનું (તેઓ છે એમ) જે જાણવું તેનું પણ શું કારણ છે ? તે એક વખત તમે મને કહો. એ કારણ તમારા જાણવામાં છે. તે વિષે તમે કહ્યા પછી તમારું બતાવેલું એ કારણ જે ક્રમથી કારણ જ ન રહે એ ક્રમમાં હું તમને બોધ કરીશ. દૃશ્યદર્શનરૂપે રહેલ જ્ઞેય—જ્ઞાનનું* મિથ્યાપણું હોવાથી ખરું જોતાં તેનું કાંઈ પણ કારણ નથી; છતાં તમારી નજરમાં જે કારણરૂપે આવ્યું હોય તે તમે કહો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે દેવપુત્ર ! જ્ઞેય—જ્ઞાનને આધારે સ્ફુરેલાં એ દૃશ્ય—દર્શનનું કારણ શોધવા જતાં દેહાદિક સર્વ પદાર્થોની સત્તા જ તેના કારણરૂપ જણાય છે. (કેમ કે જો એ દેહાદિક પદાર્થો હોય તો જ તેનું જાણવું બની શકે તથા જ્ઞેય અને જ્ઞાન કે દૃશ્ય —દર્શન આદિ વિભાગ પડી શકે.) જેમ પવનનું સ્ફુરવું જ પવનના સમૂહરૂપે દેખાય છે, તેમ જ્ઞાન જ÷ પદાર્થોની સત્તાને લીધે (તે રૂપે બની જઈ) અસત્યના જેવા દેહાદિક આકારોને રૂપે ભાસે છે, એ સર્વ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તાનો અભાવ× મારા અનુભવમાં ઊતરતો નથી કે જે વડે ચિત્તાના બીજરૂપ અહંકારનું જ્ઞાન+ નિવૃત્ત થઈ જાય (માટે એ પદાર્થ સત્તાનો અભાવ આપ મને સમજાવો.)

કુંભમુનિ બોલ્યા : જો કદાચિત્ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તા (વિદ્યમાનપણું) હોય, તો (તે જાણવાનો વિષય હોવાથી) હજી તમારું જાણવું પણ ઘટી શકે; પરંતુ દેહ આદિ પદાર્થોની સત્તા વગરનો અભાવ હોવાથી (વસ્તુત: એ કશું પણ ન હોવાને લીધે) તમારું એ જાણવું વિષયરૂપે કોને ગ્રહણ કરે ?

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : જેમ પ્રકાશ અંધારારૂપ ન કહી શકાય, તેમ જે પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી અનુભવમાં આવતું હોય તેને મિથ્યા કેમ કહી શકાય ? હે દેવપુત્ર ! આ દેહ અવયવોવાળો છે, ક્રિયા કરે છે અને સુખદુ:ખનાં ફળ ભોગવે છે, તે સદાકાળ આપણા જોવામાં અને અનુભવવામાં પણ આવે છે, તો પછી તે નથી એવું ઊલટું કેમ કરી શકાય ?

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે રાજા ! કાર્યનું કાંઈ પણ કારણ જ ન હોય તે કાર્ય ખરું જોતાં છે જ

*જાણવા યોગ્ય દેહાદિક પદાર્થોનું જાણવું તે.

÷ જાણવું જ.

× દેહાદિક પદાર્થો છે જ નહિ એવું ભાન થવું તે.

+ હું દેહાદિક પદાર્થરૂપ છું એવી સમજણ.

નહિ અને તે જે દેખાય છે, તે વહેમ છે, જેમ કાંઈ વૃક્ષ આદિ પદાર્થ બીજ વિના ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ કારણ વિના (સ્વપ્નદેહની પેઠે) કાર્યરૂપે જણાતું આ શરીર પણ (વસ્તુતઃ) કોઈ દિવસ છે જ નહિ. જે કાર્ય કારણ વિના પોતાની દૃષ્ટિ આગળ સત્યની પેઠે અનુભવવામાં આવતું હોય, તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે માત્ર દ્રષ્ટાની (જોનારની) ભ્રાંતિથી જ દેખાય છે, એમ તમે સમજો. આ દેહ આદિ નહિ હોવા છતાં મિથ્યા ભ્રાંતિથી જ (ઝાંઝવાના જળની પેઠે) દેખાય છે. જેમ અતિ પ્રયત્નવાળો મનુષ્ય હોય તોપણ તેને ઝાંઝવાનું જળ મળતું નથી; કેમ કે તે મિથ્યા છે, તેમ દેહાદિકનું પણ મિથ્યાપણું જ તમારે સમજવું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: વાંઝણી સ્ત્રીને બાળક જ ન હોય એટલે તે બાળકનાં ઘરેણાં શોભે છે કે નહિ એ શંકા થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જેમ બે ચંદ્ર કદી હોઈ શકતા નથી તેમ આ દેહ આદિ બધાં મિથ્યા છે?

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે શિખિધ્વજરાજા! કારણ વિના (સ્વપ્નની પેઠે) કાર્યરૂપે દેખાતું આ દેહાદિ હાડકાંનું પાંજરું ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલું હોવાથી વસ્તુતઃ છે જ નહિ એમ તમે જાણો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહામુનિ ! દેવ-પુત્ર! હાથપગ આદિ અવયવોવાળા અને નિત્ય અનુભવમાં આવતા આ શરીરનું કારણ તેના પિતા શા માટે નથી ?

કુંભમુનિ બોલ્યા : જે પદાર્થની સત્તા જ નથી તેનું કારણ તેના પિતા આદિ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? જે પિતાને તમે કારણ ગણો છો, તેનું કોઈ કારણ નથી એટલે તે મિથ્યા છે અને મિથ્યા પદાર્થથી જે થાય તે સત્ય હોય કે? સર્વ પદાર્થોનું અને કાર્યોનું જે કારણ છે, તે બીજ કહેવાય છે. હે પ્રિય રાજા! એ બીજ વિના જગત-માં અંકુર જ ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે જે કાર્યનું અહીં કાંઈ પણ કારણ ન દેખાતું હોય તે પદાર્થ બીજ ન હોવાને લીધે પોતે છે જ નહિ; એટલે તે દેખાય છે તે એક ભ્રમ છે. જે પદાર્થ પોતાનું બીજ જ ન હોવાને લીધે છે જ નહિ, તેનું ભાન થવું એ વાત તો બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિ થવી, ઝાંઝ-વામાં જળની ભ્રાંતિ થવી અને વંધ્યાપુત્ર , એ સર્વની પેઠે બુદ્ધિની ભ્રાંતિથી જ થયેલ છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : આ ત્રણેય લોક-માં પુત્ર, પિતા, પિતામહ—એ સર્વની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવામાં (આદિકર્તા) ઈશ્વર શા માટે કારણરૂપ નહિ?

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે રાજા! જો (પરબ્રહ્મ સિવાય) બીજા કોઈ પણ પદાર્થની સત્તા જ નથી, તો પછી પોતાનું કાંઈ કારણ ન હોવાથી એ ઈશ્વર પણ બ્રહ્મસત્તાથી જુદા નથી. તે આપણને ભ્રાંતિ વડે જુદા ભાસતા હોવા છતાં, પોતાના બીજરૂપ બીજું કાંઈ નિત્ય (વાસ્તવ) કારણ ન હોવાને લીધે, (સર્વ આત્મરૂપ જ હોવાથી) આત્માથી કાંઈ પણ જુદા નથી; ફક્ત ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે ભ્રાંતિરૂપે જ જુદા જણાય છે. આ સૃષ્ટિરચનારૂપી ક્રિયા કરવાપણું, તેમાં ભ્રાંતિ વડે જ કલ્પાયેલું છે અને સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરના અનંત સ્વરૂપની અંદર તે સઘળું રહેલું છે, એમ ફક્ત ભ્રાંતિ વડે જ ભાસે છે. આ પ્રમાણે હિરણ્ય-ગર્ભથી માંડી, પોતાના દેહ સુધીની સર્વ કાર્ય-પરંપરા (સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે) મિથ્યા જ છે; એ યુક્તિથી તમને સમજાવી તમારા ચિત્તમાં દૃઢ બેસી ગયેલી, દૃશ્યવર્ગના સત્યપણાની ભ્રાંતિ મેં દૂર કરાવી દીધી અને હવે જે કાંઈ આભાસરૂપે શેષ રહે છે, તે પણ હું મટાડી દઈશ. હે રાજા! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદું કાંઈ પણ ન હોવાને લીધે સર્વ પરબ્રહ્મ જ હોવાથી સૃષ્ટિકર્તા (ઈશ્વર) પણ તે પરમાત્મારૂપ જ છે અને જે અનેક સૃષ્ટિરૂપે પ્રકાશે છે, તે પણ ચેતનરૂપ આત્મા જ આત્મામાં પ્રકાશે છે. તથા તે આત્માએ પોતે જ પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મા ઈત્યાદિ પોતાનાં નામો કલ્પેલાં છે, એમ વિચાર કરવાથી આ

સઘળું શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ ભાસે છે. ૧—૭૦

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनि चित्ततोयं नित्यं स्वयं कचति भूमिप देवदेवः । तेनैव पद्मज इति स्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरूप इति शांतमिदं समस्तम् ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજબોધન' નામનો સર્ગ ૯૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૫ મો*

શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ

शिखिध्वज उवाच

आब्रह्मस्तंबपर्यंतं यद्यं भासते भ्रमः ।
अर्थक्रियासमर्थश्च तत् कथं दुःखकारणम् ॥ १ ॥

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: બ્રહ્માથી માંડી તણખલા સુધી જે કાંઈ દેખાય છે, તે સર્વ જો મિથ્યા જ હોય, તો તેનાથી આપણો વ્યવહાર કેવી રીતે નભે-? અને તે મિથ્યા પદાર્થોથી દુ:ખ પણ શા માટે થાય ? અને (જન્મ-મરણ આદિ) દુ:ખોનું કારણ કેમ થઈ પડે છે?

કુંભમુનિ બોલ્યા: જેમ બહુ ઠંડી પડવાથી જળ બરફ બની પથ્થર જેવું થાય છે, તેમ આ જગતરૂપી ભ્રમ મિથ્યા છતાં સૃષ્ટિકર્તા હિરણ્યગર્ભનું સત્યસંકલ્પપણું હોવાથી તેમના સંકલ્પમાત્રથી જ દૃઢ થઈ જઈ તમારા કહેવા પ્રમાણે ક્રિયા કરી આપે છે અને (જન્મમરણ આદિ) દુ:ખ પણ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના ક્રમ વડે) અજ્ઞાન શિથિલ થઈ જવાથી આ દેખાતો સંસાર પણ શિથિલ થઈ જઈ અજ્ઞાનની સાથે જ નાશ પામી જાય છે. એમ જ્ઞાનવાન પુરુષોનું સમજવું છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના પ્રથમ અજ્ઞાનથી દેખાતા આ જગતના આકારનો કદી પણ નાશ થતો જ નથી. અજ્ઞાનનું શિથિલપણું થવામાં સર્વ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનને આકારે સ્ફુરેલી વૃત્તિઓનું (ચિત્તનિરોધ વડે) જે ઓછું થવું તે જ કારણરૂપ છે અને તે જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાના ક્રમથી પરમાત્મારૂપ પરમપદનો સાક્ષાત્કાર થયેલી આ સર્વ સૃષ્ટિનો અભાવ અનુભવવામાં કારણરૂપ થાય છે. જગતમાં પણ પ્રથમ જે પદાર્થનું ઓછાપણું થવા માંડે તે પદાર્થ ક્રમે કરી પોતાનો પૂર્વનો આકાર નાશ પામી જવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામી જાય છે. (માટે પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવા ક્રમથી બહારના પદાર્થોના આકારવાળી વૃત્તિઓનો નાશ થવો જોઈએ. પછી ક્રમે કરી અજ્ઞાન પણ નાશ પામી જઈ આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં આ જગત પણ આત્માથી જુદું ન જણાયાથી નાશ પામી જાય છે.) આ ક્રમ વડે તમે પોતે જ આદિ પુરુષ છો અને ભ્રાંતિથી અનેક આકારે દેખાતું આ જગત ઝાંઝવાના જળના જેવું મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માની પણ પરબ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તા નહિ હોવાથી આ દેખાતી સૃષ્ટિ પણ કોઈ દિવસ છે જ નહિ; કેમ કે જે પોતે જ ન હોય તે બીજાને શું બનાવી શકે? આ જે સર્વ સૃષ્ટિ (દૃશ્ય—અદૃશ્ય પદાર્થો) નજરે આવે છે, તે સર્વ ઝાંઝવાના જળના જેવા મિથ્યા જ છે અને તે ઘણો કાળ વિચાર કરવાથી છીપમાં થયેલી રૂપાની ભ્રાંતિની પેઠે નાશ પામી જાય છે. કારણ જ ન હોવાથી આ જગતરૂપી કાર્ય થયું જ નથી. છતાં તે છે એમ જે જણાય છે, તેનું કારણ તપાસવા જતાં મિથ્યા જ્ઞાન વિના બીજું કશું દેખાતું નથી, જે ભ્રાંતિથી દેખાય છે, તે કોઈ દિવસ છે જ નહિ. ઝાંઝવાનાં જળથી કોઈએ ઘડા ભર્યા છે કે? નથી જ ભર્યા.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: અનંત, જન્મરહિત, અદૃશ્ય, શાંત, પોતાના સ્વરૂપમાંથી કદી પણ ભ્રષ્ટ ન થનાર, આકાશના જેવું વ્યાપક તથા અસંગ પરબ્રહ્મ જ સર્વના આદિસૃષ્ટિકર્તાનું શા માટે કારણ નહિ?

કુંભમુનિ બોલ્યા: હેતુપણાનો કે કાર્યપણા-

***આ પંચાણુમા સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજાને કુંભમુનિ ઘાટાપણું કમી થવાથી ક્રમે કરી અજ્ઞાનની શાંતિનો માર્ગ બતાવશે; અને રાજાની પરમપદમાં વિશ્રાંતિ થશે, એ કથા કહેવામાં આવશે.**

નો એ બંનેનો અભાવ જ હોવાથી પરબ્રહ્મ કારણરૂપ કિંવા કાર્યરૂપ નથી જ. એ પોતે એક અદ્વિતીય હોવાથી સર્વ દૃશ્ય જડવર્ગ ઓળંગી પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં જ રહે છે. જે પરબ્રહ્મ કર્તા નથી, કર્મ નથી, કરણ (સાધન) નથી, નિમિત્તકારણરૂપ નથી અને ઉપાદાનકારણરૂપ પણ નથી, જે તર્કમાં ન આવી શકે તેવું છે અને જે જાણવામાં પણ ન આવી શકે તેવું છે, તે પરબ્રહ્મમાં કર્તાપણું શી રીતે ઘટી શકે? ન જ ઘટે. બ્રહ્મમાં કોઈ ધર્મો રહી શકતા નથી, એટલે તે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી. એ ધર્મો પણ તેમાં રહી શકતા નથી એટલે કાર્ય—કારણ એ બંનેરૂપ તે આ જગતને આકારે દેખાય છે, એમ કદાચિત તમે તર્ક કરતા હો તો તે જગત જ (બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે) એક, અદ્વિતીય, માપ તેમ જ આદિ—અંતથી રહિત થઈ (નામ અને રૂપ ટળી જતાં) ચૈતન્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં એકરસપણે જ રહેલ છે એમ સમજવું. (અર્થાત્ જગતની સત્તા તેથી જુદી છે જ નહિ.) બ્રહ્મ જો તર્કમાં પણ ન આવી શકે તેવું, પૂરી રીતે જાણી પણ ન શકાય તેવું, નિર્વિકાર, શાંત અને સુખરૂપ છે; તો પછી કોને, શી રીતે, ક્યા કાળમાં અને શાથી કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું તેમાં ઘટી શકે? આ જગત આદિ સર્વ કોઈનું બનાવેલું નથી, તેથી તે છે જ નહિ અને તમે પોતે પણ કર્તા કે ભોક્તા નથી; પરંતુ બધું જન્માદિ વિકાર વગરનું, સુખરૂપ, શાંત પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. કારણ ન હોવાથી કોઈના કાર્યરૂપે આ જગત થયું જ નથી અને કારણ વિના જે કાર્ય દેખાય તે ભ્રાંતિમાત્ર હોવાથી પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. આ સૃષ્ટિ કોઈનું કાર્ય જ ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે છે જ નહિ. જ્યારે કોઈ પણ કારણનું જગત કાર્ય જ નથી, ત્યારે (જગતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી) સર્વ પદાર્થોનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી એમ સિદ્ધ થાય, ત્યારે (જાણવાનો કાંઈ વિષય જ ન હોવાથી) કોનું જાણવાપણું રહે? જાણવાનો અભાવ થતાં હું જાણનાર છું એવું અભિમાન ધરાવનાર અહંકારનું કાંઈ કારણ જ રહેતું નથી; (જેથી એ અહંકાર નિર્મૂળ જ થઈ જાય છે.) માટે તમે (આત્મસ્વરૂપ હોવાથી) શુદ્ધ અને મુક્ત જ છો. તમારા સ્વરૂપમાં બંધ, મોક્ષ આદિની કલ્પના જ ઘટતી નથી.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે મહારાજ! હવે હું (આપની કૃપાથી) સમજ્યો છું. આપે જે આ વાત કહી તે યુક્તિથી ઘટે તેવી છે. બ્રહ્મ પોતે કોઈનું કારણ ન હોવાથી તે કર્તા નથી એમ હું સમજું છું. કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત પણ નથી. જગત ન હોવાથી આ નામરૂપવાળા જગતના પદાર્થો પણ નથી. એ નામરૂપવાળા પદાર્થો ન હોવાથી ચિત્ત આદિ અને તેના બીજરૂપ અહંકાર આદિ પણ નથી. આ રીતે અહંકાર સુધી સર્વ જડવર્ગનો અભાવ હોવાથી હું શુદ્ધ છું, જ્ઞાનસ્વરૂપ છું અને સુખરૂપ જ છું. મારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ વિના કોઈ પણ બીજો જડ પદાર્થવર્ગ જુદો છે જ નહિ, એવો બોધ થવાથી હું મને પોતાને જ નમસ્કાર કરું છું, આપે કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી અધ્યારોપની દૃષ્ટિએ અહંકારથી આરંભી સર્વ જડ પદાર્થો હોય એમ લાગે છે અને વિવેક વડે પાછો સર્વ અહંકાર પર્યંત જડવર્ગનો અપવાદ થઈ જતાં તે સઘળું મિથ્યારૂપ જ ભાસે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાન આકાશની પેઠે હું વિક્ષેપરહિત થઈ રહ્યો છું. દેશ, કાળ, દિશા, રચનાઓ અને આ સર્વ કાર્યસમૂહો સહિત જગતના પદાર્થોના વિભાગો જે મને ભાસતા હતા, તે બધું આજે ઘણે કાળે નિવૃત્ત થયું; અને અહો! શાંત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહ્યું. હવે હું શાંતિ પામ્યો છું, મુક્ત થયો છું, ચારે બાજુ પૂર્ણપણે રહ્યો છું, હું જતો નથી, જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી. હું આ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ થઈ રહ્યો છું અને તમે પણ જેમ છો તેમ જ એ અભય-

પદમાં સદાકાળ રહો; અને હવે હું પરમ પુરુષાર્થરૂપ શુદ્ધ મન—વાણીથી અગમ્ય સુખરૂપ આત્મા જ છું. ૧—૨૫

शाम्यामि निर्वामि परिस्थितोऽस्मि न यामि नोदेमि न चास्तमेमि। तिष्ठामि तिष्ठ स्वयथास्थितात्मा शिवं शुभं पावनं मौनमस्मि ॥२६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો*

શિખિધ્વજનો બોધ

वसिष्ठ उवाच

इति ब्रह्मणि विश्रांतिमवाप्य स शिखिध्वजः। मुहूर्तमासीत् संशांतमना निर्वातदीपवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા બ્રહ્મમાં શાંતિ પામી વાયુ વગરના પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ રહેલા દીવાની પેઠે એક મુહૂર્ત સુધી નિશ્ચળ અને શાંત મનવાળો થઈને રહ્યો. જ્યારે એ શિખિધ્વજરાજા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે બ્રહ્મમાં એકરસ થઈ જવા માટે એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો, ત્યારે કુંભમુનિએ તત્કાળ તેની એવી દશા જોઈ (કેટલોક બોધ કરવો હજી બાકી રહી ગયાથી) તરત પોતાની લીલાથી તેને જગાડી દીધો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે રાજા! અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રામાંથી હવે તમે જાગ્યા છો અને પરમ પુરુષાર્થરૂપ પરબ્રહ્મમાં જ શાંત થયા છો. હવે તમારે દૃશ્ય પદાર્થો ન દેખાય અથવા આભાસ માત્ર દેખાય એ બંનેનું કશું પ્રયોજન નથી. એક વખતમાં જ તમને આત્માનો અનુભવ થયાથી દ્વૈતની ભ્રાંતિ મટી ગઈ છે કે જે ભ્રાંતિ અનેક અનિષ્ટ પેદા કરનારી છે. હે પ્રિય રાજા! હમણાં તમને સર્વ દૃશ્ય પદાર્થનું ચિત્તમાં જે સ્ફુરણ થયું, તે વિનાના થઈને તમે જીવન્મુક્ત થયેલા છો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે કુંભમુનિએ બોધ આપવાથી એ રાજાને જ્ઞાન થયું અને મહામોહરૂપી બંધનમાંથી છૂટો થવાથી તે વધારે શોભવા લાગ્યો. પરબ્રહ્મમાં બુદ્ધિ શાંત થવાથી ક્ષણમાત્રમાં જ આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોના મિથ્યાપણાનો અનુભવ કરનાર અને જીવન્મુક્ત થઈ ગયેલો એ શિખિધ્વજરાજા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: મને હર્ષ અને માન આપનાર હે દેવપુત્ર! ઘણું ખરું એ બધું તો હું (આપના કહેલા પરથી) જાણી ચૂક્યો છું, તોપણ પાછો તે બોધ દૃઢ થવાને જે આપને પૂછું છું તે વિષે ખુલાસો કરો. પરમપુરુષાર્થરૂપ, નિર્વિકાર, આભાસ વગરના અને અદૃશ્ય પરબ્રહ્મમાં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય (જોનાર, જોવું અને જોવાનો વિષય) એ ત્રણેય આકારે દેખાતી આ જગતરૂપી પ્રતીતિ ક્યાંથી થઈ?

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે મહારાજ! મને અજ્ઞાનનું ઢાંકણ ખસી જવાથી, તમે બહુ તેજસ્વી લાગો છો. તમે આ ઘણું ઠીક પૂછ્યું; કેમકે હવે તમારે એ જાણવું જ બાકી રહ્યું છે: માટે તમે સાંભળો. અનેક પ્રકારના જડ તથા ચેતનના આકારવાળા સઘળા પદાર્થો દેખાય છે, તે બધું છેવટે મહાપ્રલયમાં નાશ પામી જાય છે. મહાપ્રલયને અંતે સર્વનો નાશ થયા પછી, સર્વત્ર ફેલાઈ ગયેલા નિશ્ચળ ગંભીર તેજથી અને અંધારાથી પણ વિલક્ષણ સર્વના સારરૂપ સત્ય વસ્તુ જ (અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ) અવશેષ રહે છે કે જે ચૈતન્યરૂપ છે, નિર્વિકાર છે, નિર્મળ છે, આકાશના જેવું પરમ અસંગ છે, સઘળી કલ્પનાઓ વિનાનું છે અને સત્ય તત્ત્વનો અનુભવ કરનારી બુદ્ધિ એકાગ્રપણાથી તેમાં જોડી દેતાં જે અતિ નિર્મળ અને એકરૂપ જ લાગે છે. જે શાંત, સર્વવ્યાપી અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે, જે પરમાત્મારૂપ છે, જે સ્વયંપ્રકાશ અને જ્ઞાનમાત્ર જ છે, જે સારી રીતે તર્કમાં પણ આવી

*આ છન્નુમા સર્ગમાં જ્ઞાનવાન થયેલા એ રાજાના ચિત્તમાંથી નિર્મૂળ રીતે દૃશ્યની સત્તા જતી રહે તેવો બોધ કુંભમુનિ આપશે, એ કથા કહેવાશે.'

શકતું નથી. તેમ જે પૂર્ણ રીતે જાણી પણ શકાતું નથી; જે સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલું છે, જે ઉત્તમ સુખરૂપ છે, જે બ્રહ્મરૂપ છે, જે મોક્ષરૂપ છે, જે ચોતરફ ફેલાયેલા પોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપથી ભરપૂર છે, જે અતિ ઝીણા પદાર્થોથી પણ અતિ ઝીણું છે, જે બહુ મોટા પદાર્થોથી પણ બહુ મોટું છે, જે બહુ ભારે પદાર્થોથી પણ બહુ ભારે છે, જે અતિશ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી પણ અતિશ્રેષ્ઠ છે, એ પરમતત્ત્વ એવું તો સૂક્ષ્મ છે કે, જેના પાસે અતિ સૂક્ષ્મ આ આકાશ પણ જેમ રાઈ વગેરે અણુપદાર્થની પાસે મેરુ પર્વત સ્થૂલ લાગે તેમ સ્થૂલ જ ભાસે છે. અને એ પરમતત્ત્વ એવું તો સ્થૂલ છે કે જેની પાસે આ જગત એક પરમાણુ જેવું લાગે છે તથા તે તત્ત્વના કોઈ (શુદ્ધ) ભાગમાં જણાતું પણ નથી. (અધ્યારોપદૃષ્ટિએ જોતાં) એ માયામાં પ્રતિબિંબરૂપે (પડનાર) અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં ઈશ્વરથી થયેલા હિરણ્યગર્ભનું (સર્વરૂપ હું જ છું એવું) સર્વમાં પોતાના આત્મારૂપે જે અભિમાન થયું, તે જ સર્વ જીવસમૂહોની સ્થિતિનો આધાર છે અને આ સ્થૂલ જગતના આકારથી વિરાટરૂપે પણ તે જ રહેલ છે. જેમ પવનનો અને તેમાં રહેલી ગતિનો વાસ્તવભેદ નથી અને આકાશનો તથા તેમાં રહેલા શૂન્યપણાનો ભેદ નથી. તેમ એ ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માનો અને તેમાં અધ્યાસ વડે રહેલા અહંકારનો પણ ખરું જોતાં કાંઈ પણ ભેદ જ નથી. જેમ દેશ અને કાળની અમુક હદમાં આવી જવાથી અંતવાળા જળની અંદર કાંઈ કારણને લીધે તરંગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મિથ્યા દેશકાળની હદ બહાર હોવાથી અનંત એવા એ પરમતત્ત્વમાં કારણ વિના જ આ જગત ભાસે છે. જેમ દેશકાળથી અંતવાળા સોનામાં કડાં આદિ દાગીનાઓ કારણનો સંબંધ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશકાળ વડે અનંત એવા પરબ્રહ્મમાં આ જગત કારણ વિના જ ભાસે છે. જગતરૂપી રાજ્યનું (અધિષ્ઠાનરૂપે માલિક હોવાથી) મહારાજા બનેલું એ બ્રહ્મ સર્વનાં કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને (અપવાદરૂપે તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં) ચૈતન્ય આકાશમાં મિથ્યારૂપે આરોપિત કરેલું હોવાથી એ જગત તૃણના જેવું અતિતુચ્છ અને નિર્માલ્ય બની જાય છે તથા તેનો દ્વૈતભાવ (જુદાપણું) મટી જઈ નિર્વિકાર શાંત પરબ્રહ્મ સાથે એકરૂપ જ થઈ જાય છે. અતિશ્રેષ્ઠ એ પરમતત્ત્વ એવું તો સત્તાવાળું છે કે ઈશ્વરરૂપ એ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની સત્તાથી જ આ જગતના સર્વ પદાર્થ સમુદાયની સત્તા સુશોભિત રીતે રહેલી છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. હે રાજા શિખિધ્વજ! સર્વવ્યાપી એ પરમતત્ત્વ જ એક સારરૂપ છે, એ તત્ત્વ કેવળ ચૈતન્ય માત્ર છે, અત્યંત આનંદરૂપ છે અને બીજું કાંઈ પણ ન જ હોવાથી એક સંખ્યા પણ તેમાં ઘટતી નથી; માટે એ અક્ષય આત્મતત્ત્વ જ પૂર્ણ રીતે ચારેબાજુ ભરપૂર થઈ સર્વત્ર શોભી રહ્યું છે. બીજી કોઈ પણ કલ્પના તેમાં છે જ નહિ. સદાકાળ એ આત્મતત્ત્વ જ સર્વરૂપ હોવાથી કેમ જાણે સર્વને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે. ચક્ષુ વગેરેથી ન દેખાવાથી અને હાથ વગેરેથી ન લેવાય તેવું હોવાથી તે કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ નથી. એ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો વડે નહિ જાણી શકાયાથી કાંઈક વિલક્ષણ તરેહનું અને એકમાત્ર પોતાના નિર્મળ અનુભવ વડે જ જાણી શકાય તેવું છે, પરમ આનંદરૂપ છે, અતિસૂક્ષ્મ છે અને પોતે જ સર્વરૂપે થઈ રહેલું છે તથા સર્વ પદાર્થોનું તે આત્મારૂપ છે અને (જુદા ન હોવાથી) સર્વ પદાર્થો તેના આત્મારૂપ છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં પોતે આત્મતત્ત્વ જ નામરૂપવાળા સર્વ જગતરૂપે છે, તો પોતે પોતાનું કારણ કેમ ઘટી શકે? અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં દૃશ્યની સત્તાના આભાસ વગરના જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા એ પરમતત્ત્વનું (અન્ય વસ્તુ જ ન હોવાથી) કારણપણું શી રીતે ઘટી શકે? પરમાર્થદૃષ્ટિથી અદ્વૈતરૂપે તેને સત્ય માનીએ અને વ્યવહારદૃષ્ટિથી દ્વૈતરૂપે મિથ્યા માનીએ તોપણ સત્ય અને મિથ્યા એ બંનેનો (પરસ્પર

વિરુદ્ધતાને લીધે) કાર્યકારણભાવ ઘટે તેમ ન હોવાથી તેનું કારણપણું કેમ ઘટે? ન જ ઘટે. જે કોઈનું બીજ જ નથી અને જે નામરૂપ વગરનું હોવાથી કોઈનું નિમિત્તકારણ પણ નથી, તે સર્વત્ર ભરપૂર રહેલા પરમાત્માથી આ પ્રમાણ-પ્રમેય આદિરૂપે રહેલું જગત થયું જ નથી, એ પરમ આત્મતત્ત્વ કર્તા* નથી, કર્મ× નથી અને કરણ÷ પણ નથી; સત્ય કેવળ ચૈતન્યરૂપ અને નિર્વિકાર છે, આત્મરૂપ છે, જગત આદિ આભાસ વગરનું છે તથા પોતે અક્ષય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! તે પરબ્રહ્મમાંથી જો કાંઈ ઉત્પન્ન જ થયું નથી, તો પછી કયો પુરુષ તેને શી રીતે મેળવી શકે અથવા (કાંઈ પણ ન હોવાથી) શું મેળવી શકે? કાંઈ પણ નહિ. જેમ જળમાં તરંગ આદિ કોઈ કારણને યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વિચાર કરતાં તે જળથી જરા પણ જુદા પડી શકતા નથી, તેમ આ જગત પણ દેશકાળ વડે અંત વગરના પરબ્રહ્મમાં (મિથ્યા હોવાથી) વિનાકારણે દેખાય છે; પરંતુ વિચાર કરતાં તે ચેતનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મથી જરા પણ જુદું પડી શકતું નથી.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા: જો જળ વગેરેમાં તરંગ વગેરે કારણના યોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરબ્રહ્મમાં જગત તથા અહંકાર આદિ વિનાકારણે ભાસે છે, તો (કારણ વિનાનું કાંઈ કાર્ય જ ન હોવાથી) એ સર્વ છે જ નહિ, એમ હું સમજું છું.

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે રાજા! હવે તમે તત્ત્વદૃષ્ટિથી બરાબર સત્ય સમજ્યા છો. જગત—અહંકાર વગેરે કશું પણ એ શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં છે જ નહિ. પોતાના નામરૂપ વગરનું એ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ આકાશની અંદર આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ માયારૂપી આકાશ વડે રચાયેલું ગંધર્વનગર (મિથ્યા હોવાથી) શાંતપણાથી આકાશની સત્તા વડે જ રહેલું છે તથા જેમ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી શૂન્યતા વગરના આકાશમાં, આકાશની સત્તાથી જ શૂન્યતા રહેલી છે, તેમ આ જગત પણ ઈશ્વરની સત્તાથી ઈશ્વરમાં (સગુણબ્રહ્મમાં) રહ્યું છે. એ રીતે બ્રહ્મસત્તાથી જ સત્તાવાળું આ જગત અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે જાણવામાં આવે અથવા કોઈ પણ રીતે તે જડરૂપે નથી એમ સારી રીતે સમજાઈ જાય, તો તે (બ્રહ્મરૂપ જ જણાયાથી) સુખરૂપ થઈ જાય છે. જ્ઞાનના ઉત્તમ પ્રભાવથી વિષ પણ અમૃતના જેવું સુખકારક થાય છે. આ જગત (બ્રહ્મરૂપ) છતાં સારી રીતે (બ્રહ્મરૂપે) ન જણાયાથી પરમ દુઃખકારક અને અમંગળરૂપ લાગે છે. કેમ કે 'આ ઝેર છે' એમ જાણી અમૃત પણ પીવામાં આવે, તો તે ઝેરના જેવું જ કાર્ય કરે છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે કે જ્ઞાન વડે, જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવે, તેવી તેવી રીતે અને તે તે રૂપે ચૈતન્યરૂપ ઈશ્વર જ (માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ) સર્વરૂપ હોવાથી થઈ જાય છે. જેમ અગ્નિનું ફરતું ઊંબાડિયું ભ્રાંતિથી વિચિત્ર આકારવાળું ભાસે છે, પરતુ તે પોતે એકરૂપે જ હોય છે; તેમ બ્રહ્મસત્તા ભ્રાંતિથી જગત આદિ વિચિત્ર આકારે દેખાતાં છતાં પણ પોતાના એક શુદ્ધ સ્વરૂપે જ રહેલી છે. જે પરબ્રહ્મ સર્વત્ર અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે રહેલ છે, તે પોતાના આત્મારૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેનું પૂરું જ્ઞાન ન થતાં અજ્ઞાન વડે દેહ—જીવ આદિને આકારે અને જગત આદિને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે. પરમ સુખરૂપ પરબ્રહ્મ જ કેવળ આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે ભ્રાંતિથી જ અનેકરૂપે ભાસી રહ્યું છે માટે જગત અહંકાર આદિ કાંઈ નહિ હોવાથી, એ સંબંધી પ્રશ્ન જ યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ હોય તેમાં પ્રશ્ન કરવો ઘટે છે, પણ શોધવા બેસતાં જે છે જ નહિ તેની શોધથી કે પ્રશ્ન કરવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી. જેમ એક અમુક આકાર વિના સુવર્ણની સ્થિતિ જ

* કર્તા એટલે કરનાર. × કર્મ એટલે ક્રિયા વડે પ્રાપ્ય.

÷ કરણ એટલે ક્રિયામાં મદદગાર સાધન.

નથી, તેમ જગતને આહંકાર વિના ઈશ્વરની પણ સ્થિતિ (બ્રહ્મસત્તાથી જુદી) ઘટતી નથી. તેથી તે સંબંધે પ્રશ્ન પણ ઘટતો નથી. કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી કશું થયું જ નથી; પરંતુ આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ સર્વરૂપે ભાસે છે, એ બ્રહ્મ કોઈ પણ પ્રકારે વિકાર નહિ પામ્યા છતાં કેમ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ રહેલ છે. જેમ સ્ત્રી-પુરુષો યુવાવસ્થામાં કામથી અંધ બની કામમય જ બને છે અને કામે જ પ્રેરણા કરવાથી પરસ્પર સંગમાદિક વડે પુત્રાદિક ઉત્પન્ન કરી અનેક ચમત્કારો કરે છે, તેમ પદાર્થમાત્ર (માયા-વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મમય જ (ઈશ્વરમય જ) છે અને એ (માયાવિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મ પોતાની માયા વડે પ્રેરણા કરવાથી (તેઓ પરસ્પર સાધનરૂપ થઈ) પોતાના પંચમહાભૂતરૂપી શરીરમાં માયાથી અનેક ચમત્કારો કર્યા કરે છે. ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં પોતાના આત્માને માયા વડે નાના પ્રકારનો કરી લઈ કેમ જાણે પોતે નાના પ્રકારનો થઈ રહ્યો હોય તેમ કાર્યરૂપે માપવાળો જણાય છે. અને પોતાના આત્માનું ખરું જ્ઞાન થવાથી જોવા જતાં સર્વ પોતાના આત્મા વડે જ વ્યાપ્ત હોય એમ લાગે છે. પૂર્ણ (સગુણ) બ્રહ્મરૂપ કારણમાંથી (પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પોતાના અદૃષ્ટ અનુસાર) સર્વ જીવો પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ સર્વ કાર્યોને માયા વડે કલ્પી લે છે અને વચમાં સ્થિતિકાળમાં પણ એ જીવો પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ સર્વ ભોગ—મોક્ષ સાધનોને માયા વડે પૃથક્ કલ્પી લે છે તથા છેવટ (જ્ઞાન થતાં માયાનાં આવરણો દૂર થઈ ગયાથી) એ સર્વ પૂર્ણબ્રહ્મથી જ પૂર્ણ રહે છે અને (ભેદની ભ્રાંતિ તથા માયા ટળી જતાં) માત્ર એક પૂર્ણ બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં જે સૃષ્ટિની પ્રતીતિ થાય છે, તે ચૈતન્યરૂપ જ છે અને ઉત્પન્ન જ નહિ થયા છતાં (માયા વડે) ઉત્પન્ન થયા જેવી ભાસે છે. હું અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ છું અને એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ સૃષ્ટિના આદિ-કાળમાં પોતે નિર્વિકાર, પ્રકાશરૂપ, અનાદિ અને અનંત પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરતાં અને અનેકરૂપે ઉત્પન્ન નહિ થયા છતાં કેમ જાણે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ વડે (માયાને લીધે) પોતે અનંત (સમષ્ટિ) ચિત્તરૂપે થઈ ગયેલ હોય તેમ દેખાય છે. પછી તે સ્થૂલતાની કલ્પનાનો આભાસ પડતાં હિરણ્યગર્ભથી કેમ જાણે સ્થૂલ વિરાટને આકારે પ્રસરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે અને ત્યાર પછી (અવિદ્યા વડે પ્રત્યેક જીવરૂપે અમુક નામરૂપને આકારે થઈ જઈ) આ જગતને ભ્રાંતિથી સત્ય માની લે છે; અથવા જગતમાં અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ હોવાથી તે એ અધિષ્ઠાનને જ સત્યરૂપ માને છે અને ભાવના અનુસાર જરાયુજ, અંડજ આદિ પ્રાણીઓરૂપે બની જાય છે અને ક્ષણમાત્ર-માં તેવી તેવી ભાવના વડે તેવાં તેવાં દૃશ્યને આકારે દેખાય છે. એ પ્રમાણે નિર્વિકાર સ્વભાવ-થી જ નામરૂપરહિત, અનિર્દેશ્ય (કોઈ પણ રીતે નિર્દેશ કરી ન શકાય તેવું), જગતની સત્તા વિનાનું, સત્ય વસ્તુરૂપે રહેલું, અનુભવરૂપ, એક આત્મતત્ત્વ જ પોતામાં અનેક ચમત્કારો કરનારી માયામાં પ્રતિબિંબવાળું થઈ જગતને આકારે પ્રસરી જઈ જગતની જેમ થઈ રહેલું છે.

शांतं जगत्प्रखररूपतया स्वभावशब्दार्थ-मुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् । वस्तु स्थितं निज-चमत्करणावलोकरूपं जगत्स्वरहितानुभवात्म-तत्त्वम् ॥ ५२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજપ્રબોધન' નામનો
સર્ગ ૯૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૭ મો*

દૃશ્ય દર્શન મિથ્યા છે

कुंभ उवाच

हेम्न्यस्ति देशकालांते इत्थं जन्यजनिक्रमः ।
न किंचिज्जायते शांतान्न किंचित्प्रविलीयते ॥१॥

કુંભમુનિ બોલ્યા: દેશકાળ વડે અંતવાળા સુવર્ણમાં પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે કડાં આદિ થનારા પદાર્થોથી ઉત્પત્તિનો ક્રમ જણાય છે; પરંતુ નિર્વિકાર પરબ્રહ્મથી તો કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને કાંઈ લય પણ પામતું નથી. પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં રહેલું પરબ્રહ્મ કોઈનું ઉપાદાન કારણ કે નિમિત્તકારણ નથી, તે પોતે શુદ્ધ અનુભવસ્વરૂપ છે અને તેથી જુદું બીજું કશું છે નહિ. જગત, અહંકાર આદિની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે પણ એ અનંત બ્રહ્મસત્તારૂપ જ છે.

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો: હે મહારાજ દેવપુત્ર! પરબ્રહ્મમાં જગત, અહંકાર આદિ કશું નથી એ હું જાણું છું. પરંતુ જો એમ છે, તો પછી તેમાં સૃષ્ટિની પ્રતીતિ કેમ થાય છે, તે આપ તરત મને કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: ચોતરફ ભરપૂર રહેલું અનાદિ અને અનંત એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ જગતને રૂપે કેમ જાણે પ્રતીત થતું હોય તેમ લાગે છે અને તે અધિષ્ઠાન-ચૈતન્ય પોતે નિર્વિકાર કેવળ ચેતનસ્વરૂપ જ હોવા છતાં જગતરૂપ શરીરવાળું પ્રતીતિમાં આવે છે. જગત આદિ સર્વ પદાર્થ બુદ્ધિનું જ† પરિણામ છે એમ નથી; તેમ જ બાહ્ય પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત સંબંધી સર્વ પદાર્થો× સત્ય છે એમ પણ નથી અને સાવ શૂન્ય જ÷ છે એમ પણ નથી+; પરંતુ જેમ જળનો દ્રવ (રસ) એ જ સાર છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય એ જ સાર છે, એમ કહી શકાય છે. એ સર્વના સારરૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું જડપણું કોઈ પણ કારણોથી બતાવી શકાય તેમ નથી. એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ ચૈતન્યરૂપે રહેવામાં તથા માયા વડે જગતને આકારે દેખવામાં બંને પ્રકારે સમર્થ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપ વિષે જેમ છે તેમ જ રહેલું છે. ચેતન અને જડ એ બંનેમાં જડ (ચેતન વડે જ સત્તાવાળું હોવાથી) તે (જગત આદિ) પોતે જ ખરું જોતાં છે નહિ, જેથી એ પરમપદમાં સ્વચ્છ ચેતનપણું જ રહ્યું છે. જો એ નિર્વિકાર પરમપદમાં કારણપણું ઘટી શકતું હોય તો તેનું કૂટસ્થપણું (ગતિ, ભેદ અને જાતિરહિતપણું) અદ્વિતીયપણું અને અતર્ક્યપણું શી રીતે કહેવાય? માટે બ્રહ્મ કોઈ પણ રીતે કોઈ કાર્યનું ઉપાદાનકારણ કે નિમિત્તકારણ નથી અને તેને લીધે સૃષ્ટિ પણ થયેલી જ નથી. અધિષ્ઠાનચૈતન્ય વિના નિરાધારસૃષ્ટિ જ ઘટતી નથી, માટે એ જડ સૃષ્ટિ છે જ નહિ. અહંકાર, જગત, નામ તથા રૂપમાં પ્રીતિને લીધે ચિત્તને રંજન કરનારું જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે સર્વ એ ચૈતન્યમાં એકરૂપે જ રહેલું છતાં (માયા વડે) કેમ જાણે ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ લાગે છે, કોઈ પણ પદાર્થમાં કારણ વિના કાર્ય ઘટતું જ નથી; માટે (ચિત્ત અને જડ એ આદિ વિભાગ કલ્પી લેતાં) દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ

* પ્રથમ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થકારણ વગરનો હોવાથી વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ એમ બતાવ્યું છે, અને આ સત્તાણુમા સર્ગમાં ચૈતન્યસત્તાથી દૃશ્યનું દેખાવું પણ મિથ્યા જ છે, એ વાત યત્ન વડે સિદ્ધ કરશે.

† બુદ્ધિથી જ અનાદિ વાસનાને લીધે અનેક આકાર રૂપે ભાસે છે, એમ બૌદ્ધમતમાં વિજ્ઞાનવાદીઓનો ભાગ માને છે. અહીં તે મતનો નિરાસ કર્યો છે.

× પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ તથા આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એ નિત્ય દ્રવ્ય છે એમ નૈયાયિક વગેરે માને છે અને સાંખ્ય આદિ જગતનું સત્યપણું માને છે.

÷ બૌદ્ધમતમાં શૂન્યવાદીઓનો એક ભાગ છે કે જે શૂન્યને જ સત્ય માને છે. આ સર્વ મતોનો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ આધાર અને સાર હોવાથી બીજાઓનો નિરાસ કરી અહીં તે જ સિદ્ધ કરે છે.

\+ જો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય ન હોય, તો વિજ્ઞાનવાદી, બાહ્યાર્થવાદી કે શૂન્યવાદીના વિકલ્પો નિરાધાર થઈ પડે

સંખ્યાવાળું આ જડ જગત પોતાના અનુભવથી વિચારતાં આકાશમાં ફૂલના હોવાની પેઠે મિથ્યા જ છે, એ જગત (નામરૂપ સહિત) અવશ્ય નાશવાળું હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પણ ઘટી શકતું નથી. અથવા જો એ જગત ચૈતન્યરૂપ હોય તો પુનર્જન્મને સાબિત કરનારો તેનો નાશ કયાંથી હોય? કદાચિત્ એ (જગત સંબંધી) સર્વ પદાર્થસમૂહને તમે (સ્વભાવથી જ) સદા ઉત્પન્ન તથા નાશ થનારો માની લેતા હો, તો પછી (અનુભવ શ્રુતિ આદિથી સિદ્ધ) અખંડ નિર્વિકાર એક ચૈતન્યરૂપ જ માની લેવામાં તમને શી પીડા છે? એ નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ-(આત્મા)માં જે કાંઈ જડ-ચેતન આદિ વિભાગ દેખાય છે, તે તો માત્ર ચિત્તનો ચમત્કાર છે. બાકી, ખરી સત્તા તો એકમાત્ર ચૈતન્યતત્ત્વની જ છે કે જેમાં દ્વિત્વ-એકતા આદિ કશી સંખ્યા જ નથી. હે રાજા શિખિધ્વજ! એ રીતે પદાર્થોની સત્તા જ ન હોવાથી બહારના દેખાવો પણ આપોઆપ દેખાતા બંધ થતાં તમને પછી અહંકારની ભાવના કયાંથી થવાની? અને જો અહંકાર જ હોય નહિ, તો બીજું ચિત્ત શું જુદું કહી શકાય તેમ છે? એ અહંકારરૂપ ચિત્ત જ નથી, તો પછી જીવ-બ્રહ્મનો, જડ-ચેતનનો કે દૃશ્ય-દર્શન આદિનો ભેદ રહેતો જ નથી, તેથી તમે વાસનારહિત શાંત—ચિત્તવાળા, સંકલ્પ વગરના, પરબ્રહ્મરૂપ અને (સ્થૂલ દેહ વડે) દૃશ્ય જગતમાં રહ્યા છતાં (જ્ઞાન વડે) પર્વતના જેવા દૃઢ થઈ રહી દેહ સહિત જીવન્મુક્ત થઈને રહો અથવા વિદેહમુક્ત થાઓ. શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જડ પદાર્થોનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી તે પદાર્થોની ભાવના પણ નહિ રહેતાં ચિત્તમાં 'હું' એવું (અહંકારને રૂપે સ્ફુરી આવતું) જીવનું સ્વરૂપ પણ નથી જ કે જેથી શુદ્ધ કેવળ એક આત્મા જ અવશેષ રહે છે અને વેદાર્થનો (શ્રવણ મનનાદિકપૂર્વક) વિચાર કરતાં અનુભવ થઈ જઈ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે. બ્રહ્મચિંતન વડે સિદ્ધ થયેલા એક બ્રહ્મરૂપ અર્થ જ સત્ય હોવાથી (છેવટે જ્ઞાન વડે સર્વનો બાધ થઈ બ્રહ્મનો બોધ થઈ જતાં) એ વિચાર કરવાની વૃત્તિ પણ કયાં જુદી રહે છે? નથી રહેતી. તેથી (સર્વ દ્વૈતનો બાધ થઈ જતાં) તમે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ છો કે જે બ્રહ્મ પ્રથમથી જ મુક્ત, કારણરહિત અને નિત્ય છે. પોતે એક જ હોવા છતાં આ (માયા વડે) સર્વ અનેકરૂપે થઈને રહેલું છે. આદિ, અંત અને મધ્ય વગરનું છે, તેમાં મિથ્યારૂપે રહેલું આ જગત શૂન્ય જ છે; અને એ ચૈતન્ય જગતને આકારે ભાસતું હોવા છતાં પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ બરોબર રીતે રહેલું છે, એ નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ છેવટે અવશેષ રહે છે.૧-૨૧

तेनासि निर्मलमकारणमादिमुक्तं तद्ब्रह्म शाश्वतमशेषमनेकमेकम् । शून्यं निरामयमसत्त्वदनादि मध्यं सर्वं जगच्चिदपि ब्रह्मयथास्थितं तत् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજપ્રબોધન' નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૮ મો*

ચિત્તસત્તાનો નિરાસ

शिखिध्वज उवाच

चित्तं नास्तीति मे बोधो यथा युक्त्या स्फुटं भवेत् । तामन्यामथवा ब्रूहि बुद्धं न निपुणं मया ॥१॥

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: ચિત્ત જ છે નહિ એવો બોધ જેમ યુક્તિ વડે ખુલ્લી રીતે થઈ જાય તેવી બીજી કોઈ યુક્તિ આપ કહો અથવા પ્રથમ કહેલી યુક્તિને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવો; કેમ કે હજી હું સારી રીતે સમજ્યો નથી.

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે રાજા શિખિધ્વજ! કોઈ કાળમાં, કોઈ દેશમાં કે કોઈ વસ્તુરૂપે ચિત્ત છે જ નહિ. જે કાંઈ ચિત્તના જેવું ભાસે છે, તે એક સત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. જો આ ચિત્ત

*આ અઠ્ઠાણુમા સર્ગમાં ચિત્ત જ છે નહિ એવો બોધ દૃઢ થવા માટે ચિત્તનું અવલંબન કોઈ વિષય ન હોવાથી ચિત્તનો પણ અસંભવ થઈ જતાં કેવળ સત્ય બ્રહ્મરૂપ જ છે એ વાત કહેવાશે.

આદિ જગત અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી (જ્ઞાન વડે તેનો બાધ થઈ જતાં) તે છે જ નહિ, તો પછી હું, તમે અથવા તે ઇત્યાદિ ચિત્તે કલ્પી લીધેલી કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? ન જ હોય. જે કાંઈ આ જગત (ભ્રમ વડે) દેખાય છે, તે બધું એક બ્રહ્મરૂપ જ છે; માટે (દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન વગેરે એક બ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી) તે કોનાથી જણાય અને શી રીતે જણાય? મહાપ્રલય થયા પછી સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં જ આ જગત થયું નથી; પરંતુ તમને બોધ થવા માટે (અધ્યારોપ-દૃષ્ટિએ) મેં તેનો નિર્દેશ કરી બતાવ્યો છે. ઉપાદાનકારણ આદિ કારણોનો અભાવ હોવાને લીધે અને કારણ વિના સર્વ (કાર્યરૂપ) પદાર્થોનો અસંભવ જ હોવાથી તે કશું છે જ નહિ. એ રીતે આ જગત અજ્ઞાન બુદ્ધિ વડે જ જણાતું હોવાથી, તે વિદ્યમાન જ નથી; અને જે કાંઈ (જગતના) આભાસરૂપે ભાસે છે તે બ્રહ્મ જ છે, તે વિના બીજું કાંઈ નથી. નામરૂપ વગરના જ પરમેશ્વરને વિષે 'તે આ નામરૂપવાળા જગતને સરજે છે' એવું મિથ્યા બોલવું ઘટતું નથી, સત્ય પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી; નામરૂપરહિત પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલા (સર્વશક્તિમાન) ઈશ્વર કે જે દુઃખશૂન્ય અને સદા કૃતકૃત્ય જ છે, તે આ જગતને (વૃથા) રચે છે. એવું તાત્પર્ય વગરના અર્થવાદોનું* કહેવું હાસ્યજનક છે. હે સુશીલ રાજા શિખિધ્વજ! આ યુક્તિ વડે ચિત્ત પણ અસિદ્ધ ઠરે છે; કેમ કે જો જગત જ સત્ય નથી, તો પછી તેમાં રહેલું ચિત્ત આદિ ક્યાંથી જ સત્ય હોય? (ન જ હોય.) ચિત્તનું સ્વરૂપ (વિચારવા જતાં) વાસનામાત્ર જ છે. વાસના થવાનો કાંઈ વિષય હોય તો જ વાસના થાય છે; પરંતુ વાસનાનો વિષય જે જગત છે તે જ અસત્ય છે, તો પછી ચિત્તનું અસ્તિત્વ (સત્યપણું) ક્યાંથી જ હોય? બ્રહ્મ પોતે પોતાના આત્મા વડે પોતામાં જે પ્રકાશી રહેલ છે તેણે જ (માયા વડે) પોતામાં ચિત્ત ઇત્યાદિ નામો કલ્પી લીધેલાં છે. આ દૃશ્ય જગત જો હોય, તો હજી તેમાં વાસના થવાનો અવકાશ આવે; પરંતુ પ્રથમ કારણ જ ન હોવાને લીધે તે જગત જ ઉત્પન્ન નથી થયું, તો પછી ચિત્ત તો ક્યાંથી જ હોય? માટે પરમ આકાશ એવા નામને ધારણ કરનારા ચિદાકાશરૂપી અનંત જ્ઞાન જ (સર્વત્ર) પ્રકાશી રહ્યું છે, તેમાં વળી જગતની સત્તા ક્યાંથી હોય? એ પરમ આકાશરૂપ ચૈતન્યરૂપી અરીસામાં (બિંબપ્રતિબિંબભાવથી) જે કાંઈ અનિર્વચનીય માયા જણાય છે, તે પણ ચિત્ત કે જગતની ક્રિયા ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલી હોવાથી નથી. અનેક અનર્થોને ઉત્પન્ન કરનારું હું, તમે અને આ જગત ઇત્યાદિ ભેદજ્ઞાન પણ હું કે જે સાક્ષીરૂપ છું તેને સ્વપ્નમાં અનુભવાતા પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા જ ભાસે છે. જગત કે જે વાસનાનો વિષય છે, તેનો અભાવ હોવાથી જ્યારે વાસના નથી, ત્યાર પછી એ વાસનાવાળું ચિત્ત ક્યાંથી હોય, કેમ રહી શકે, ક્યાં રહે અને કયે રૂપે રહે? અજ્ઞાની પુરુષોએ પોતાના ચિત્તને જ આ દૃશ્ય જગતને આકારે કલ્પી લીધેલું છે. એ નિરાકાર ચિત્ત પ્રથમ જ ન થયાથી અસત્ય છે અને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી સર્વદા એ ઉત્પન્ન જ થયેલું નથી. લોક, શાસ્ત્ર અને અનુભવથી (વિચાર કરતાં) દૃશ્ય વસ્તુનું અનાદિપણું, જન્મ આદિ વિકારરહિતપણું કે નિત્યપણું ઘટતું જ નથી. જગત સાકાર, સ્થૂલ અને વિનાશી છે. તેની ઉત્પત્તિ, નાશ અને મહાપ્રલય આદિ વિકારો લોકથી, શાસ્ત્રથી અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે અને તેને વિકારી આદિ નહિ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. શાસ્ત્ર અનુભવ અને વેદતાત્પર્ય, એ સર્વના સિદ્ધાંતો વડે સિદ્ધ થતા ત્રણ÷ પ્રકારના (મહાપ્રલય અને

* પ્રશંસા કે નિંદાને બતાવનારાં વાક્યો અર્થવાદ કહેવાય છે. सादित्यो यूपः यजमानः प्रस्तरः। ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતો મીમાંસાશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

÷ બીજે કેટલેક ઠેકાણે નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને આત્યંતિક એવા પ્રલયના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે;

નિત્યપ્રલય એવા નામના) પ્રલયો છે જ નહિ, એમ ઉન્મત્ત જ (ઘેલો માણસ જ) કહે. જેની બુદ્ધિને લોકો, શાસ્ત્રો અને વેદો પ્રમાણરૂપ લાગતાં નથી, તે પુરુષ ચાર્વાક મતને માનનારા દુર્જનો કરતાં પણ અતિ મૂઢ છે, માટે સજ્જન પુરુષે તેનો આશ્રય કરવો નહિ. નાશવંત અને (સાકાર હોવાથી) દેખવામાં આવતા આ જગતનું કારણ નાશરહિત અને નિરાકાર બ્રહ્મ ઘટી શકતું નથી. હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! એ પ્રમાણે જગતને માત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિએ જોતાં પણ તેનું (સ્વપ્ન-દૃષ્ટ પદાર્થોની પેઠે) કાર્ય કરવાપણું કાયમ જ રહે છે; પરંતુ તે (વસ્તુદૃષ્ટિએ) આવું સ્થૂલ આકારવાળું નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. નિરાકાર, અનંત, સર્વથી અનાદિ, વિભાગ વગરનું સર્વરૂપ પૂર્ણ અને શાંત એ પરબ્રહ્મ પોતે પોતાની મેળે જ પોતાના નિર્વિકાર સ્વરૂપનું માયામાં પ્રતિબિંબ પડતાં પોતાના સ્વરૂપને જ સૃષ્ટિ, પ્રલય આદિનાં રૂપને ધારણ કરવાવાળા જગતને આકારે કેમ જાણે સમજતું હોય, તેમ (અજ્ઞાનકાળમાં) ભાસે છે; અને પાછું ક્ષણમાત્રમાં જ્ઞાન થઈ જતાં તે જ પોતાનું સ્વરૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે; માટે એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે. કોઈ ઠેકાણે જગત આદિની બુદ્ધિ જ નથી, તો પછી ચિત્ત આદિ અને ચિત્તનો અભાવ આદિ કલ્પના ક્યાંથી હોય? તથા દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ સંખ્યાની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય,) એ રીતે ખરું જાણ્યાથી આ જગત આદિ સર્વ જેમ છે તેમ રહ્યા છતાં પણ શાંત, કોઈના આધાર વિનાનું, જન્મરહિત અને અનાદિ બ્રહ્મરૂપ જ છે તથા (અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોવામાં આવતું) આ નામરૂપાત્મક સર્વ દૃશ્ય (સાવ મિથ્યા જ હોવાથી) અનેક પ્રકારે કે એક પ્રકારે કહી શકાતું નથી; માટે તમે જેમ હાલ ચાલે છે તેમ જ વ્યવહાર કરતાં છતાં (તત્ત્વજ્ઞાન વડે ખરું સમજી લઈ) વાણી આદિ વ્યાપારથી રહિત થઈને રહો. ૧—30

सर्वं निरालम्बमजं प्रशांतमनादिरीत्यात्म-यथास्थितं सत्। इदं तु नानेव न चाप्यनाना यथास्थितं तिष्ठ सुकाष्ठमौनम् ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજાવબોધન' નામનો સર્ગ ૯૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો*

બ્રહ્મ અને જગત

શિખિધ્વજ ઉવાચ

**नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्महामुने ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहो विश्रांतमतिरात्मवान् ॥१॥**

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો : હે મહામુનિ દેવપુત્ર! આપની કૃપાથી મારું અજ્ઞાન જતું રહ્યું અને ભુલાઈ ગયેલા આત્મસ્વરૂપની પાછી સ્મૃતિ થઈ. હવે હું નિઃસંદેહ, વિશ્રાંત બુદ્ધિવાળો અને જ્ઞાનવાન થયો છું. જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે સઘળું જાણી ચૂક્યો છું. મનમાં પણ કોઈ જાતના વિચારો ન કરવા તે જાતનું મહામૌન મેં ગ્રહણ કર્યું છે. માયારૂપી મહાસમુદ્રને હું તરી ગયો છું અને હું શાંત, અહંકારરહિત, બોધવાળો અને દુઃખરહિત થઈને રહ્યો છું. અહો! હું ઘણા કાળ સુધી આ સંસારસાગરમાં ભટક્યો છું. હમણાં આપની કૃપાથી નિશ્ચળ પરબ્રહ્મરૂપી અક્ષયસ્થાનને પ્રાપ્ત થયો. હે તત્ત્વજ્ઞ દેવપુત્ર! એ રીતે આપનો કહેલો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થતાં મૂર્ખ લોકોની દૃષ્ટિમાં આવતા આ ત્રણેય લોકો અહંકાર આદિ સહિત છે જ નહિ અને જે કાંઈ ભાસે છે તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એમ હું જાણું છું.

કુંભમુનિ બોલ્યા : જ્યાં જગત જ નથી

પરંતુ અહીં પ્રાકૃતિક અને નૈમિત્તિકનો એક જ પ્રલયમાં સમાવેશ કરી ત્રણ બતાવ્યા હોય એમ લાગે છે, એટલે તેની સાથેના બીજા ત્રણ પ્રલયોની ગણના અહીં બતાવી છે. એમ સમજી લેવું. किंवा ते अत्रयः એમ પદચ્છેદ કરવાથી સંખ્યારૂપ અર્થ જ ન કરીએ તોપણ કશો વાંધો આવતો નથી.

*આ નવ્વાણુમા સર્ગમાં રાજાને જ્ઞાન થયા છતાં પાછો તે બોધ દૃઢ થવા સારુ સ્થૂણાનિખનનન્યાયથી કુંભમુનિને ફરી વાર તેને બોધ આપશે.

ત્યાં વળી હું, તમે ઈત્યાદિ ગંધર્વનગરના જેવો મિથ્યા વ્યવહાર ક્યાં રહે, ક્યા નિમિત્તથી રહે, શી રીતે રહી શકે અને કોની પેઠે રહે? હે રાજા શિખિધ્વજ! માટે તમે શાંત સમુદ્રમાં પડતી ધૂમરીઓના ચક્કરની પેઠે આવી પડેલા વ્યવહારો કરવા છતાં સંકલ્પવિકલ્પ છોડી શાંત મન રાખીને રહો. એ પ્રમાણે આ સઘળું જે કંઈ છે તે શાંત બ્રહ્મરૂપ છે અને અહંકાર, જગત આદિ નામરૂપનું સ્વરૂપ તો આકાશના જેવું શૂન્ય છે. જે સર્વ સંસારને નામે દેખાય છે, તે આદિ—અંતરહિત આ ચૈતન્યઆકાશ જ (માયાના સંબંધ વડે) ચમત્કારવાળું થઈ જઈ પોતાના ચકચકાટથી દીપી રહેલું છે. જેમ સોનાના દાગીનાઓમાં, તેના આકારની દૃષ્ટિ મટી જતાં, તે સુવર્ણરૂપ જ દેખાય છે, તેમ જગત આદિ પદાર્થોમાં નામરૂપ આદિની દૃષ્ટિ મટી જતાં આ સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે. જેમ સ્વયંભૂ (સમષ્ટિદેહનો અભિમાની) ઈશ્વરના માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે, તેમ પોતે (હું એવો વ્યષ્ટિદેહનો અભિમાની) પણ જીવના માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે; અને એ બંનેના બંધમોક્ષનો આધાર તેવાં તેવાં અભિમાનનો સ્વીકાર કરવાની તથા તેવાં તેવાં અભિમાનનો ત્યાગ કરવાની સમજણ ઉપર જ માત્ર રહેલા છે. હું છું એવો સંકલ્પ જ માત્ર અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા બંધનમાં નાખે છે અને હું નથી એવો સંકલ્પ નિર્મળ સુખરૂપ મોક્ષ આપનાર છે, નિરંતર અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા બંધમોક્ષના સંકલ્પોનો અને નામ-રૂપનો જે સાક્ષી છે તે જ સત્ય છે અને બ્રહ્મરૂપ જ છે. તેને પોતાના આત્મારૂપ સમજવો એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. 'હું નથી' એવો અહંકારનો ત્યાગ થવો એ જ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપનાર છે અને 'હું છું' એવો અહંકાર થવો એ જ અનેક આપત્તિ આપનારા બંધને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે તમે હું (અહંકારને રૂપે સ્ફુરી આવતો જ) નથી એવો અહંકારનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા અને એક સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિવાળા થાઓ. સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી ઉત્પન્ન થનારા સંકલ્પક્ષય વડે જ માત્ર મિથ્યારૂપે સ્ફુરેલો સંકલ્પ પોતાની મેળે નાશ પામી જાય છે કે જે મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને આપનાર છે. સુખરૂપ અને તર્કમાં પણ ન આવી શકે તેવા પોતાના આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં કારણપણું ઘટતું નથી; કારણનો અભાવ થઈ જતાં કાર્યરૂપ કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી. પદાર્થોનો અભાવ સિદ્ધ થતાં સંકલ્પ જ (સંકલ્પનો કાંઈ વિષય ન હોવાથી) ઘટતો નથી અને સંકલ્પરૂપી કારણનો અભાવ થતાં અહંકાર થવો પણ ઘટતો નથી. આમ અહંકાર ન થતાં સંસાર કોને તથા કેવી રીતે ઘટી શકે? તેથી સંસારનો પણ અભાવ સિદ્ધ થતાં સર્વ બ્રહ્મરૂપે જ બાકી રહે છે. જે કોઈ આ જગતને આકારે ભાસે છે, તે (પ્રથમ અજ્ઞાનદશામાં પણ) સત્ય પરબ્રહ્મ જ પોતાના આત્મામાં તેવી રીતે થઈ રહેલું દેખાય છે; અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં રહેલા પોતાના સ્વરૂપ વડે ભરપૂર તે તે પરબ્રહ્મરૂપ જ (જ્ઞાન થતાં) પોતાના નિર્વિકાર આત્મારૂપે દેખાય છે. જેમ વજ્રના પથ્થરમાં વજ્ર વિના બીજું કંઈ હોતું જ નથી, કારણ કે તે વજ્ર ખૂબ દૃઢ અને એકઘન હોય છે, તેમ પરબ્રહ્મ સદાકાળ એકરૂપ હોવાથી તેમા બીજું કાંઈ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ જેમ વજ્રના મણિમાં પ્રતિબિંબથી અનેક આકારો પડે છે, તેમ આ જગત બ્રહ્મમાં દેખાય છે. સંકલ્પ વડે રચાયેલા નગરના સંકલ્પનો નાશ થયા પછી જેવું રૂપ રહે તેવું (શૂન્ય) જ તમે આ જગતનું રૂપ સમજો કે જે બ્રહ્મદૃષ્ટિએ નિર્વિકાર અને સત્ય છે તથા નામરૂપદૃષ્ટિએ જોતાં મિથ્યા છે. પુરુષનાં પડછાયાની પેઠે મિથ્યા ક્રિયાવાળું જણાતું આ જગત શાંત, મન આદિથી રહિત અને નામરૂપ વિનાનું (બ્રહ્મ જ) છે એમ જે દેખે છે, તે જ ખરું દેખે છે. સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થયાથી રૂપ વગેરે બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પાદિ અંદરના વિષયો નિઃસાર જ છે, એવો શાસ્ત્રપ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલો નિશ્ચય દૃઢ થઈ જાય

છે, તેને જ ડાહ્યા માણસો મોક્ષનો હેતુ કહે છે. જેમ ગતિ વિનાનો વાયુ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે, જેમ આકાશમાં દીવા વગેરેના આકાર વિના પણ પ્રકાશ રહે છે અને જેમ કડાં આદિ દાગીનાના આકાર વિના પણ સોનું પોતાના સ્વાભાવિક રૂપમાં રહે છે, તેમ આ જગત પોતાના નામરૂપ વિના બ્રહ્મમાં (એકરૂપ થઈને) રહે છે, (જ્ઞાન થતાં) બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલા આ જગતના, જગતની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારા રૂપાદિ બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પાદિક અંદરના વિષયો નિઃસાર છે અને અસત્ય છતાં મિથ્યારૂપ જ ભાસી રહ્યા છે. જેમ સમુદ્રમાં ઘણાક તરંગ આદિ વિકારો તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તરંગ વગેરે નામ અને રૂપ છોડી દેતાં જળરૂપ જ છે, તેમ આ જગતમાં અનેકરૂપે દેખાતા પદાર્થો પણ જ્ઞાન થતાં પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં રહેલ એક પરબ્રહ્મ જ છે. સૃષ્ટિનાં નામ તથા રૂપ, એ બંને બાદ કરતાં સર્વ સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પરબ્રહ્મ સર્વ સૃષ્ટિરૂપ છે, એ જ (**सर्वं खल्विदं ब्रह्म** ઇત્યાદિ) ઉપનિષદનાં વચનનો ખરો અર્થ છે. વળી એ બ્રહ્મ શબ્દના અર્થનો વિચાર કરતાં તે ' અતિશય વિસ્તારવાળું 'એવો અર્થ થાય છે. જેવી રીતે અંત અને અતિવિસ્તીર્ણ તત્ત્વનું નામરૂપરહિતપણું જ ઘટે છે, તેવી જ રીતે જગત શબ્દના અર્થને બતાવનાર સર્ગનો અર્થ એ છે કે, નામ અને રૂપનું ન હોવું; એટલે બ્રહ્મ અને સર્ગ બંને શબ્દોમાં ભેદ હોવા છતાં અર્થમાં જરા પણ ભેદ નથી. સર્વ નામરૂપની ભાવના નહિ થવા દેતાં અનુભવમાં આવતું શુદ્ધ ચિદાકાશ જ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. સારી રીતે જ્ઞાન સિદ્ધ થયાથી, જગત અને બ્રહ્મ એ બંનેના સંબંધમાં કાંઈ સંકલ્પ જ ન સ્ફુરતાં જે કાંઈ બાકી રહે છે, તે તત્ત્વ જરામરણાદિક વિકારથી રહિત અને શાંત છે કે જ્યાં વાણી પહોંચી શકતી નથી. આ જગતનું જે કાંઈ સ્વરૂપ ખરી રીતે રહેલું છે, તે પાષાણના જેવું અતિ દૃઢ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને જ્ઞાન થતાં જગદૃષ્ટિનો બાધ થયાથી પણ સર્વ સંકલ્પસમૂહોથી રહિત થઈ તે પરમજ્ઞાનરૂપ એક સ્વરૂપે જ રહેલું જણાય છે. ૧—૩૦

सशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम् । यथास्थितं सर्वजगत्स्वरूपं पाषाण रूपं न परं ज्ञरूपम् ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ' શિખિધ્વજાવબોધન ' નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો*

બ્રહ્મની સત્યતા

शिखिध्वज उवाच

एवं चेत्तन्महाबुद्धे यादृशं कारणं परम् ।
कार्यं तादृशमेवेदं जगदित्येव वेद्म्यहम् ॥ १ ॥

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો : હે મહાબુદ્ધિમાન દેવપુત્ર ! જેવું કારણરૂપ બ્રહ્મ (સત્ય) છે, તેવું જ આ કાર્યરૂપ જગત (સત્ય) છે એમ હું જાણું છું.

કુંભમુનિ બોલ્યા : જ્યાં કારણપણું સંભવતું હોય, ત્યાં હજી તેનાથી કાર્ય થવાની વાત ઘટી શકે; પરંતુ પ્રથમ જો કારણ જ ન હોય, તો તેનાથી કાર્ય ક્યાંથી થાય ? (ન થાય) આ પરબ્રહ્મમાં કાંઈ કારણ કે કાર્ય છે નહિ. જે કાંઈ આ સર્વ જગતરૂપે વિદ્યમાન જણાય છે, તે બધું જન્મ આદિ વિકાર વગરનું શાંત બ્રહ્મરૂપ છે. જો કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તો તે કારણના જેવું જ થાય; પણ જ્યાં કાર્ય ઉત્પન્ન જ ન થયું હોય ત્યાં કાર્ય-કારણના સરખાપણાની વાત ક્યાંથી હોય ? જેનું બીજ જ ન હોય તે ક્યાંથી થાય, એ તમે જ કહો; અને જે તર્કમાં ન આવે તેવું અને જેને નામ, રૂપ આદિ પણ છે નહિ તે(બ્રહ્મ)નું બીજપણું શી રીતે ઘટી

*** આ સોમા સર્ગમાં બ્રહ્મની સત્તા વડે બ્રહ્મની પેઠે જગતની સત્તાની સંભાવના થતાં તેનો નિષેધ કર્યો છે અને જન્માદિ વિકાર વગરનું બ્રહ્મ જ સત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.**

શકે? દેશ અને કાળનો સંયોગ થતાં દરેક પદાર્થો કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વાત પ્રમાણથી સાબિત થાય છે; પરંતુ બ્રહ્મ કે જે (નિર્ગુણ હોવાથી) કર્તા નથી, તે પ્રમાણનો અને કારણનો વિષય કેમ થાય? કર્તા, કર્મ અને કારણ વગરના એ પરબ્રહ્મમાં કારણપણું છે નહિ, તેથી તેના કાર્યરૂપે જણાતું આ નામરૂપવાળું જગત પણ થયું જ નથી. માટે શુદ્ધ આકાશના જેવું બ્રહ્મ જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે કે જે સત્તારૂપે સર્વત્ર રહેલ છે, આથી તમે તેવી જ ભાવના રાખો. એ બ્રહ્મ જ અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગતને આકારે ફેલાઈ રહેલું દેખાય છે અને તે જ નિર્વિકાર સત્યબ્રહ્મ (દૃશ્યને આકારે બની ગયેલા ચિત્તની ભ્રાંતિથી) જગતને આકારે ભાસે છે. હે રાજા શિખિધ્વજ! ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્માકારે નહિ રહેતાં તેનું બીજી રીતે થઈ જવું એ જ તેના બ્રહ્મસ્વરૂપની હાનિ થવાનું કારણ છે. આ વાત તત્ત્વજ્ઞ પંડિતોએ પોતે જાતે અનુભવેલી છે. હે રાજા શિખિધ્વજ! ચિત્ત પોતે (ચંચળ હોવાથી) સ્વભાવે જ આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જાય છે અને તેથી તેની પડતી થાય છે. બહારની વૃત્તિઓને વશ થઈ બ્રહ્મના સ્વરૂપને ભુલાવી દેવું એ જ તેનું કામ છે; જેથી ક્ષણમાત્ર પણ જો તે આત્મસ્વરૂપને ભુલાવી દે, તો તે ચિત્ત કહેવાય છે, એ ચિત્ત પ્રલયકાળ પર્યંત આત્મ-સ્વરૂપને ભુલાવી દે છે. સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી સંકલ્પ પોતે મિથ્યારૂપ હોવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામી જાય છે. એ (સંકલ્પનાશ) વડે મોક્ષસિદ્ધિ મળે છે. હે કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા રાજા! (**विशति–परमात्मन्येकीभवति न वस्त्वंतरतयाऽवतिष्ठते इति विश्वं।** જે પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે અર્થાત્ એકરૂપ થઈ જાય પણ જુદી વસ્તુરૂપે ન રહે, તે વિશ્વ) આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિશ્વ (જગત) પોતે જ પોતાના નામ વડે પોતાનો અભાવ અંગીકાર કરે છે, તો પછી તે વિદ્યમાન (પરમાત્માથી જુદી સત્તાવાળું) કેમ કહેવાય? જે પુરુષ ઊંચા હાથ કરી, અતિ ઊંચા સ્વરથી કહે કે 'હું શૂદ્ર છું' તે બ્રાહ્મણ શી રીતે હોય અને તેનું બ્રાહ્મણપણું કેવું હોય? જે પુરુષ પોતાનાં રસ, લોહી આદિ ધાતુઓ કોપી જવાથી જ 'હું મરી જાઉં છું' એમ ઉચ્ચ સ્વરથી કહેતો હોય, તેને તમે મૃત્યુની દાઢમાં આવેલો જ સમજો; કેમ કે તેનું જીવવું ભ્રમમાત્ર છે. ચક્રને આકારે ફરતાં દેખાતાં ઊંબાડિયાંની પેઠે, ઝાંઝવાના જળની પેઠે, બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિની પેઠે, અને બાળકને (ભયથી) જોવામાં આવતા વેતાલની પેઠે અને બાળકને જે ભ્રાંતિ વડે જ આકારવાળું દેખાય તે કાંઈ સત્ય હોય? (ન હોય.) કેમ કે તે બધા પદાર્થોનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે બીજાને ભ્રમ કરાવે. માટે પોતાની અંદર અજ્ઞાનરૂપી ભ્રાંતિ જ ચિત્ત શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાન જ ચિત્ત કહેવાય છે કે જે મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું ભાસે છે. પદાર્થોનું જે ખરેખરું સ્વરૂપ ન ઓળખાય તે અજ્ઞાન અને તેનું બરાબર સ્વરૂપ ઓળખાય તે જ્ઞાન કહેવાય. અજ્ઞાનનું જે હોવાપણું પ્રતીતિમાં આવે છે, તે તો (પદાર્થનું) ખરું સ્વરૂપ જાણવારૂપી જ્ઞાન વડે નાશ પામી જાય છે. હે સુશીલ રાજા! ઝાંઝવાનાં જે જળનું જ્ઞાન થવું તે સાવ ખોટી ભ્રાંતિ જ છે અને તે ભ્રાંતિ આ (ઝાંઝવાનું) જળ નથી એવું ખરું જ્ઞાન થતાં નાશ પામી જાય છે; તે જ પ્રમાણે હૃદયની અંદર આ ચિત્ત છે એવો અજ્ઞાન-રૂપી ગાઢ મેલ ચોંટી બેઠો છે, તે ચિત્ત જ નથી એવું ખરું જ્ઞાન થયાથી મૂળ સહિત નાશ પામી જાય છે. જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનની ભ્રાંતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલું સર્પપણું 'આ (રજ્જુ) સર્પ નથી' એવા હૃદયમાં દૃઢ થઈ ગયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપ-માં અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમ વડે થયેલું ચિત્ત 'ચિત્ત છે જ નહિ' એવા હૃદયમાં રૂઢ થઈ ગયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે. ચિત્ત, મન, અહંકાર ઈત્યાદિ જે કાંઈ છે, તે સઘળું પોતાના આત્માની અંદર અજ્ઞાન વડે જ ઉત્પન્ન થયેલું છે; બાકી ચિત્ત પણ નથી અને અહંકાર આદિ સહિત જે કાંઈ

આ દેહ વગેરે છે તે પણ નથી; પરંતુ એક માત્ર અત્યંત નિર્મળ આત્મા જ છે કે જેણે અજ્ઞાન વડે મૂઢ બની જઈ સંકલ્પ વડે ચિત્ત આદિ સર્વ કલ્પી લીધું હતું. હવે આજે સંકલ્પનો નાશ થઈ જતાં જ્ઞાન થવાથી એ મારા આત્માએ એ સર્વ ચિત્ત આદિનો (મિથ્યા સમજી) ત્યાગ કરી દીધેલો છે. હે મહાબાહુ રાજા શિખિધ્વજ! જેમ અગ્નિમાં જ્વાળાઓનો સમૂહ પવન વડે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિત્ત આદિ જે સર્વ સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધું પાછું સંકલ્પનો ક્ષય થતાં નાશ પામી જાય છે. એ રીતે એક આત્મતત્ત્વથી જ ભરપૂર અને સર્વત્ર પ્રસરી ગયેલી બ્રહ્મસત્તા વડે સમુદ્ર જેમ જળથી ભરપૂર થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત ભરચક છે. હું નથી, તમે નથી, બીજા કોઈ પણ નથી, આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો પણ નથી, ચિત્ત પણ નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને આકાશ પણ નથી. એક ફક્ત નિર્મળ આત્મા જ છે. એ જ આત્મા (જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં) જુદા જુદા પદાર્થોના આકારરૂપે દેખાય છે; તો તેમાં 'આ ચિત્ત છે, આ પદાર્થ છે અને આ હું છું' એવી (દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શનરૂપી ત્રિપુટીની) ખોટી કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? આ ત્રણેય લોકમાં કોઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કોઈ મરતું પણ નથી; પરંતુ કેવળ અનિર્વચનીય માયા વડે ચેતનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જ આ સઘળો ચમત્કાર છે. એક વાર ભેદભાવે સ્પષ્ટ જોવામાં આવતું આ સઘળું આત્મસ્વરૂપથી વ્યાપી રહેલ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, દ્વિત્વ કે એકત્વ એ કશું છે જ નહિ તેમ ભ્રાંતિ કે મરણ વગેરેથી થતો ભય એ પણ (બ્રહ્મ વ્યતિરિક્ત કાંઈ વસ્તુ જ ન હોવાથી) નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન પ્રિય રાજા શિખિધ્વજ! સર્વ ઇન્દ્રિયસમૂહમાં અને તે વડે ગ્રહણ કરાતા સર્વ આકારોમાં સત્તારૂપથી તમે જ રહેલા છો અને તેને લીધે જ તમારો દેહ થતો નથી અને ગુણદોષ વડે લેપાતા નથી. હે પ્રિય રાજા! તમે નિર્મળ આકાશરૂપ છો, મોક્ષરૂપ છો, અને અનંત છો. તમારું કાંઈ નાશ પણ નથી પામતું અને કાંઈ વૃદ્ધિ પણ નથી પામતું. જેમ કળાઓ વિના ચંદ્ર દેખાતો નથી, (તેથી કળાઓ પણ ચંદ્રરૂપ જ છે) તેમ ઇચ્છા, અનિચ્છા અને ક્રિયા એ સઘળી તમારી શકિત હોવાથી તે પણ તમે જ છો. સ્વભાવે જ જન્મ, જરા અને વધારા-ઘટાડાથી રહિત, અનાદિ, ફક્ત એક જ વખતે (દૃઢ પુરુષાર્થ વડે) અનુભવમાં આવતું નિર્વિકાર હોવાથી સદા એકરૂપ, કલ્પના વગરનું, નિર્મળ, કળા(જગતની કારીગરી)રૂપી લીલાને ધારણ કરનાર, સત્તારૂપે અનુભવમાં આવતું અને સર્વના કરતાં પ્રથમ સિદ્ધ થતું એવું જે કાંઈ છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે. ૧—૩૫

अजमजरमनाद्यजस्वभावं सकृदमलं बिलसत्सदैकरूपम् । विगलितकलनं कलाख्यलीलं समुदितमाद्यमजं तदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ—પરત્માવબોધન' નામનો સર્ગ ૧૦૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો*

શિખિધ્વજની કૃતકૃત્યતા

वसिष्ठ उवाच

इति कुम्भवचो राजा भावयंस्तदकृत्रिमम् । स्वयमात्मपदे तस्मिन् क्षणं परिणतोऽभवत् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ રીતે કુંભમુનિનાં સત્ય વચનોનું મનન કરતાં, પોતે, રાજા શિખિધ્વજ એ આત્મસ્વરૂપમાં ક્ષણમાત્ર (સમાધિ વડે) લીન બન્યો. તત્ત્વને જાણી ગયેલો એ રાજા મનના વ્યાપારને (સંકલ્પને) તથા નેત્રોને બંધ કરી અને વાણીના મૌનને ધારણ કરી, પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે નિશ્ચળ અવયવોવાળો અને ચેષ્ટા વગરનો થઈ ગયો. હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે ઘડીભર સમાધિમાં રહી, જાગ્રત થયેલા

*આ સર્ગમાં રાજાને જ્ઞાનનું દૃઢપણું થવાથી તેની દૃઢ કૃતકૃત્યતા વર્ણવાશે અને જીવન્મુક્તદશામાં ચિત્તનો અભાવ તથા આત્મતત્ત્વ તરફ સ્થિતિ બતાવશે.

અને ખુલ્લાં નેત્રવાળા એ રાજાને કુંભમુનિરૂપે આવેલી ચૂડાલાએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

કુંભમુનિ બોલ્યા: આ બ્રહ્મપદ કે જે નિર્મળ, ખૂબ જ ફેલાયેલું પરમ આનંદનું ધામ અને વિકલ્પરહિત થયેલા યોગીઓને સુંદર પથારીની પેઠે શાંતિ આપનારું છે, તેમાં તમે શાંતિ મેળવી? શું તમને અંતર (આત્માનું) જ્ઞાન થયું? શું તમે ભ્રાંતિનો ત્યાગ કર્યો અને શું તમે જાણવાનું સર્વ જાણી લીધું અને જોવાનું સર્વ જોઈ લીધું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે મહારાજ! મહાવૈભવોના જેવા નિરતિશય આનંદમાં સ્થાનરૂપ (પરમાત્મારૂપી) પરમપદ મેં જોયું કે જે આનંદ આપવામાં સર્વની ઉપર રહેલું છે. અહો, જાણવાનું (પરમતત્ત્વ) જેણે જાણી લીધું છે, એવા જ્ઞાની મહાત્માઓનો સમાગમ વિશેષે કરી અમૃત જેવા, એક અપૂર્વ આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને સર્વના સારરૂપ (ઉત્તમ) ફળને આપનાર છે. જન્મથી માંડી આજ દિવસ સુધી જે (આત્મારૂપ) ઉત્તમ અમૃત (અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે) મને મળ્યું ન હતું, તે આજે આપનો સમાગમ થતાં પોતાની મેળે જ મને મળ્યું કે જે આત્મારૂપ અમૃત મારુ પોતાનું સ્વરૂપ જ છે. કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા હે દેવપુત્ર! અનંત, અનાદિ એ આત્મપદરૂપ અમૃત પ્રથમ આજ દિવસ સુધી મને કેમ નહિ મળ્યું હોય?

કુંભમુનિ બોલ્યા: જેમ મેલ વગરના શુદ્ધ ધોળા વસ્ત્રમાં કંકુવાળા જળનાં બિંદુઓનો રંગ બરાબર લાગી જાય, તેમ જ્યારે ચિત્ત ભોગવાસનાઓને છોડી દઈ, શાંત થઈ રહે અને સર્વ ઇન્દ્રિયોવાળા સમૂહનો તથા મનનો મેલ (કર્મ વડે) બરાબર પાકી જાય, ત્યારે જ ચિત્તમાં ગુરુનો નિર્મળ ઉપદેશ બરાબર લાગે છે. (અનંત યોનિઓમાં ભટકવાથી) અનેક શરીરો વડે મેલો થયેલો, તમારા પોતાની અનંત વાસનારૂપી મેલ આજે બરોબર પાકી ગયો છે. કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા હે સુશીલ રાજા! જેમ વૃક્ષમાંથી પાકી જતાં ફળો ગળી જઈ નીચે પડે, તેમ લિંગદેહમાંથી પણ કાળે કરી પાકી જતાં રાગાદિક મેલ અને પાપો ગળી જઈ પડી જાય છે. હે પ્રિય રાજા! સર્વ વાસનાઓરૂપી મેલ નાશ પામી ગયાથી, જેમ કમળરૂપી કોમળ નિશાનમાં તાકેલું બાણ બરાબર ખૂંચી જાય, તેમ નિર્મળ ચિત્તમાં, ગુરુ જે કહે તે બરાબર બેસી જાય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા! તમારા વાસનારૂપી મેલનો બરોબર પાક આવી ગયાથી આજે મેં તમને બોધ કર્યો છે અને તેને લીધે જ આજે તમારા અજ્ઞાનનો ક્ષય થઈ ગયો છે. તમારો વાસનારૂપ મેલ આજે પાકી ગયો અને આજે જ જ્ઞાનને માટે મેં તમને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું તાત્પર્ય તમે બરાબર સમજી ગયા; તથા એ ઉપદેશ તમારા હૃદયમાં દૃઢ બેસી ગયાથી, તમે આજે જ જ્ઞાની થઈ ગયા છો. સત્સંગ થવાથી આજે તમારાં બધાં સારાંનરસાં કર્મોનો ક્ષય સિદ્ધ થયો. હે રાજા શિખિધ્વજ! જ્યાં સુધી આજના દિવસનો સવારનો વખત હતો, ત્યાં સુધી તમારામાં હું અને મારું એવું ચિત્તરૂપી અજ્ઞાન રહ્યું હતું. હે રાજા! હમણાં (આજના દિવસના પાછલા ભાગમાં) મારાં વચનો તમારા સમજવામાં આવતાં, હૃદયમાંથી ચિત્તને છોડી દેવાથી, એ ચિત્તનો ક્ષય થઈ જઈ, તમે જ્ઞાની થયા છો. જ્યાં સુધી હૃદયમાં ચિત્તની સત્તા હોય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન પણ રહે છે અને એ ચિત્ત (તેનું કાંઈ ખરું સ્વરૂપ જ ન હોવાથી) મિથ્યા છે, એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. ભેદ—અભેદની દૃષ્ટિ કરવી એ જ ચિત્ત છે અને અજ્ઞાન પણ તે જ કહેવાય છે. પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થયાથી, એ સર્વ ભેદ—અભેદ વગેરે વિકલ્પોનો લય થઈ જવો, એ જ જ્ઞાન છે અને તે જ પરમગતિ રૂપ છે. હે રાજા! તમે જ્ઞાની થયા છો, મુક્ત થયા છો, તમે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો છે કે જે (આત્મસ્વરૂપથી) સત્ય અને (ચિત્તરૂપે) મિથ્યા છે અને આ

મિથ્યા જગતની કલ્પના થવાનું સ્થાન છે. તમે શોક વગરના, ચેષ્ટારહિત, સંગરહિત, જ્ઞાનવાન, નિ:સહાય, મૌનવાળા અને આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ થઈ પોતાના નિર્મળ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળા થાઓ.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહાઐશ્વર્યવાન સમર્થ દેવપુત્ર! આપ કહો છો તે પ્રમાણે મૂર્ખ માણસને જ ચિત્ત હોય છે; બાકી, ચિત્તના સ્વરૂપને (મિથ્યા) સમજનાર જ્ઞાની પુરુષને ચિત્ત જ હોતું નથી, તો પછી ચિત્ત વગરના તમારા જેવા બીજા જીવન્મુક્ત પુરુષો શી રીતે વ્યવહાર કરે છે, તે આપ કહો. બીજાથી આપી ન શકાય તેવો આ વિષયનો ખુલાસો આપ જ કરો અને એ સંદેહ દૂર કરનાર વચનોરૂપી કિરણો વડે આપ મારા હૃદયમાં રહેલું અંધારું (અજ્ઞાન) ચતુરાઈથી મટાડો.

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે તત્ત્વને જાણનાર રાજપુત્ર! એ વાત જેમ તમે કહો છો, તેમ જ છે. જેમ પથ્થરને અંકુર હોતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષોને ચિત્ત હોતું જ નથી. જે વાસના પુનર્જન્મને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ ઘાટી વાસના ચિત્ત શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને તે જ્ઞાની પુરુષોને હોતી નથી. જે વાસના વડે કર્મમાં જ્ઞાની પુરુષો પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પુનર્જન્મને નહિ આપનારી શુદ્ધ વાસના 'સત્ત્વ' શબ્દથી કહેવાય છે, એમ તમે સમજજો. જીવન્મુક્ત મહાત્મા પુરુષો ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, સત્ત્વ (કે જે પુનર્જન્મરહિત શુદ્ધ વાસના છે તે)માં રહી નિ:સંગપણાથી વ્યવહાર કરે છે; પણ ચિત્ત (કે જે પુનર્જન્મને આપનારી ઘાટી વાસના છે તે)માં રહી કદી પણ વ્યવહાર કરતા નથી. જે ચિત્ત મૂઢ (અજ્ઞાનવાળું) હોય તે ચિત્ત કહેવાય છે અને જે ચિત્ત જ્ઞાનવાળું હોય તે 'સત્ત્વ' કહેવાય છે; અજ્ઞાની પુરુષો ચિત્તમાં રહે છે અને જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ સત્ત્વમાં રહે છે. ચિત્ત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે (પુનર્જન્મ આપે છે) અને સત્ત્વ વારંવાર ઉત્પન્ન થતું નથી (પુનર્જન્મ આપતું નથી). હે રાજા! અજ્ઞાની પુરુષોને જ (અહંકારને લીધે) બંધન છે, જ્ઞાનીને (નિરહંકારતાથી) કશું બંધન છે જ નહિ. તમે સત્ત્વવાન છો અને મહાત્યાગી થઈ રહ્યા છો. આજે તમે સંપૂર્ણ રીતે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો એમ હું સમજું છું. હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! સર્વ વાસનાઓ છૂટી જવાથી, આજે તમે બહુ સુશોભિત દેખાવ છો. તમારું ચિત્ત આકાશના જેવું અસંગ, નિર્વિકાર અને વિશાળ છે, એમ હું જાણું છું. તમને હવે પરમ શાંતિ મળી છે. તમને જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે અને તમે પરબ્રહ્મમાં એકસરખી રીતે રહેનાર થયા છો. હે સુશીલ રાજા! મેં ઉપદેશ કરેલા અર્થની ધારણા રાખવામાં જાગ્રત થયેલી તમારી પરમ જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ વડે, ચિત્ત કે જે સર્વરૂપે પ્રસરી રહ્યું છે, તેનો તમે ત્યાગ કર્યો છે એ જ મહાત્યાગ છે.અને એ મહાત્યાગ સર્વોત્તમ હોવાથી, સ્વર્ગ, મોક્ષ અને ધનાદિરૂપ તથા તપ, દાન અને તેનાં ફળ વગેરેરૂપ પણ તે જ છે. તપ દુ:ખની કેટલીક નિવૃત્તિ કરી શકે ? (કાંઈ ન કરી શકે.) ચિત્તની ત્યાગરૂપી સમાનતા વડે જે મોક્ષસુખ મળે છે, તે ક્ષય વગરનું છે, નિરતિશય (સર્વથી અધિક છે), સત્ય છે અને નિરંતર રહેનાર છે. સ્વર્ગાદિક જે કાંઈ છે, તે ક્ષણભંગુર હોવાથી તેવું (મોક્ષના સુખ જેવું) નથી. તથા ઉત્પત્તિ અને લય એ બંને વડે તે ઘેરાયેલું છે તથા (સ્વપ્નાદિકની પેઠે) જેટલો વખત સ્વર્ગમાં સ્થિતિ હોય તેટલો વખત જ વચમાં તે દેખાય છે; બાકી આદિમાં કે અંતમાં તે જોવામાં આવતું નથી. સ્વર્ગ છે તે પણ એક જાતનું તુચ્છ સુખ છે. વળી તે (થોડા અપરાધ વડે પણ નાશ પામી જવાથી) સંદેહકોટિમાં રહેલું છે. જેમ જેને સોનું ન મળતું હોય, તે શું પિત્તળને પણ છોડી દે કે? ન છોડી દે. તેમ જેને આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ ન થતું હોય, તેને માટે (સ્વર્ગાદિ સુખને સાધી આપનાર) કર્મકાંડ ઉત્તમ છે; પરંતુ તમને તો ચૂડાલા આદિનો સારી રીતે સંસર્ગ હોવાને લીધે સુખથી જ્ઞાન

થઈ શકત, તો પછી તમે તપ વડે ઘણો ક્લેશ આપનારા અને આશ્રમ આદિ અનેક વિકલ્પો વડે સિદ્ધ થનારા આ કર્મમાર્ગ સંબંધી અનર્થમાં શા માટે ખૂંચી ગયા? હે સદ્‌બુદ્ધિમાન રાજા! એ તપનો આદિ ભાગ (પ્રથમ કરવાનો સમય) અને અંતભાગ (તપનું ફળ ભોગવાઈ રહ્યાનો સમય) એ બંને દુઃખરૂપ જ છે. માત્ર વચમાં (તપના ફળરૂપ સ્વર્ગસુખ ભોગવવાના વખતમાં) જ તે સુખરૂપ દેખાય છે; માટે હમણાં (તપ વડે ચિત્તનો મેલ પાકી જવાથી) તમને તત્ત્વજ્ઞાન થવાનો આ બરાબર સમય છે; તેથી તપરૂપ અને વિકલ્પો જે(નિર્વિકલ્પ તત્ત્વજ્ઞાન)માં પરિણામ પામે છે, તે જ્ઞાનમાં જ તમે સ્થિર થઈને રહો. આકાશથી પણ અતિનિર્મળ એવા ચિદાકાશમાંથી જ જગતના સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા તેમાં જ લય થતા દેખાય છે. આ (ઈચ્છિત હોવાથી) કાર્ય છે અને આ (અનિષ્ટ હોવાથી) અકાર્ય છે, એ બધા વિકલ્પો પણ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રનાં બિંદુઓ છે, તોપણ તે તુચ્છ હોવાથી નિષ્ફળ છે; માટે તે સર્વનો ત્યાગ કરી, તમે સમુદ્રના જેવા પૂર્ણ પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરો. હે પ્રિય રાજા! કોઈ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિ પ્રત્યે કાંઈ બીજી મનગમતી વસ્તુ માગે તેને બદલે (પોતાના સર્વસ્વરૂપ) એ પતિ જ પોતાના આધીન થઈ રહે છે, એમ પોતે શા માટે યાચે નહિ? તે પ્રમાણે બીજા ક્ષુદ્ર આનંદો મળવાની ઈચ્છાને બદલે, પરમ આનંદરૂપ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થાય તેવી ઈચ્છા જ યોગ્ય છે; કેમ કે બધા આનંદોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ ડાહ્યા પુરુષો જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબને પકડી લેવાને નથી ઈચ્છતા, તેમ મહાત્મા પુરુષો સંકલ્પ વડે જ માત્ર રચાયેલા અને (પરિણામે દુઃખકારક હોવાથી) વિપત્તિના જેવા અપ્રિય લાગતા સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરવાને ઈચ્છતા નથી. જે કાંઈ સ્વર્ગ, મોક્ષ આદિ ફળને આપનાર છે, તે સર્વને ત્યજી દઈ, તમે એકસરખી રીતે પરબ્રહ્મમાં માત્ર આભાસરૂપે રહી, જેવા (શુદ્ધ આત્મરૂપ) છો તેવા જ રહો. સર્વ પદાર્થોમાં ચૈતન્યના અંશને સત્ય અને જડ અંશને અસત્ય સમજી, નિઃસ્પૃહપણાથી આ સર્વ પદાર્થસમૂહને ગ્રહણ કરવા છતાં તમે સંકલ્પ વિનાના થઈને રહો. હે સુશીલ રાજા! જેમ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ વડે થયેલી વિપત્તિ વિવેકજ્ઞાનનો ઉદય થતાં પાછી વિપત્તિમાં આવી શકતી નથી, તેમ સંકલ્પરહિત ચિત્તવાળા પુરુષની પાસે પણ જન્મ—મરણ આદિ સંસારદુઃખ આવી શકતાં નથી. હે રાજા! આ ત્રણે લોકમાં જે દુઃખ દેખાય છે, તે બધાં ચિત્તની ચપળતાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જેનું ચિત્ત શાંત, સ્થિર, ચપળતાવગરનું અને સંકલ્પરહિત છે, તે પુરુષ જ સદાકાળ મહાઆનંદી હોવાથી મોક્ષરૂપ સામ્રાજ્યને મેળવે છે. હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! ચિત્તમાં સંકલ્પનું પ્રકટ થવું તથા નાશ થવો એ બંનેનું સાક્ષીચૈતન્યમાં એકરૂપપણું (લય) કરી દઈ એ સાક્ષીચૈતન્યની પણ પરબ્રહ્મ સાથે એકતા કરી દઈ તમે પૂર્ણકામ થઈને રહો.

શિખિધ્વજ રાજા બોલ્યો: હે સર્વ સંશયને છેદનાર મુનિ! ચેષ્ટા અને તેનો અભાવ, એ બંને એકરૂપ કેમ થાય તે આપ સત્વર કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: જેમ સમુદ્ર જળરૂપ છે, તેમ આ સર્વ જગત એક અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છે અને તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યનો બુદ્ધિમાં આભાસ પડતાં જેમ શુદ્ધ જળ તરંગો વડે ગતિ કરે તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ વડે તે પણ અનેક સંકલ્પોરૂપે સ્ફુરે છે. હે પ્રિયરાજા! જે નિર્મળ તત્ત્વ, બ્રહ્મ, સત્ય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઈત્યાદિ નામો વડે કહેવામાં આવે છે, તે તત્ત્વને જ મૂઢ (અજ્ઞાની) પુરુષો જગતને આકારે જુએ છે. આત્માનું બુદ્ધિની વૃત્તિઓને આકારે સંકલ્પરૂપે સ્ફુરવું એ જ આ સૃષ્ટિનું ખરું સર્વસ્વ છે અને તે વડે જ આ સંસાર ખડો થયેલો છે. એ સંકલ્પ જ વિંધ્યપર્વત આદિ આકારરૂપે તથા વિંધ્ય શબ્દ આદિ નામરૂપે મિથ્યા છતાં સ્ફુરે છે. આત્મા જ સંકલ્પનું સ્ફુરણ થવું

અથવા નાશ થવો, એ બંને આકારે પ્રતીતિમાં આવતો હોવાથી, એ બંને આત્મારૂપ જ છે. એ રીતે બેયની એકરૂપપણાથી ભાવના કરવામાં આવે છે તો એક નિર્મળ આનંદરૂપ આત્મા જ બાકી રહે છે. આત્મામાં સંકલ્પનું સ્ફુરણ થવું એ જ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે અને તે બરાબર જ્ઞાન થવાથી લય પામી જાય છે. જેમ બરાબર નહિ દેખનારા પુરુષને રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય, તેમ અજ્ઞાની પુરુષોને જ આ સૃષ્ટિ ભ્રાંતિ વડે દેખાય છે. આત્મામાં સંકલ્પને પ્રકટ થતાં તે 'સૃષ્ટિ' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે સંકલ્પરહિતપણું થઈ જાય, ત્યારે ચારે બાજુ (આકાશની પેઠે) એ જ ભરપૂર દેખાય છે. એ આત્મા તુરીય અવસ્થાને પણ ઉલ્લંઘન કરી રહેલી વિકલ્પ વિનાની દશાના અનુભવમાં આવતાં-વાણી વડે વર્ણન ન કરી શકાય તેવો નથી. જેમ ચક્ષુ નિર્મળ થઈ જવાથી ચંદ્રમા એક જ છે એવું જ્ઞાન થાય, તેમ કાળે કરી શાસ્ત્રોનો અને સજ્જનોનો સંગ થવાથી અને અભ્યાસયોગ વડે ચિત્ત નિર્મળ થઈ જતાં (દ્વૈતની ભ્રાંતિ મટી જઈ) એ આત્મા (જ્ઞાનરૂપે) ઉદય પામે છે. પોતાના સ્વરૂપનો અપરોક્ષ રીતે અનુભવ કરનારા જીવન્મુક્ત પુરુષો તેવી જ તરેહના આત્મતત્ત્વના અનુભવી પુરુષો પ્રત્યે સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા એ આત્મતત્ત્વનો પોતે પોતાની મેળે જ પોતાના આત્મારૂપે દાખલો ટાંકી બતાવે છે. હે સુશીલ રાજા! (દેશકાળ વડે અનંત હોવાથી) આદિ, મધ્ય ઇત્યાદિ કાળપરિમાણથી રહિત અને સર્વના સારરૂપ એવા પોતાના આત્મસ્વરૂપને તમે પ્રાપ્ત થયા છો. હવે એ જ આત્મતત્ત્વરૂપી પરમપદમાં તમે દૃઢ થઈ રહો. ભેદ કરનાર દેહ આદિરૂપ ઉપાધિ ન હોવાથી હમણાં તમે ભેદ વગરના સર્વવ્યાપી ચેતનસ્વરૂપ થઈ ગયા છો અને શોકરહિત થયા છો. ૧—૬૨

प्राप्तोऽसि सारं स्वमनादिमध्यमत्रैव तिष्ठस्व पदे निविष्टः । नो रूपनिर्भेदमहाचिदात्मा जातोऽसि साधो खलु वीतशोकः ॥ ६२ ॥

સર્ગ ૧૦૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૨ મો*

કુંભનું જવું અને શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ

કુંભ उवाच

इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते । यथेदमुत्थितं सर्वं यथा च प्रविलीयते ॥ १ ॥

કુંભમુનિ બોલ્યા: હે શિખિધ્વજ રાજા! આ સર્વ બ્રહ્મમાં જે રીતે (ભ્રાંતિ વડે) ઉત્પન્ન થયું અને પાછું જે રીતે (જ્ઞાન થતાં) લયને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું મેં તમને કહ્યું. એ પરમતત્ત્વનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરી, અપરોક્ષ અનુભવમાં આવેલા અને આવરણ ખસી જવાથી સ્પષ્ટ જોવામાં આવતા એ પરમપદમાં જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ (સમાધિમાં કે વ્યવહારમાં) તમે રહો. હું હવે સ્વર્ગમાં (દેવસભામાં) જાઉં છું; કેમ કે આ વખતે ઉત્સવ હોવાથી, બ્રહ્મલોકમાંથી નારદમુનિ દેવસભામાં પધારેલા હોય છે. તેઓ જો ત્યાં મને ન દેખે તો તેમને ક્રોધ થાય. કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે કોઈ વખત પોતાના ગુરુજનોને (મોટેરાઓને) ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન ન કરાવવો જોઈએ (તેથી હું જઈશ). સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરી કાંઈ પણ ઇચ્છા રાખ્યા વિના તમારે હમેશાં સ્વરૂપમાં જ રહેવું; કેમ કે એ (મેં બતાવેલો) માર્ગ જ ઉત્તમ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જ્યાં શિખિધ્વજ રાજા પ્રણામ કરવા માટે હાથમાં પુષ્પો લઈ ઉત્તર આપવા તૈયાર થાય છે, તેટલામાં તો એ કુંભમુનિ÷ અદૃશ્ય થઈ ગયા. જેમ સ્વપ્નમાં મળેલ દ્રવ્ય આદિ વસ્તુ, અંતે જાગી જતાં જોવામાં નથી આવતી, તેમ પછી કુંભમુનિને શિખિધ્વજ રાજાએ પોતાની પાસે દીઠા નહિ. કુંભમુનિ જતા

*આ એકસોબેમા સર્ગમાં કુંભમુનિ આજ્ઞા લઈ અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી રાજા વિસ્મય પામી ઘણો વખત વિચાર કરી પછી સમાધિમાં વિશ્રાંતિ કરશે, એ કહેવામાં આવશે.

÷ પ્રણામ કરતાં પહેલાં અંતર્ધાન થઈ જવામાં તાત્પર્ય એ જ છે કે, સતી સ્ત્રી પતિના નમસ્કાર ગ્રહણ કરતી નથી.

રહ્યા પછી રાજા પરમ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો અને તે આશ્ચર્યકારક પ્રસંગનો વિચાર કરતાં ચિત્રમાં આલેખેલી મૂર્તિની પેઠે સ્તબ્ધ બની ગયો. 'દૈવે જ કુંભમુનિના બહાને મને સદાકાળ પ્રકાશરૂપે રહેલા પરબ્રહ્મનો બોધ કરાવ્યો ' એમ દૈવના વિચિત્ર બનાવનો તેણે વિચાર કર્યો. નારદમુનિના પુત્ર કુંભમુનિ ક્યાં અને હું કે જે શિખિધ્વજ રાજા છું તે ક્યાં? પરંતુ કેવળ કાંઈક ભાગ્યોદયના સમયનો યોગ આવી જવાથી (ભેગા થઈ જતાં) એમણે મને બોધ કર્યો. અહો! એ દેવપુત્રે યુક્તિપૂર્વક મને ઘણો સારો બોધ કર્યો. અહો! હું મોહરૂપી નિદ્રા વડે વ્યાકુળ હતો, તે હમણાં (કુંભમુનિના બોધ વડે) જાગ્રત (જ્ઞાનવાન) થયો. આ કરવાનું છે અને આ કરવાનું નથી એવી મિથ્યા ભ્રાંતિઓરૂપી ઘૂમરીઓવાળા કર્મસમૂહરૂપી ખરાબ કાદવમાં હું ક્યાં ખૂંચી ગયો હતો! અહો! આ શીતળ, શુદ્ધ અને શાંત પોતાના આત્મારૂપ પરમપદ, કેમ જાણે કોઈ રસાયનપ્રયોગ વડે રસમય આકારવાળું બની ગયું હોય, તેમ મારા વાસના વગરના ચિત્તને શીતળ કરી દે છે. હું હવે શાંત થઈ ગયો છું; મુક્ત થયો છું અને કેવળ સુખરૂપ થઈ રહ્યો છું. હવે હું એક તણખલાને પણ ઇચ્છતો નથી અને બરોબર આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર છું. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં વાસનારહિત ચિત્તવાળો એ રાજા પથ્થરની બનાવેલી મૂર્તિની પેઠે, વાણી વગેરે ચેષ્ટા વગરનો સમાધિસ્થ જ થઈ રહ્યો; અને સંકલ્પ વગરની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ તે દૃઢ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ પથ્થરની પેઠે નિશ્ચળ થઈ ગયો. એ રાજાએ સમાધિમાં પોતાના નિર્મળ આત્માનો લાભ (અનુભવ) થવાથી, ઘણે લાંબે કાળે પોતાની (ભયભીત) બુદ્ધિને શાંત કરી, પરબ્રહ્મ સાથે એકરૂપ થઈ જઈ, તત્કાળ નિર્ભયપણું મેળવી લઈ અને ઘણા લાંબા કાળથી અભ્યાસ કરેલા યોગ વડે પોતાના સ્વરૂપમાં રહી સુષુપ્તિ(નિદ્રા)ની પેઠે (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) વિશ્રામ લીધો. ૧ –૧૭

स तत्र संशांतभयोऽचिरेण चिरेण विश्रांतमतिः समात्मा । चिरेण संप्राप्तनिजामलात्मा योगेन सुष्वाप ततोदितात्मा ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ સમાધાન' નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો*

કુંભનું પુનરાગમન

वसिष्ठ उवाच

निर्विकल्पसमाधानात् काष्ठकुड्योपमस्थितिः । एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुना शृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ રીતે શિખિધ્વજરાજા નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે લાકડું તથા ભીંતના જેવો ચેષ્ટારહિત થઈ ગયો. હવે ચૂડાલાનું વૃત્તાંત (હું કહું તે) સાંભળો. ચૂડાલા કુંભમુનિના વેશથી, પોતાના પતિ શિખિધ્વજરાજાને બોધ આપી, ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જઈ વેગથી આકાશમાં ઊડી. આકાશમાં તેણે માયા વડે રચી લીધેલો દેવપુત્રનો આકાર ત્યજી દીધો અને ચતુર પુરુષના ચિત્તને પણ હરી લે એવો સુંદર સ્ત્રીનો (પોતાનો પ્રથમનો) આકાર ગ્રહણ કરી લીધો. એ રાણી આકાશમાર્ગે પોતાના શહેરમાં આવી પહોંચી. ક્ષણમાત્રમાં તેણે પોતાના દરબારગઢમાં પ્રવેશ કર્યો. લોકોના જોવામાં પણ આવી અને રાજાનું સઘળું કામકાજ તેણે કરી લીધું. વળી પાછું એ ચૂડાલાએ ત્રીજે દિવસે આકાશમાં (ઊડી) જઈ યોગશક્તિથી કુંભમુનિનું રૂપ ધારણ કરી લીધું અને શિખિધ્વજરાજા જે વનમાં હતો ત્યાં તે જઈ પહોંચી. વનભૂમિમાં જઈ એ ચૂડાલાએ રાજાને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલો અને વિચિત્રમાં આલેખેલા વૃક્ષના જેવો નિશ્ચળ જોયો. 'અહો! આ રાજા પોતાના

*આ એકસોત્રણમા સર્ગમાં ચૂડાલા પોતાના રાજ્યમાં જઈ ત્રણ દિવસે પાછી આવશે અને યત્નથી રાજાને સમાધિમાંથી ઉઠાડી તેની સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ભાષણ કરશે.

આત્મામાં શાંતિ પામી સ્વસ્થ, શાંત અને સમાન ચિત્તવાળો થઈ ગયો છે' એમ વારંવાર રાણીએ કહ્યું. 'એ રાજાને હું પરમપદમાંથી જાગ્રત કરું. હમણાં (પ્રારબ્ધ શેષ છે ત્યાં સુધી) પોતાના દેહનો એ શા માટે ત્યાગ કરે? (ન કરે તો ઠીક.) કાંઈક થોડો વખત રાજ્યમાં કે વનમાં વાસ કરી (પોતાનું શેષ પ્રારબ્ધ ભોગવવા માટે) એ જીવતો રહો. પછી અમે બંને જીવન્મુક્તિનો સરખી રીતે અનુભવ કરી, એકસાથે જ દેહનો ત્યાગ કરી વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થઈશું. હમણાં જ એ રાજા જો દેહનો ત્યાગ કરશે, તો મેં આપેલો બોધ વિષમ હોવાથી માત્ર આટલા અભ્યાસના યોગથી (સપ્તમ ભૂમિકા પર્યંત) પરિપાકને તે પ્રાપ્ત થશે નહિ; માટે જરૂર હું એ રાજાને (સમાધિમાંથી) જાગ્રત કરું. એમ વિચાર કરી ચૂડાલાએ પોતાના પતિ(રાજા)ની પાસે વનમાં વસનારાં પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવનારો ભયંકર સિંહનાદ વારંવાર કર્યો. વારંવાર કરેલા સિંહનાદ વડે પણ જ્યારે રાજા પર્વતમાં રહેલી શિલાની પેઠે ચલાયમાન ન થયો, ત્યારે રાણીએ તેને (હાથ ઝાલી) હલાવ્યો. હલાવ્યાથી પડી ગયા છતાં પણ રાજા જ્યારે (સમાધિમાંથી) જાગ્રત થયો નહિ, ત્યારે કુંભમુનિના વેશે આવેલી ચૂડાલાએ વળી વિચાર કર્યો કે, 'અહો! મહાસમર્થ આ સુશીલ રાજા તો (ઠેઠ સાતમી ભૂમિકા સુધી) પરિપાક દશાને પહોંચી ગયેલો છે; માટે હમણાં હું તેને શી યુક્તિ વડે જાગ્રત કરું? અથવા તો એ મહાત્માને હું શા માટે જાગ્રત કરું? એ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ પોતાને જેમ સુખ રહે, તે પ્રમાણે ભલે વિદેહમોક્ષને પ્રાપ્ત થાઓ. અને હું પણ આ સ્ત્રીશરીરને ત્યજી દઈ, પાછો પુનર્જન્મ ન થાય તે માટે પરમપદને (વિદેહમુક્તિ વડે) પ્રાપ્ત થઈ જાઉં કેમ કે અહીં જીવવામાં શું વિશેષ સુખ છે?' એમ વિચાર કરી સતી ચૂડાલા પોતાનો દેહત્યાગ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ; પરંતુ મહાબુદ્ધિવાળી એ રાણીએ પાછો વિચાર કર્યો કે, 'એ રાજાના દેહને હું તપાસી જોઉં કે જો તેના હૃદયાકાશની અંદર જાગ્રત થવાના બીજરૂપ કાંઈ સત્ત્વ શેષ હશે, તો એ મહાઐશ્વર્યવાન રાજા જેમ વૃક્ષમાં પોતાના મૂળભાગમાં રહેલા રસની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો ફૂલનો સમૂહ વસંતકાળ વડે પ્રકટ થાય, તેમ કાળે કરી જાગ્રત થઈ જશે અને તે મારી પેઠે વ્યવહાર કરવા છતાં પૂર્ણ રીતે જીવન્મુક્ત થઈ જશે. કદાચિત્ (સત્ત્વશેષ ન હોવાથી) તે વિદેહમુક્ત થયો હશે, તો હું પણ તેની સાથે દેહ ત્યજી વિદેહમુક્ત થઈશ.' આમ વિચાર કરી ચૂડાલાએ પોતાના પતિ(રાજા)ને સ્પર્શ વડે (ગરમી જણાયાથી) અને બીજાં (હવે પછી કહેવામાં આવનારાં) ચિહ્ન વડે (તે જીવે છે એમ) શંકાપૂર્વક અવલોકન કરી તેણે વિચાર્યું કે 'રાજાને જગાડવા માટે હજી પણ તેનામાં સત્ત્વભાગ બાકી રહ્યો છે.'

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! અત્યંત શાંત ચિત્તવાળા અને કાષ્ઠ તથા લોષ્ઠના જેવી નિશ્ચળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા ધ્યાનનિષ્ઠ (સમાધિસ્થ) પુરુષનું સત્ત્વશેષપણું શી રીતે જણાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે પુરુષનું ચિત્ત સર્વ પ્રકારની ગતિનો ત્યાગ કરી એક સ્થિર થયું હોય અને તે ચિત્તમાં રહેલા સર્વ વિકારો શાંત થયા હોય, તોપણ જેમ બીજમાંથી જ ફળફૂલ થવાનો સંભવ રહે છે, તેમ સમાધિમાંથી જાગ્રત કરવા કોઈ સૂક્ષ્મ વસ્તુ રહી ગઈ હોય તેને સત્ત્વશેષ કહે છે અને તે સત્ત્વશેષ જેને બાકી રહ્યું છે, તેવા પુરુષનું શરીર પ્રથમ જેવું હોય તેવું જ સરખી રીતે પૂર્ણતાવાળું રહે છે. તે નાશ પામતું નથી, વધતું નથી, કરમાઈ જતું નથી કે ખીલતું નથી; માત્ર પ્રથમ જેવું હોય તેવું જ રહે છે. દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ વિકલ્પો વડે જોડાયેલ હોવાથી, જે પુરુષનું ચિત્ત સંકલ્પરૂપે સ્ફુરે છે, તેનો જ દેહ (વિકારો વડે) બીજી તરેહનો થઈ જાય છે; પરંતુ જેના ચિત્તમાં સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી, તેનો દેહ કોઈ દિવસ (વિકારો વડે) બીજી તરેહનો થતો જ નથી (જેવો હોય તેવો જ રહે છે.) હે

રામચંદ્રજી ! જેમ પુષ્પોનું કારણ વસંતઋતુ છે, તેમ જગતના વ્યવહારમાં કારણરૂપ સર્વ ભાવ-વિકારોનું (ઘટવું, વધવું, ઉત્પન્ન થવું, નાશ થવો એ આદિનું) કારણ ચિત્તાનું સંકલ્પરૂપે સ્ફુરણ થવું એ જ છે. હે રઘુકુળભૂષણ રામચંદ્રજી ! એ પુનર્જન્મના બીજરૂપ સંકલ્પને લીધે જ, એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવાને તૈયાર થયેલા ચિત્તનો હર્ષ, ક્રોધ કે મોહ વારંવાર રોક્યા છતાં તાબામાં રહી શકતો નથી. જેનો દેહ, ચિત્ત શાંત થઈ જવાથી સત્ત્વ વડે અહંમમત્વના અધ્યાસથી રહિત થઈ ગયો હોય, તે દેહને આકાશની પેઠે વૃદ્ધિ, ક્ષય આદિ ભાવવિકારો બાધ કરી શકતા નથી. જેમ સરખા (ચંચળતા વગરના) જળ-સમૂહમાં તરંગ વગેરે ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ સમાનપણાથી રહેલ (સંકલ્પરહિત* સત્ત્વસમૂહ-માં પણ રાગ—દ્વેષ આદિ ચિત્તદોષ તથા યુવાની, ઘડપણ આદિ દેહદોષ ઉત્પન્ન જ થતા નથી. પ્રારબ્ધનો નાશ થયા વિના એ સત્ત્વનો અભાવ થતો જ નથી; પરંતુ પ્રારબ્ધ રહે ત્યાં સુધી આ સર્વ નિર્વિકાર એક તત્ત્વરૂપ જ ભાસે છે. પછી ફક્ત કાળે કરી બાકી રહેલા પ્રારબ્ધનો ક્ષય થઈ જતાં એ સત્ત્વનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી ! જે દેહમાં ચિત્ત (મલિન વાસનાવાળું મન) નથી હોતું અને સત્ત્વ (વાસના વગરનું શુદ્ધ ચિત્ત) પણ હોતું નથી, તે દેહ સૂર્યના તાપથી જેમ ઝાકળ લય પામી જાય, તેમ મરણ પામી જતાં લયને પ્રાપ્ત થાય છે; (પછી ગળી જવું, સડી જવું ઈત્યાદિ વિકારો તેમાં થાય છે). પરંતુ શિખિધ્વજ રાજાનો એ દેહ ચિત્ત વગરનો તો હતો, તથાપિ તેમાં ગરમી રહી હતી. વળી તે સત્ત્વના અંશવાળો હતો તેથી તે ગ્લાનિ ઈત્યાદિ વિકારને પ્રાપ્ત થયો નહિ. એ પ્રમાણે પોતાના પતિના દેહને જોઈ, રાણી ચૂડાલાએ પોતાના દેહનો ત્યાગ ન કરતાં સત્વર વિચાર કર્યો કે, 'જે શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં રહેલું છે તેમાં (યોગશક્તિ વડે) પ્રવેશ કરી તે રાજાના દેહમાં પ્રાપ્ત થઈ ઘણા લાંબા કાળ પછી જાગનારા એ રાજાને હમણાં જ હું જાગ્રત કરું ? જો હું હમણાં તેને જાગ્રત નહિ કરું, તોપણ તે ઘણે કાળે (સત્ત્વશેષ હોવાથી) પોતાની મેળે જ જાગ્રત થશે; તો પછી હમણાં હું એકલી શા માટે રહું ? તેથી તેને જાગ્રત કરી દઉં !' એવો વિચાર કરી એ ચૂડાલા રાણીએ ઇન્દ્રિયોના પાંજરારૂપ દેહનો ત્યાગ કરી, (રાજાના હૃદયમાં રહેનારા) અનાદિ અને અનંત ચૈતન્યતત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો. એ રાજાના દેહમાં સત્ત્વશેષ હોવાથી, (ચિદા-ભાસવાળી) તેની બુદ્ધિને જાગ્રત થવાની સ્ફુરણા આપી, પાછો તેણે પક્ષિણી જેમ પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે, તેમ પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી કુંભમુનિનો આકાર ધારણ કરી ત્યાંથી ઊઠી પાસેના પુષ્પવાળા સ્થળમાં તે બેઠી અને ભમરીઓના સમૂહના જેવા મધુર શબ્દ વડે તેણે સામગાન કરવા માંડયું. જેમ વસંતઋતુમાં કમલિની ખીલી નીકળે, તેમ રાજાના દેહમાં તે સામગાનના શબ્દ સાંભળી રાજાની સત્ત્વગુણ-વાળી બુદ્ધિ જાગ્રત થઈ ગઈ. પોતાનું સત્ત્વ જે સૂક્ષ્મરૂપે હતું, તે હવે પાછું ચારે બાજુ દેહમાં પ્રકટ રીતે ફેલાઈ જવાથી એ શિખિધ્વજ રાજાએ સૂર્ય જેમ કમલિનીને ખીલવે તેમ (સમાધિ વડે મિચાઈ ગયેલાં) પોતાનાં નેત્રો પાછાં ઉઘાડયાં અને કેમ જાણે દિવ્ય શરીરવાળો બીજો (મૂર્તિ-માન) સામવેદ આવી ઊભો હોય તેમ સામનું ગાન કરનાર કુંભમુનિને પોતાની પાસે રહેલા તેણે જોયા. 'અહો ! અમે ધન્ય છીએ કે, કુંભમુનિ પોતાની મેળે જ ફરી પાછા અહીં પ્રાપ્ત થયા.' એમ કહેતાં કહેતાં પોતાના કુંભમુનિને તેણે પુષ્પો અર્પ્યાં. 'હે મહારાજ ! અમે (અમારા ભાગ્યોદયથી) આપના પવિત્ર ચિત્તમાં સાંભરી આવ્યા (જેથી આપ અહીં પધાર્યા) એ બહુ સારું થયું; અથવા હે પ્રિય દેવપુત્ર ! કયા મહાત્મા પુરુષો પ્રસન્ન નથી રહેતા ? અમને પવિત્ર કરવા

* વાસનારહિત ચિત્તને 'સત્ત્વ' એવા નામથી કહે-વામાં આવે છે, તેથી અહીં સત્ત્વસમૂહ એટલે મહાત્મા-ઓનાં ચિત્ત એવો અર્થ સમજવો.

એ જ આપનું અહીં આવવાનું કારણ છે; અને જો તેમ ન હોય, તો આપનું અહીં પધારવું થવામાં બીજું શું કારણ છે? આપ તે કહો.'

કુંભમુનિ બોલ્યા : જ્યારથી તમને છોડીને હું સ્વર્ગમાં ગયો, ત્યારથી જ મારું ચિત્ત તમારી પાસે આવવા ખેંચાતું હતું તેથી હું સ્વર્ગ રમણીય છે, છતાં પણ તેમાં નહિ રહેતાં, હમણાં તમારી પાસે જ રહીશ. હે પ્રિય રાજા! અનેક મનોહર પદાર્થોમાં પણ જે ચીજ વધારે પ્રિય હોય, તે ઉદ્યોગ વડે જ પોતાની પાસે પ્રાપ્ત થાય છે, તમારા જેવો બીજો કોઈ મારો બંધુ, ભરોસાદાર, સુહૃદ*, મિત્ર, સખા, વિશ્વાસપાત્ર કે શિષ્ય આ જગતમાં છે નહિ, એમ હું માનું છું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : અહો! આ મંદરાચળમાં અમારાં પુણ્યરૂપી વૃક્ષો ફલિત થયાં; કેમ કે આપ અસંગ છતાં અમારા સમાગમને ઈચ્છો છો. આ વન છે, આ વૃક્ષો છે અને આ હું આપનો ભાવિક સેવક છું. જો આપને સ્વર્ગ રુચતું ન હોય, તો અહીં મારી પાસે રહો. હે સુશીલ દેવપુત્ર! આપે (ઉપદેશ દ્વારા) આપેલી યોગની યુક્તિ વડે, મને જેવી શાંતિ મળી છે, તેવી શાંતિ હું ધારું છું કે સ્વર્ગમાં પણ કયાંથી મળે? (ન મળે.) એ નિર્મળ પ્રકાશવાળી સ્થિતિમાં રહી આપ અહીં પૃથ્વીતળમાં કે સ્વર્ગ-માં આપની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરો.

કુંભમુનિ બોલ્યા : તમે મહા આનંદરૂપ પરમપદમાં શું શાંતિ લીધી? આ ભેદમય દુ:ખનો (ભેદદૃષ્ટિનો) શું તમે ત્યાગ કર્યો? હે રાજા! ઉપરથી માત્ર મનોહર દેખાતા સંકલ્પો તરફની તમારી પ્રીતિ શું અત્યંત નિર્મળ થઈ ગઈ છે? ભોગો શું નીરસ લાગ્યા છે? હેય—ઉપાદેય (આ ત્યાગ કરવા લાયક છે અને આ ગ્રહણ કરવા લાયક છે એવી ભેદવાળી) દશાને ઓળંગી શાંત થઈ રહેલું અને શમ વડે સમાન સ્થિતિવાળું થયેલું તમારું ચિત્ત, તે દૈવવંશથી આવી પડે તે દશામાં ઉદ્વેગ વગરનું થઈ રહ્યું છે શું?'

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! આપની કૃપાથી, સર્વ દૃશ્ય(જડવર્ગ)ને ઉલ્લં-ઘન કરી રહેલી ગતિ મેં જોઈ. હવે સંસારના સીમાડાનો અંત આવ્યો અને જે નિશ્ચય મેળવવાનો હતો, તે મને મળી ગયો, આજે આયુષ્યનો ઘણો લાંબો કાળ ચાલી ગયા પછી, મેં ઘણા વખત સુધી (ત્રણ દિવસ પર્યંત) નિર્વિકારપણાથી (સમાધિ વડે) શાંતિ મેળવી. જે મેળવવાનું હતું તે બધું મને મળી ચૂક્યું છે અને તૃપ્ત થઈ હું ઘણા વખતથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખી બેઠો છું. હવે બીજો કોઈ ઉપદેશ મને આપે આપવો પડે તેમ નથી. હું સર્વત્ર અતિ તૃપ્ત છું. અને કાંઈ તાપ ન લાગતાં, અતિ શીતળ થઈ રહ્યો છું. જે અજ્ઞાત (જાણ્યા વિનાનું) હતું તે મેં જાણી લીધું; જે અપ્રાપ્ત હતું તે મને પ્રાપ્ત થયું અને જે ત્યાગ કરવાનું હતું તેનો મેં ત્યાગ કર્યો. સત્ત્વ (વાસનારહિત શુદ્ધ ચિત્ત) પણ મારા પોતાના આત્માથી (બાકી રહેલા પ્રારબ્ધ સુધી) આભાસરૂપે જુદું જણાય છે. પણ એ કાંઈ જુદું તત્ત્વ નથી. હવે હું જન્મ—મરણ આદિ સંસારનાં દુ:ખ વગરનો, અજ્ઞાન અને ભયથી રહિત, વૈરાગ્યવાન, પરમાનંદરૂપી શાશ્વત ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલો, પરબ્રહ્મની પેઠે સર્વત્ર સમાન ચિત્તવાળો અને સર્વ પ્રકારે શાંત થઈને રહ્યો છું. હું જ સર્વરૂપ છું તથા સર્વ સંકલ્પો-ની કલ્પનાથી રહિત થઈ, આકાશના કોશની પેઠે નિર્મળ અને સમાનરૂપે રહેલો છું. ૧—૬૧

નિઃસંસૃતિર્વિગતमोहभयो विरागो नित्योदितः समसमाशयसर्वसौम्यः । सर्वात्मकः सकलसंकलनावियुक्त आकाशकोशविशदः समसंस्थितोऽस्मि ॥ ६१ ॥

શ્રી યોગવાશિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ' કુંભનું પુનરાગમન ' નામનો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

---

* સ્વભાવથી જ હિત ઈચ્છનાર સુહૃદ અને સ્નેહ થયા પછી ઉપકાર કરનાર મિત્ર તથા સમાનપણાને લીધે જેની મૈત્રી બંધાય તે સખા કહેવાય છે. એવો આ શબ્દોમાં સૂક્ષ્મ ભેદ છે.

સર્ગ ૧૦૪ મો*

ચૂડાલાને ભોગની ઇચ્છા

वसिष्ठ उवाच

इत्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौ परस्परम् ।
आसाते वेद्यवेत्तारौ मुहूर्तत्रितयं वने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જાણવા લાયક પદાર્થ જેણે જાણી લીધો છે તેવા રાજા અને કુંભમુનિ પરસ્પર જ્ઞાન વડે વિચિત્ર પ્રકારની (આત્મા સંબંધી) કથાઓ કરતા ત્રણ મુહૂર્ત પર્યંત વનમાં રહ્યા. પછી ત્યાંથી ઊઠી, કોઈ શિખરમાં સરસ કમળવાળા તળાવમાં અને નંદનવનની પેઠે આનંદ ઉપજાવનાર તથા ફળફૂલ વગેરેથી રક્ષણ કરનાર (મનોહર) વનમાં તે બંને ફરતા હતા. એ પ્રમાણે તે બંને જીવન્મુક્ત પુરુષને ઘટે તેવાં યોગ્ય આચરણો અને તેવી જ કથાઓ વડે, તે મોટા જંગલની અંદર આઠ દિવસ સુધી અનેક વનના માર્ગો પર અને વનની ઝાડીઓમાં રખડતા હતા. પછી કુંભમુનિએ કહ્યું કે, 'આપણે આ પર્વતની અંદરના કોઈ બીજા વનની અંદર જઈએ.' આ વાતનો શિખિધ્વજરાજાએ સ્વીકાર કર્યો અને બંને જણ ચાલ્યા. અનેક પ્રકારનાં વનો, મોટાં જંગલો, પર્વતો, તળાવો, ઝાડીઓ, પર્વતનાં શિખરો, દુર્ગમ સ્થાનો, નદીઓ, દેશો, ગામડાં, નગરો, ઝરણાં, મનોહર શબ્દવાળા પર્વતો, બગીચાઓ અને તીર્થસ્થાનો, એ સર્વમાં તેઓ વિચર્યા. એ બંને સાથે રહી, ચિત્તવૃત્તિ પણ બરાબર સમાન રાખી, સરખા સ્નેહથી અને એકસરખા ઉત્સાહથી રહી પરસ્પર અનુભવની વાતો કરતા સદાકાળ રહેતા હતા. હે રામચંદ્રજી! તે બંને સાથે જ પિતૃઓની અને દેવતાઓની પૂજા કરી ભોજન કરતા હતા અને તપેલા દેશમાં તથા જળ વડે આર્દ્ર (શીતળ) દેશમાં તે બંનેની બુદ્ધિ સમાન જ રહેતી હતી. પરસ્પર મિત્ર બની ગયેલા, સ્નેહાળ હૃદયવાળા એ બંને તમાલ વનના પ્રદેશોમાં અને મંદારવૃક્ષોનાં વનોમાં બહુ સારી રીતે શોભતા હતા. હે રામચંદ્રજી! જેમ પવનનો સમૂહ મેરુ પર્વતને ઉખેડી નથી શકતો, તેમ 'આ ઘર છે અને આ ઘર નથી' એવી મિથ્યા કલ્પના એ બંનેના મનને હરણ કરી શકતી ન હતી. કોઈ વખત ધૂળ વડે મલિન દેહવાળાં, કોઈ વખત ચંદન વડે લેપાયેલાં અંગવાળાં, કોઈ વખત ભસ્મ વડે શોભાયમાન, કોઈ વખતે દિવ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરનારાં, કોઈ વખતે વિચિત્ર (ભાતભાતનાં) વસ્ત્રો પહેરનારાં, કોઈ વખત પાંદડાંથી ઢંકાયેલાં અને કોઈ વખત પુષ્પોથી શણગારેલાં એ બંને દંપતીઓ પરસ્પર મિત્રરૂપ થઈ જઈ ફરવા માંડયું. એ રીતે એ બંનેનાં સમાનચિત્તવાળાં અને વાસના વગરનાં થઈ રહેલાં ચિત્તની ઉદારતા વડે કેટલાક દિવસો પસાર થતાં રાજા પણ કુંભમુનિના જેવો જ શોભવા લાગ્યો. પછી શિખિધ્વજરાજાને દેવપુત્રના જેવો મનોહર શોભાવાળો જોઈ, માનવતી ચૂડાલાએ (મનમાં) વિચાર કર્યો કે, 'આ પતિ સુશોભિત અંગવાળો અને ઉદાર દિલનો છે. આ વનભૂમિઓ બહુ રમણીય છે. આવી સ્થિતિ અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ છે, તો એવી કોણ સ્ત્રી હોય કે જે (આવા પ્રસંગમાં) કામ વડે છેતરાય નહિ? જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળાં છતાં જેઓ (દૈવયોગથી જે) આવી મળે તે ભોગને નથી ભોગવતાં, તેઓની ફક્ત એક (ભોગોની નિવૃત્તિના) આગ્રહવાળી તુચ્છ મૂઢતા જ દેખાઈ રહે છે. સુશોભિત અંગવાળો અને ઉદાર દિલનો પોતાનો પતિ હોય, કાંઈ આધિ (માનસિક પીડા) હોય નહિ તથા નવું (યૌવનવાળું) વય હોય, પુષ્પોના સમૂહોવાળું (લતા આદિ) સ્થાનો ગૃહરૂપ હોય, તેમ છતાં જે સ્ત્રી પોતાના પતિમાં કામાતુર ન થાય, તે (ભર્તા વડે) ઉપભોગ નહિ પામવાથી તથા બીજા લોકનિંદા આદિ દોષોથી (જીવતાં છતાં) હણાયેલી છે (મરી ગયા જેવી છે). પોતાનો પતિ સ્વાધીન હોવા છતાં, પુષ્પોવાળી વનની લતાઓરૂપી

***આ એકસોચારમા સર્ગમાં રાજા સાથે ક્રીડા કરતાં કુંભને સંભોગની ઈચ્છા થશે અને સ્વર્ગના મિષથી તે પોતાની પુરીમાં જશે તથા ઉદાસ થઇ ફરીને આવશે એ વર્ણન કરવામાં આવશે.**

ઘરમાં જે દુ:ખરહિત થઈ રમે નહિ, તે દુર્ભાગ્યવતી સ્ત્રી હણાયેલી છે. પોતાના રમણીય અને પ્રિય વિવાહિત પતિને, નિર્જન (એકાંત) સ્થાનમાં મળ્યા છતાં જે સતી સ્ત્રી રમણ કરતી નથી, તે દુર્ભાગ્યવાળી સ્ત્રીને ધિક્કાર છે. જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે, તેવો પુરુષ પોતે યથાપ્રાપ્ત, અનિંદ્ય અને ઉદાર અર્થને આપનારા પોતાના ભોગનો ત્યાગ કરે, તો તેથી તેણે શું વિશેષ કર્યું કહેવાય ? (કાંઈ નહિ.) માટે હું પોતાની બુદ્ધિ વડે, આ વનમાં કાંઈક એવો પ્રપંચ રચું કે મને માન આપનારો મારો પતિ એ રાજા મારે વિષે રમે. ' આમ વિચાર કરી, કુંભના વેષને ધારણ કરનારી એ ચૂડાલા રાણીએ જેમ વનની ઝાડીમાં રહેલી કોકિલા કોકિલને કહે, તેમ રાજાને (આ પ્રમાણે) કહ્યું.

કુંભમુનિ બોલ્યા : ચૈત્ર માસના શુક્લપક્ષની પ્રતિપદા(પડવા)નો આ મોટો દિવસ છે. આજે સ્વર્ગમાં મોટા સમારંભથી ઇન્દ્રની સભા ભરાય છે. ત્યાં મારે મારા પિતાજી(નારદઋષિ)ની પાસે હાજર રહેવું જોઈએ; કેમ કે જેવો નિયમ આપણે માટે ઠરાવવામાં આવ્યો હોય, તેનો કોઈ દિવસ ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. તમારે અહીં (વસંત હોવાથી) નવીન પુષ્પોવાળી આ વનભૂમિમાં ક્રીડા કરતાં અને મનમાં કાંઈ પણ ઉદ્વેગ ન લાવતાં મારા આવવાની (સાયંકાળ પર્યંત) વાટ જોવી. હું અવશ્ય સાયંકાળે (સ્વર્ગમાંથી) આકાશમાર્ગે અહીં આવી પહોંચીશ; કેમ કે સ્વર્ગના કરતાં પણ મને તમારો સંગ વધારે આનંદ આપનાર છે.' એમ કહી પોતાના મિત્ર (શિખિધ્વજ રાજાને) તે સ્નેહથી જાણે પોતાની મૂર્તિમાન પ્રીતિને આપી જતો હોય તેમ મનોહર કલ્પવૃક્ષમાંથી થયેલી પુષ્પની માંજર તેણે આપી; અને 'આપે પાછું તરત પધારવું' એમ રાજા કહેતો હતો તેટલામાં શરદઋતુના આરંભકાળનાં (જળ વગરનાં) વાદળાંની પેઠે તે વનમાંથી આકાશ તરફ ઊડયા. આકાશમાં જતાં, જેમ ઝાકળના વખતમાં થયેલો વરસાદ ઝાકળને દૂર કરી દે તેમ વનના પવન વડે વેરાયેલી ફૂલની માળાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. જેમ મયૂર (આતુરતાથી) સાવધાન રહી મેઘને જોયા કરે, તેમ શિખિધ્વજે પોતાની જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ પહોંચી, ત્યાં સુધી (આતુરતાથી) સ્વર્ગમાં જનારા એ કુંભમુનિને જોયા કર્યા; કેમ કે સારા પુરુષોની પ્રીતિ દુ:ખ વડે છૂટી શકે તેવી હોય છે. શિખિધ્વજરાજાની દૃષ્ટિમર્યાદાનો અંત આવી જતાં, આકાશમાં તે રાણીએ કુંભમુનિનો વેશ છોડી દીધો અને જેમ ભમરીઓ શાંત થઈ જતાં જળની શોભા પોતાના સ્વાભાવિક રૂપમાં આવી રહે, તેમ એ સુંદર રાણીએ પાછું પોતાનું મૂળ (ચૂડાલાનું) રૂપ ધારણ કર્યું. ધજાઓ ફરકતી હોવાથી ખીલેલી માંજરોવાળા, મનોહર આકારના, કલ્પવૃક્ષના જેવા દેખાતા અને સ્વર્ગના જેવા રમણીય પોતાના શહેરમાં તે આકાશમાર્ગથી આવી. જેમ ચૈત્ર માસની (વસંતઋતુની) મહાશોભા સુશોભિત લતાવાળાં વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એ રાણીએ અદૃશ્ય રહી સ્ત્રીઓ વડે ઘેરાયેલા પોતાના અંત:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સત્વર રાજકાર્યો તપાસી લઈ, પાછી તે શિખિધ્વજરાજાની પાસે ફળ અને પુષ્પની પેઠે (આગળ પ્રમાણે આકાશમાર્ગે) આવી પહોંચી. યૌવનવતી એ રાણીએ પોતાના ચિત્તમાં કાંઈ ખેદ નહિ લાવતાં (માત્ર ઉપરથી જ) ઝાકળ વડે નિસ્તેજ લાગતા ચંદ્રમાની પેઠે અને કરમાઈ ગયેલા કમળની પેઠે, પોતાનું મુખ શ્યામ કાંતિવાળું (ખેદ વડે ઝાંખું પડી ગયેલું) કરી દીધું. એ દેવપુત્રને આવતા જોઈ શિખિધ્વજ રાજા ઊભો થયો અને તેનો એવો ઉદાસીન આકાર જોઈ રાજા પોતે પણ ઉદાસીન ચિત્તવાળો થઈ ગયો; અને તેણે વિનયપૂર્વક કહ્યું : 'હે દેવપુત્ર! તમને નમસ્કાર છે, તમે ઉદાસ જેવાં જણાઓ છો. તમે કુંભમુનિ (મહા જ્ઞાનવાન નારદમુનિના પુત્ર) છો, માટે મનના તાપને છોડી દો અને આ આસન ઉપર બેસો. જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે એવા જે મહાત્માઓ

છે, તેઓ સદા સ્વસ્થ રહી કમળો જેમ જળ વડે ભીનાં થતાં નથી, તેમ હર્ષ—શોક વડે થયેલી જુદી જુદી જાતની સ્થિતિને વશ થતા નથી.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રાજાનું આ વચન સાંભળી આસન ઉપર બેસતાં બેસતાં કુંભમુનિએ ખેદ-વાળી અને (અશ્રુઓ વડે કંઠ રુંધાઈ જવાથી) ઢીલા પડી ગયેલા (જૂના) વાંસના શબ્દના જેવી ગદ્ગદ (ગળગળી) વાણીથી કહ્યું કે, 'જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી સમાન ચિત્ત રાખી (હર્ષ—શોકાદિ વડે કાંઈ પણ વિકાર ન પામતાં) જેઓ કર્મેન્દ્રિયોથી યોગ્ય વ્યવહાર કરતા રહેતા નથી તેઓ તત્ત્વજ્ઞ નથી. પણ (દંભી હોવાથી) શઠ જ છે. હે રાજા! જેઓ તત્ત્વને ન જાણવાથી અજ્ઞાનમાં જ ડૂબેલા રહે છે, તેઓ પોતાની બાળબુદ્ધિને લીધે જ સ્વભાવથી જ (દેહને યોગે) ગ્રહણ કરાયેલી અવસ્થાઓથી (ભયભીત થઈ) નાસવા માંડે છે. જ્યાં સુધી તલ હોય ત્યાં સુધી તેમાં જેમ તેલ રહ્યું જ હોય છે, તેમ જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી (પ્રારબ્ધને યોગ્ય) દશા* પણ હોય જ છે. જે મનુષ્ય દેહ સંબંધી દશાને નથી પ્રાપ્ત થતો, તે તલવાર વડે આકાશને છેદી નાખે છે. (મતલબ કે દેહ રહે ત્યાં સુધી તે તે દશા નહિ ભોગવવાની વાત આકાશ કાપવા જેવી અસંભવિત જ છે.) પરંતુ દેહ સંબંધી દશાઓનો એ જ સર્વોત્તમ ત્યાગ છે કે યોગને લીધે (દેહદશાને મિથ્યા સમજી તે તરફ ન જોતાં) ચિત્તની સમાનતા જ (નિર્વિકારતા જ) રાખવી; બાકી કર્મેન્દ્રિયો તરફ ચિત્તની સ્થિતિ રાખી તેને હઠથી રોકી રાખવી એ દેહદશા સંબંધી દુ:ખોના ત્યાગનો ઉપાય નથી. હે પ્રિય રાજા! જ્ઞાની પુરુષે જ્યાં સુધી પોતાનો દેહ રહે ત્યાં સુધી (એ દેહ સંબંધી) દશાઓમાં પોતાની કર્મેન્દ્રિયો વડે સદાચાર અનુસાર વ્યવહાર કરતા રહેવું: બાકી મન આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી કદી પણ હર્ષ—શોક આદિ વિકારવાળા થઈ રહેવું નહિ. બ્રહ્માથી માંડી સર્વ ઉત્તમ ચિત્તવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષો (પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત) દેહ સંબંધી અવસ્થાઓમાં જ રહે છે; કેમ કે દૈવનો એવો જ (પ્રારબ્ધભોગ અવશ્ય ભોગવવાનો જ) નિશ્ચય છે. અજ્ઞાની જીવો અને જ્ઞાની મહાત્માઓ તથા જે કાંઈ આ દૃશ્યવર્ગરૂપે રહેલા છે તે સર્વ જેમ (નદીનું) જળ સમુદ્ર તરફ જ વળે તેમ દૈવ તરફ જ વળે છે. (પ્રારબ્ધાનુકૂળ જ તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે.) જ્ઞાની પુરુષો બુદ્ધિ આદિને સમાન (નિર્વિકાર) રાખી, પોતાનો દેહ હોય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેનાર પ્રારબ્ધને ભોગવવા માટે જ કર્મેન્દ્રિયોનો વ્યવહાર ચાલુ રાખે છે અને તે રીતે બાકીનો સમય ગાળે છે. હે પ્રિય રાજા! અજ્ઞાની પુરુષો પ્રારબ્ધ પ્રમાણે દશા આવી પડતાં હૃદયમાં ખેદ પામે છે તેથી તેમને જે સુખદુ:ખ આવી પડે, તેમાં આકુળવ્યાકુળ થઈ હજારો દેહો ધારણ કર-વામાં કારણ બને છે; તેથી તેમનાં નસીબ પણ તરેહતરેહનાં બદલાયાં કરે છે. હે પ્રિય નરપતિ! અમુક પ્રાણીએ અમુક જન્મમાં અમુક પ્રકારે સુખમાં રહેવું અને અમુક પ્રકારે દુ:ખી દશામાં રહેવું; એવું જે કાંઈ જીવોએ પોતાનાં કર્મો અનુસાર પોતપોતાના લલાટમાં લખાવેલું છે, તે નસીબના નિર્માણને અનુસરીને જ વ્યવહાર કરવો પડે છે. એટલે અજ્ઞાની હોય કે જ્ઞાની હોય, પરંતુ તે બંનેમાંથી કોઈ પણ નસીબને ઓળંગી શકતું નથી. ૧—૪૯

इत्थं सुखेषु ननु दुःखदशासु चेत्थं स्थातव्यमित्यधिगतं यदिहांग जीवैः । मज्जभूतनिवहस्फुरितस्तदेवं दुर्लंघ्य एष नियतो नियतेर्विलासः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવન્મુક્તવ્યવહારપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૦૪મો સમાપ્ત

* અહીં કહેલી દશા ગીતામાં કહેલા કર્મને બતાવે છે. દેહની સાથે કર્મ જોડાયેલું જ છે, એટલે તેનો ત્યાગ સંભવતો નથી; પરંતુ કર્મ અને દશામાં ફરક એટલો જ છે કે કર્મ સાથે પુરુષાર્થ રહેલો છે અને દશા સાથે પ્રારબ્ધ રહેલું છે. એટલે ગીતા કર્મને પુરુષાર્થ બતાવે છે, જ્યારે આ ગ્રંથ નસીબ પ્રમાણે આવેલી દશાને ભોગવી લેવાનું સૂચવે છે.

સર્ગ ૧૦૫ મો*

કુંભને સ્ત્રીભાવની પ્રાપ્તિ

शिखिध्वज उवाच

**एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ।
लब्धवानसि देवोऽपि वद वेद्यविदांवर ॥ १ ॥**

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે તેવા મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ! હે મહાભાગ્યવાન! જો એમ છે, તો પછી તમે દેવ થઈ શા માટે આવો ખેદ રાખો છો?

કુંભમુનિ બોલ્યા : હે રાજા! આજે આ સૃષ્ટિરચનામાં મારે માટે જે વૃત્તાંત બનેલો છે અને મારાથી જે કાર્ય થઈ ગયું છે તથા જેને લીધે મારું ચિત્ત આવું (ઉદાસ) છે, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો. જેમ મેઘનાં વાદળાં ઘન (ઘાટાં) હોય, જડ+ (જલરૂપ) હોય અને કૃષ્ણ (કાળા) હોય, તોપણ વૃષ્ટિ થયાથી, તે અત્યંત હલકાં થઈ જાય છે; તેમ દુ:ખ પણ ભલે ઘન (ઘાટું) હોય, જડ (તરત ખસેડી શકાય તેવું ન હોય) અને કૃષ્ણ× (મુખકાંતિ શ્યામ કરી દેવાથી શ્યામતાવાળું) હોય પરંતુ સુજ્ઞ મિત્રને કહેવાથી તે અત્યંત હલકું થઈ જાય છે. જેમ સ્વચ્છતા આપનારાં= નિર્મળીનાં ફળ વડે જળ પ્રસન્ન (સ્વચ્છ) થઈ જાય છે, તેમ સ્વચ્છતા આપનારા સારા મિત્રને પૂછવાથી સુશીલ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. હું તમને પુષ્પની મંજરી આપી આહીંથી ગયો અને આકાશને ઓળંગી જઈ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો. પછી એ મહાન ઈન્દ્રના સભાસ્થાનમાં મારા પિતાજી(નારદ મુનિ)ની સામે ક્રમ પ્રમાણે હું બેઠો. ત્યાંથી ઊઠતી વખતે પિતાજીએ મને રજા આપી. હું અહીં આવવા માટે સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી આકાશ પ્રત્યે ગયો અને સૂર્યનારાયણના અશ્વોની સાથે મેં પવનના માર્ગમાં (પવનના પ્રવાહ ભેગું) ચાલવા માંડયું. એક માર્ગ વડે સૂર્યનારાયણ એક બાજુ (અસ્તાચળમાં) ચાલ્યા ગયા અને બીજા માર્ગથી હું કેમ જાણે સમુદ્રમાં શરીર પડી જતાં, તેમાં તરતો આવતો હોઉં તેમ આકાશમાં ગતિ કરતો આવતો હતો. ત્યાં દુર્વાસામુનિને, જળ વડે ભરેલાં વરસાદનાં વાદળાંના મધ્યમાર્ગમાં થઈને મારી આગળ વેગથી આવતાં મેં જોયા. તેઓ વરસાદનાં વાદળાંરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા હતા, વીજળીરૂપી કંકણ વડે સુશોભિત અભિસારિકાના જેવા દેખાતા હતા અને જળબિંદુઓની ધારાઓ વડે તેમના અંગનું ચંદન ધોવાઈ ગયું હતું. તેઓ પૃથ્વીમાં રહેલાં સુંદર વૃક્ષોની સરસ છાયા-વાળાં અને કેમ જાણે પોતાને પ્રિય મૂર્તિમાન તપની લક્ષ્મી જ હોય તેમ અતિ પ્રિય થઈ રહેલાં ગંગાજી પ્રત્યે (સંધ્યાવંદન કરવાનો કાળ વીતી ન જાય તે સારુ) ત્વરાથી આવતા હતા. આકાશમાં ચાલતાં મેં તેમને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, 'હે મુનિ! આપ શ્યામ વાદળાંરૂપી વસ્ત્રોને ધારણ કરવાથી, અભિસારિકાના÷ જેવા લાગો છો.' હે મને માન આપનારા રાજા! એ મારાં વચન સાંભળી દુર્વાસામુનિએ મને શાપ આપ્યો કે, 'હે દુષ્ટ, તું મને આવાં અયોગ્ય વચનો કહે છે; માટે તું રાત્રિને વખતે સ્તન અને

*આ એકસોપાંચમા સર્ગમાં કુંભમુનિ પોતાને દુર્વાસામુનિના શાપથી રાત્રિએ સ્ત્રીપણાની પ્રાપ્તિની વાત કહેશે અને પછી પરસ્પર સમાધાન કરી બંનેની પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

+ડની અને લની સવર્ણતાને લીધે અહીં જડનો જલરૂપ અર્થ બતાવ્યો છે, આવા પ્રયોગો કાવ્યોમાં વિશેષ આવે છે. 'रलयोर्डलयोश्चैव' એ પ્રમાણથી તે બંનેનું સવર્ણપણું સિદ્ધ થાય છે.'

×રૂપરહિત પદાર્થોની પણ અલંકારિકોએ રૂપકલ્પના કરી છે; જેમ કે યશનું ધવલરૂપે વર્ણન આવે છે. લોકમાં પણ કેટલાંક દુષ્ટ કર્મોને કાળાં કામ કહે છે. આ પ્રમાણે દુ:ખમાં કૃષ્ણપદ યોજેલું જણાય છે.

=નિર્મળીનાં ફળ પાણીમાં નાખવાથી પાણી બહુ નિર્મળ થાય છે, તેથી તે નિર્મળી જ કહેવાય છે.

÷ **कान्तार्थिनी तु याति संकेतं साभिसारिका ।** જે પોતાના પ્રિય પુરુષને મળવાના ઈરાદાથી સંકેતસ્થાનમાં જાય, તે અભિસારિકા કહેવાય છે.' તેના શુક્લાભિ-સરિકા અને કૃષ્ણાભિસારિકા એવા બે ભેદ છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અલંકારશાસ્ત્રમાં છે. બાકી અહીં કૃષ્ણાભિસારિકાની ઉત્પ્રેક્ષા કરી હોય એમ લાગે છે.

કેશવાળી હાવભાવ વડે વિલાસ કરનારી સ્ત્રી બની જઈશ.' એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ (દુર્વાસા-મુનિ)નું અશુભ વચન સાંભળી જ્યાં હું કાંઈક (એ પ્રસંગને યોગ્ય) વિચાર કરું, ત્યાં એ મુનિ અદૃશ્ય થઈ ગયા. હે સુશીલ રાજા! આ કારણથી હું આકાશની અંદરથી ચિત્તમાં ખેદ ધરી અહીં આવ્યો છું. આ મારું સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. રાત્રિએ મારે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરવું પડશે, તો દિવસનો અંત ભાગ આવતાં રાત્રિઓને વિષે મારે સ્ત્રીપણાથી શી રીતે કાળ પસાર કરવો? હું રાત્રિએ સ્તનવાળી સ્ત્રી બની જઈશ, ત્યારે મારે પિતાજી (નારદ મુનિ) પાસે શું કહેવું? અહો! સંસારમાં જે કાંઈ ભાવિ હોય છે, તે થયા વિના રહેતું જ નથી. જેમ માંસનો એક પિંડ, ગીધ પક્ષીઓની પરસ્પરની લડાઈના કારણરૂપ થાય તેમ હું પણ જુવાન પુરુષોની અન્યોન્ય-માં લડાઈના કારણરૂપ થયેલ છું. અહો! મહાકષ્ટ છે કે હમણાં જ મારા અપહરણ માટે કામી પુરુષોમાં પરસ્પર કલહ થશે. કષ્ટની વાત છે કે, સ્વર્ગના દેવકુમારો હવે મારા સ્ત્રીદેહને જોઈ પરસ્પર કજિયો કરશે અને મારા સ્ત્રીભાવથી લજવાઈ દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ પાસે હું કેવી રીતે ઊભો રહીશ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એમ કહી કુંભમુનિ ક્ષણ-માત્ર મહાત્માઓની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિના જેવું મૌન ધારણ કરી, ધૈર્યનો આશ્રય કરી (ધીરેથી) પાછું બોલ્યા કે, 'અજ્ઞાનીની પેઠે હું શોક શા માટે ધારણ કરું? હું કે જે નિર્લેપ આત્મારૂપ છું તેની એથી શી ક્ષતિ થઈ? (કાંઈ નહિ.) મારાથી પૃથક્ (જુદો) રહેલો આ દેહ જ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જે પ્રાપ્ત થયું છે, તે(સ્ત્રીપણા)નો અનુભવ કરશે.'

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે દેવપુત્ર! જેમ આપ કહો છો તેમ જ છે. વળી આ વિલાપ કરવાથી શું ફળ છે? જે કાંઈ (સુખ–દુઃખાદિક) આવવાનું હોય, તે ભલે દેહ ઉપર આવો; પણ આત્મા તો (સુખ–દુઃખાદિકથી) લેપાતો નથી. જે કેટલાંક સુખો અને દુઃખો કહેલાં છે, તે બધાં દેહને છે; પરંતુ (સાક્ષીરૂપે તેથી જુદા રહેનારા) આત્માને તો કશું નથી. દેહના સંબંધથી, જે પ્રારબ્ધનાં ફળોને ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી, તેના સંબંધમાં તમે કે જે ખેદ કરવાને યોગ્ય જ નથી તે પણ જો ખેદ કરશો, તો પછી અજ્ઞાની જીવોના અવિવેક વડે થનારા ખેદને મટાડવામાં, તમારા જેવો શાસ્ત્રનો અનુભવ કરવામાં કુશળ, એવો બીજો કયો પુરુષ મળી આવશે? ખેદ કરાવનારા પ્રસંગમાં ખેદને યોગ્ય જ ભાષણ કરવું જોઈએ તેથી તમે તેમ કહ્યું. હવે સમાન-પણાને (શોક—હર્ષાદિરહિતપણાને) પ્રાપ્ત થઈ મનમાં કાંઈ ખેદ ન લાવતાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પરસ્પર (ઉપરથી) ખેદ બતાવનારાં, અન્યોન્ય મિત્ર બની ગયેલાં અને વનમાં સ્નેહથી હળીમળીને રહેનારાં એ બંને જણાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શાંતિનાં વાક્યો વડે એકબીજાનું આશ્વાસન કરી રહ્યાં હતાં. પછી જેમ સ્નેહ (તેલ, ઘી કે દિવેલ જે હોય તે) ખૂટી જતાં દીવો હોલવાય, તેમ જગતના દીવારૂપ સૂર્યનારાયણ પણ કેમ જાણે કુંભમુનિનું સ્ત્રીપણું પ્રકટ કરતા હોય તેમ અસ્ત પામ્યા. દિવસે થતા લોકોના અનેક વ્યવહારો સાથે કમળો સંકોચાવા લાગ્યાં, માર્ગો અંધારા વડે અસ્પષ્ટ (ઝાંખા) દેખાવા લાગ્યા અને મુસાફરો તથા તેમની (વિયોગ-વાળી) સ્ત્રીઓનાં હૃદય એ બંને સાથે જ વિયોગથી થયેલા શોક વડે સંકુચિત (ઉદાસીન) થઈ ગયાં. સમુદ્રના દ્વીપમાં રહેનાર કોઈ મચ્છી-માર (પારધી) જેમ સર્વ પક્ષીઓને (પોતાની જાળમાં) ભેગા કરે અને (સમુદ્રમાંથી દૈવયોગે શોધ વડે મળી આવતાં) રત્નોનો પણ સંગ્રહ કરે, તેમ સર્વ પક્ષીઓને એક ઠેકાણે ભેગાં કર-નાર એવો ભૂલોક અને તારાઓરૂપી રત્નોના સમૂહથી સુશોભિત એવો ઊર્ધ્વલોક, એ બંને જણાતા હતા. ઊંચે સ્વરે શબ્દ કરનારો ચક્રવાક પક્ષીઓનો અને ફરનારા ભમરાઓનો સમૂહ પોતે તારાઓ વડે પ્રકાશવાળો હોવાથી કેમ જાણે ખીલેલા કમળસમૂહને હસી કાઢતો હોય

તેમ થઈ-આકાશમાં ઊડયો. પછી મિત્રરૂપ બની ગયેલાં એ બંને દંપતી ત્યાંથી ઊડી ચંદ્રોદય વખતે સંધ્યાવંદન કરી જપ કરી લઈ ઝાડીઓની અંદર (રમણીય સ્થાનમાં) બેઠાં. ત્યાર બાદ કુંભમુનિએ સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરતાં પોતાની પાસે રહેલા શિખિધ્વજરાજાને ધીરેથી તૂટતે અક્ષરે (ગળગળા થઈ જઈ) કહ્યું કે, 'હે રાજા! તમારી પાસે લજ્જા વડે કેમ જાણે હું શરીરરૂપી દંડથી પડી જતો હોઉં, કે કેમ જાણે ધડકતો હોઉં કે કેમ જાણે ગળી જતો હોઉં તેમ થઈ જાઉં છું. હું જાણું છું કે હું સ્ત્રીપણાને પ્રાપ્ત થતો જાઉં છું. હે રાજા! જેમ તારાઓની માળાઓ વડે ચળકાટ મારતો, સાયંકાળનો અંધકાર (રાત્રિ થતાં) વધવા માંડે, તેમ મોતીઓ વગેરેની માળાથી ચળકાટ મારતા આ મારા કેશો વધવા માંડયા છે, એ તમે જુઓ. વળી વસંતઋતુમાં આકાશ તરફ ઊંચું મુખ કરી રહેલી કમલિનીની કળીના જેવાં રમણીય અને ઊંચું મુખ કરી રહેલાં સ્તનો મારા વક્ષ:સ્થળમાં થવા માંડયાં છે એ પણ તમે જુઓ. હે પ્રિય મિત્ર! મારા શરીરમાંથી સ્ત્રીના જેવાં જ ઘૂંટી સુધી લાંબાં વસ્ત્રો ઉત્પન્ન થવા માંડયાં છે, એ તમે જુઓ. હે પ્રિય રાજા! જેમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પો ઉત્પન્ન થાય, તેમ મારા અવયવોમાંથી જ અનેક પ્રકારનાં આ આભૂષણો, રત્નો અને પુષ્પો ઉત્પન્ન થતાં જાય છે. હે અંગ! પર્વતના ઉપર જેમ ઝાકળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મારા મસ્તક ઉપર પોતાની મેળે જ ચંદ્રમાંના કિરણોના જેવાં કાંતિવાળાં કિરણો વડે શોભાયમાન પટવસ્ત્ર (રેશમી વસ્ત્ર) તૈયાર થઈ ગયું છે. હે મને માન આપનાર! સ્ત્રીનાં સર્વ ચિહ્નો મારામાં થઈ રહ્યાં છે. અહો! મને ધિક્કાર છે, કષ્ટ છે અને અફસોસ છે કે, હું સ્ત્રી બની ગયો છું! હું શું કરું? હે સુશીલ રાજા! અહો, મને ધિક્કાર છે અને મહાકષ્ટ છે કે, હું સ્ત્રી જ થઈ રહ્યો! હું સાક્ષીચૈતન્ય વડે આ નિતંબભાગને* અને જઘનને અનુભવું છું,' આ પ્રમાણે કુંભમુનિ વનની અંદર રાજાને કહીને દિલગીર થઈ મૌન થઈ રહ્યો. રાજા તેને એવી તરેહનો જોઈ પોતે, પણ તેના જેવો જ દિલગીર થયો અને એક મુહૂર્ત માત્ર પછી શિખિધ્વજરાજાએ તેને આવાં વાક્યો કહ્યાં કે, 'મહાકષ્ટ છે કે, આપ જે મહાત્મા છો તે સ્ત્રી બની ગયા; પરંતુ હે સુશીલ દેવપુત્ર! તમે જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે તેવા છો. વળી પ્રારબ્ધની ગતિને તમે જાણો છો; માટે આ વિષય કે જે અવશ્ય ભાવિ જ છે, તેમાં ઉદાસ ચિત્તવાળા ન થાઓ. તે તે (સારીમાઠી) દશાઓ જ્ઞાની પુરુષોના ફક્ત દેહ ઉપર જ આવી પડે છે, પણ તેના ચિત્તમાં પેસી શકતી નથી; અને અજ્ઞાની પુરુષોના માત્ર દેહ ઉપર જ એ આવે છે એમ નથી, પરંતુ તેના ચિત્તમાં પણ તે તે દશા દૃઢ બેસી જાય છે.'

કુંભમુનિ બોલ્યા : 'રાત્રિમાં તે સ્ત્રીપણાની પ્રાપ્તિ પણ ભલે હો. હું તેવી રીતે પણ ચલાવી લઈશ. એ બાબતમાં હું કાંઈ ખેદ રાખતો નથી; કેમ કે પ્રારબ્ધનું કોણ ઉલ્લંઘન કરી શકે છે?' કોઈ નહિ. એ રીતે બંને જણાએ નિર્ણય કરી, કેમ જાણે તે ખેદને હલકો કરી નાખ્યો હોય, તેમ (શોકરહિત થઈ જઈ) એક જ શય્યામાં મૌનપણાથી તેઓએ (રાજાને કુંભમુનિની વિપત્તિની ચિંતાથી અને રાણીને રાજાના સમાગમની ઉત્કંઠાથી નિદ્રા નહિ આવતાં) ઘણી લાંબી થઈ પડેલી આખી રાત્રિ કાઢી નાખી. પછી પ્રાત:કાળે તે યૌવનવાળું સ્ત્રીનું શરીર છોડી દઈ, પ્રથમના કુંભમુનિના જેવો જ સ્તન વગરના પુરુષના શરીરવાળો કુંભ જ બની ગઈ. એ રીતે તે ઉત્તમ રાજપત્ની ચૂડાલા પોતાના પતિ પાસે પ્રથમ કુંભરૂપે થઈ અને પછી સ્ત્રીરૂપ બની, વનના અંતભાગોમાં રાત્રિએ કુમારીના ધર્મમાં રહી ક્રીડા કરતી રહી હતી અને દિવસે મિત્રરૂપ પોતાના ભર્તા સાથે કુંભમુનિનું રૂપ ધારણ કરીને રહેતી હતી. કૈલાસ પર્વત, મંદરાચળ, મહેન્દ્રા-

* સ્ત્રીના કટિપશ્ચાદ્ ભાગને નિતંબ કહે છે અને સ્ત્રીના કેડના આગળના ભાગને જઘન કહે છે. પશ્ચાન્નિતંબઃ સ્ત્રીકટ્યાઃ ક્લીબે તુ જઘનં પુરઃ ।

ચળ, મેરુ પર્વત અને સહ્યાદ્રિ વગેરેનાં શિખરોમાં, યોગના બળથી પોતાના પતિ સાથે અટકાયત વિના જવું—આવવું કરનારી તથા પુષ્પની માળા, નાના હાર અને (સુવર્ણાદિકના) હારો વડે રમણીય લાગતી એ ચૂડાલા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા પોતાના પતિની સાથે ઈચ્છાનુસાર ગમે ત્યાં ક્રીડા કરતી હતી. ૧—૫૦

कैलासमंदरमहेन्द्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमा सा । साकं प्रियेण सुहृदा भवता यथेच्छं स्रग्दामहारवलिताविजहार नारी ॥५०॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કુંભને સ્ત્રીત્વલાભ' નામનો સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો*

કુંભરૂપ ચૂડાલાનો વિવાહ

वसिष्ठ उवाच

ततः कतिपयेष्वेव दिवसेषु गतेषु सा ।
इदं प्रोवाच भर्तारं कुंभरूपधरा सती॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ત્યાર પછી કેટલાએક દિવસો ગયા બાદ, કુંભમુનિના રૂપને ધારણ કરનારી સતી ચૂડાલાએ પોતાના પતિને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે રાજા ! હે કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા ! મારાં આ વચન તમે સાંભળો. હું રાત્રિએ સુંદર અંગવાળી સ્ત્રી બની જાઉં છું. માટે તેને યોગ્ય એવા સ્ત્રીધર્મને હું સફળ કરવાને ઈચ્છું છું, તેથી કોઈ ભર્તાને શોધી વિવાહ વડે થોડા કાળમાં જ હું મારા આત્માને (દેહને) આપી દઈશ. આ ત્રણે લોકમાં તમે જ મને ભર્તારૂપે બહુ રુચો છો, માટે મારી સાથે વિવાહ કરી સર્વદા મને રાત્રિએ ભાર્યાના ભાવમાં અંગીકાર કરો. હે સુશીલ રાજા! પોતાના પ્રિય મિત્રની (તમારી) સાથે યત્ન વગર અનાયાસે મળનારા સ્ત્રીસુખને ભોગવવા હું ઈચ્છું છું; માટે તેમાં તમે (ના પાડી) વિઘ્નકારક ન થશો. સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી ક્રમ પ્રમાણે ચાલ્યું આવતું, અનાયાસથી જ સાધી શકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત) કાર્ય સર્વ વસ્તુઓમાં ચારે બાજુથી ઈચ્છા અને અનિચ્છાનો તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી, જે કરે તેને તેથી શું દોષ લાગે? કાંઈ નહિ. તેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ માંડી ક્રમ પ્રમાણે ચાલ્યું આવતું, અનાયાસથી જ સાધી શકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર આ પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત વિવાહરૂપ) કાર્ય, સર્વ વસ્તુઓમાંથી ઈચ્છા અને અનિચ્છાનો તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી જો તમે કરો, તો તેથી તમને શો દોષ લાગે? કાંઈ નહિ. આપણે બંને (થાય તો જ ઠીક એવી) ઈચ્છાવાળાં પણ નથી અને (ન થાય તો જ ઠીક એવી) અનિચ્છાવાળાં પણ નથી; માટે આ ધારેલો મનોરથ પૂર્ણ કરીએ.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે પ્રિય સખા! આ (વિવાહરૂપ) કાર્ય કરવાથી હું શુભ કે અશુભ કાંઈ દેખતો નથી; માટે હે મોટી બુદ્ધિવાળા! જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ ભલે કરો. સર્વ બ્રહ્મરૂપ જણાયાથી, સમાનપણાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્ત વડે, આ ત્રણે લોકને હું પોતાના આત્મારૂપ જ લેખું છું, માટે જેમ તમારી મરજી હોય તેમ ભલે કરો.

કુંભમુનિ બોલ્યા: 'હે રાજા! જો એમ જ હોય, તો મેં ગઈ કાલે ગણતરી કરી હતી, તો આજે શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમા છે, તેથી આજે જ લગ્ન કરી લેવું એ વધારે સારું છે. હે મહાબાહુ! આજ રાત્રિએ જ્યારે ચંદ્રમા સંપૂર્ણ કળાઓ સાથે ઉદય પામશે, મહેન્દ્રાચળના ઉપરના ભાગમાં રહેલાં શિખર પરનાં મંદિરો જ્યારે મણિઓથી પ્રકાશશે, જ્યારે પુષ્પોના ભારથી નમેલી વૃક્ષરાજિરૂપી (વૃક્ષનાં વન) સ્ત્રી પોતાની લતાઓ ડોલાવી નૃત્ય કરશે અને જ્યારે તારામંડળ પોતાના પતિ ચંદ્રને વીંટીને ઊભું રહેશે, ત્યારે આપણો વિવાહ થાય તો તે એક સુંદર ઉત્સવ

*આ એકસોછમા સર્ગમાં શિખિધ્વજ અને ચૂડાલાનો મહેન્દ્રાચળમાં અગ્નિની સાક્ષીએ થયેલો વિવાહ અને સુવર્ણમય ગુફામાં પુષ્પશય્યામાં સમાગમ, એ વર્ણન આવશે.

શોભશે અને તારાઓ સહિત ચંદ્ર પણ ભલે તે વિવાહનાં દર્શન કરે. હે રાજા! ચાલો આપણા પોતાના વિવાહ માટે વનના ભાગમાંથી, આપણે ચંદનપુષ્પ આદિ સામાન રત્નોની સાથે ભેગો કરીએ.' આમ કહી કુંભમુનિ રાજાની સાથે ઊભા થયા અને પુષ્પો વીણી લાવ્યા તથા તેમણે રત્નાદિકનો પણ સંચય કર્યો. ત્યાર પછી તેઓએ રત્નવાળા શિખરમાં સરખા અને ઉત્તમ આંગણાની અંદર દેવતા તથા અગ્નિ આદિના પૂજન માટે થોડી વારમાં પુષ્પોના ઢગલા કરી મૂક્યા; અને બીજા આંગણાની અંદર, કેમ જાણે મૂર્તિમાન સૌભાગ્યના જ ઢગલાઓ કરી રાખ્યા હોય તેમ હારો, કપડાં અને ઉત્તમ મણિઓ ઈત્યાદિના ઢગલાઓ કર્યા. એ રીતે ઘરના જેવી સોનાની ગુફાની અંદર, ઉપર પ્રમાણે વિવાહનો સર્વ સામાન એકઠો કરી, મહામિત્ર બની ગયેલાં એ બંને જણાં મંદાકિની (ગંગા) નદી ઉપર સ્નાન કરવા માટે ગયાં. હાથીના જેવી દૃઢ કાંધવાળા મહારાજા શિખિધ્વજને કુંભમુનિએ પરમ આદરથી દહીં, દૂર્વા, ચોખા, સરસવ આદિ વડે મંગલપૂર્વક સ્નાન કરાવ્યું; અને પછી પોતાની પત્નીરૂપે થવાની તથા કુંભમુનિના રૂપને ધારણ કરનારી, પ્રિયા ચૂડાલાને, રાજા કે જે હવે પછી (વિવાહ વડે) તેના પતિરૂપ બનવાનો છે તેણે સ્નાન કરાવ્યું. પછી નાહેલાં એ બંને જણાંએ દેવતાઓ, પિતૃઓ અને ઋષિઓની પૂજા કરી. જેમ એ બંને ક્રિયાના ફળની ઈચ્છા વગરનાં હતાં તેમ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવામાં પણ ઈચ્છારહિત હતાં. નિત્ય જ્ઞાનરૂપી રસ વડે તૃપ્ત રહેનારાં અને જગતની સ્થિતિની મર્યાદામાં રહેલાં તે બેઉ જણાંએ પોતાને પરસ્પર મનગમતું એવું ઉત્તમ ભોજન કર્યું. પછી કલ્પવૃક્ષથી આવેલાં ધોળાં વસ્ત્રોને ધારણ કરી (કલ્પવૃક્ષનાં) ફળોનો ઉપયોગ કરી, તે બંને શાસ્ત્રમાં કહેલા ક્રમથી વિવાહસ્થાનમાં આવ્યાં. તેટલા વખતમાં વિવાહ વિષે ઉત્કંઠાવાળાં એ બંનો(રાજા—રાણી)નું કેમ જાણે પ્રિય કરવા માટે અસ્ત થતા હોય, તેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ તત્કાળ અસ્તાચળ ભણી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર બાદ તેમણે સંધ્યાવંદનવિધિ કરી લીધો અને અઘમર્ષણ તથા જપ પણ કર્યો. ત્યાં (હિતકર હોવાથી) દંપતીના એક મિત્રરૂપ બનેલી, કમળોના સમૂહરૂપી હાસ્યવાળી અને ઝાકળરૂપી ધાણીઓના સમૂહને વિખેરી નાખતી રાત્રિ ઉદય પામી. અને તેની જ સાથે વિવાહને જોવા માટે તારાઓ પણ આકાશમાં આવ્યા. કુંભમુનિએ એ રત્નવાળા શિખરની અંદર, જેમ બ્રહ્મા આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા સહિત અનેક તારાઓને પ્રકટ (ઉત્પન્ન) કરે છે, તેમ સારી રીતે અનેક રત્નના દીવાઓ પ્રગટાવી દીધા; અને પોતે રાત્રિ થતાં સ્ત્રીરૂપે થવાના હોવાથી ચંદન, અગરુ અને કપૂરોના સમૂહોથી કસ્તૂરી તથા કેસરથી, હાર, બાજુબંધ તથા કડાંથી કલ્પલતાથી થયેલાં વસ્ત્રોથી, માળા વડે અધિક શોભાવાળાં રત્નોના ગુચ્છા આદિ આભૂષણોથી, વિવિધ પ્રકારના ભૂષણને યોગ્ય પુષ્પોથી, કલ્પલતાઓના ગુચ્છાથી, મંદાર, પારિજાત અને સંતાન વૃક્ષનાં પુષ્પોથી, અનેક રત્નોથી અને ચંદ્રમાના જેવા કાંતિમાન મુકુટ (ચૂડામણિ)થી કુંભમુનિએ શિખિધ્વજને શણગાર્યો અને તેટલા વખતમાં જ એ કુંભમુનિ સ્ત્રીપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને હાવભાવ વગેરે સ્ત્રીના વિલાસવાળા તથા સ્તનના ભારથી દબાયેલા બની ગયા. તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'હું આ સ્ત્રી થઈ ગયો છું તેથી મારે મારો આત્મા (દેહ) કામદેવરૂપી વરને આપી દેવો યોગ્ય છે. અને એ જ કાર્ય આ સમયને ઉચિત છે. માટે હે કામ! હું આ તારી સુંદર સ્ત્રી છું અને તું ભર્તારૂપે મારી પાસે જ રહેલો છે, તો ભલે મને ગ્રહણ કર અને મારા પ્રત્યે (ઉપભોગ માટે) આવ. હે હૃદયમાં રહેનારા કામ! આ તારો યોગ્ય કાળ છે.' આમ મનમાં વિચાર કરી પોતાની આગળ જ વનભૂમિમાં રહેલા અને કેમ જાણે ઉદય પામેલા સૂર્ય હોય તેવા, દેદીપ્યમાન પોતાના પતિ પ્રત્યે જેમ રતિ (કામપત્ની) કામદેવ પ્રત્યે

જાય તેમ ચૂડાલા ગઈ. 'હે મને માન આપનાર! હું મદનિકા નામની તમારી ભાર્યા (થવાની) છું અને સ્નેહ સહિત આપના ચરણમાં હું પ્રણામ કરું છું.' એમ કહી સુંદર અંગવાળી, લજ્જા વડે નમી ગયેલી અને સ્વભાવે પણ નમ્ર એ રાણી ચપળ કેશવાળા પોતાના મસ્તક વડે એ સુશોભિત પતિને નમી; તથા તેણે કહ્યું કે, 'મને આપ ભૂષણો વડે શણગારો અને શાસ્ત્રના ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિને પ્રકટ કરી મારું પાણિગ્રહણ કરો. હે રાજા! આપ બહુ શોભાયમાન લાગો છો અને મને કામદેવ વડે વ્યાકુળ કરી મૂકો છો. રતિના વિવાહમાં પ્રસિદ્ધ એવા કામદેવનો પણ તમે તમારી શોભા વડે તિરસ્કાર કરી રહ્યા છો. હે રાજા! તમારાં આ પુષ્પો કેમ જાણે ચંદ્રમાનાં મૂર્તિમાન કિરણોનો સમૂહ જ હોય, તેવી શોભાવાળાં છે અને તમારા વક્ષઃસ્થળમાં રહેલો હાર, મેરુપર્વતમાં રહેલા ગંગાપ્રવાહના જેવી કાંતિને ધારણ કરે છે. હે રાજા! જેમ કેસરાઓ વડે લપેટાઈ રહેલા ચંચળ ભમરાઓથી સુવર્ણકમળ શોભે, તેમ મંદારનાં પુષ્પોથી ગૂંથાયેલા કેશો વડે તમે શોભો છો. હે મહાસમર્થ! રત્નોનાં કિરણોના સમૂહથી, પુષ્પોથી, લક્ષ્મીથી, સ્થિરતાથી અને તેજથી તમે રત્નના સ્થાનરૂપ મેરુપર્વતનો પણ તિરસ્કાર કરી રહ્યા છો.' ઈત્યાદિ વાતો કરતાં, તેઓ બંને પરસ્પર પ્રસન્ન હતા, કે જેઓનો પ્રથમનો પતિ—પત્નીભાવ ગૂઢપણે ઢંકાઈ રહ્યો હતો અને હવે પછી પાછાં જેઓ નવીન દંપતીરૂપે થવાનાં છે. સુવર્ણમય શિલારૂપી પલંગમાં બેઠેલા મહારાજા શિખિધ્વજે મહારાણી મદનિકાને પોતાની મેળે જ કુંડળ આદિ કાનનાં તેમ જ મસ્તકનાં ઘરેણાંથી, માળાઓથી, મણિમય અને રત્નમય બીજા અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, ચંદનાદિક લેપોથી અને તે તે યોગ્ય સ્થાનોમાં રાખેલાં પુષ્પોથી શણગારી દીધી. શણગારેલી હોવાથી (કામ) મદને ઉત્પન્ન કરનારી એ સુંદર કામાતુર મદનિકા (શિવજી સાથે) વિવાહ કરવા તૈયાર થયેલાં પાર્વતીજીની પેઠે અને (કામ સાથે) વિવાહ કરવા તૈયાર થયેલી કામાતુર કામપત્ની-(રતિ)ની પેઠે શોભતી હતી. મહારાજા શિખિધ્વજે મહારાણી(મદનિકા)ને શણગારી લઈ એમ કહ્યું કે, 'હે મૃગબાળકના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળી! તું નવી ઉત્પન્ન થયેલી કેમ જાણે બીજી લક્ષ્મી હોય તેવી શોભે છે. ઈન્દ્રની સાથે ઈન્દ્રાણીનું જે સૌભાગ્ય રહ્યું છે, વિષ્ણુની સાથે લક્ષ્મીજીનું જે સૌભાગ્ય રહ્યું છે અને મહાદેવજી સાથે પાર્વતીજીનું જે સૌભાગ્ય રહ્યું છે, તે જ સૌભાગ્ય તારુ પણ મારી સાથે રહો. સ્તનરૂપી કમળની કળીઓવાળી, અનુરાગરૂપી અંકુર જેના હૃદયમાં ફૂટી નીકળ્યો છે તેવી, ચંચળ નેત્રરૂપી શ્યામ કમળને ધારણ કરનારી અને (પુષ્પાદિકના) સુગંધને લીધે ભમરાઓનો ઉત્તમ શબ્દ જેમાં થઈ રહ્યો છે એવી, તું કેમ જાણે કમલિની જ હોય તેવી દેખાય છે. સુંદર હાથરૂપી રાતાં પાંદડાંથી શોભતી, સ્તનરૂપી ગુચ્છાઓને ધારણ કરનારી અને અનેક ફળવાળી તું કામદેવરૂપી કલ્પવૃક્ષની લતા છે, એમ હું માનું છું. તું હિમ જેવા ઠંડા અને નિર્મળ અવયવોવાળી હોવાથી તથા ચાંદનીના પ્રકાશ જેવું સુંદર તારુ હાસ્ય હોવાથી તું કેમ જાણે ઉદય પામેલી પૂર્ણ (પૂનમના) ચંદ્રમાની બીજી લક્ષ્મી જ હોય, તેમ દર્શનમાત્રથી જ સંપૂર્ણ રીતે આનંદ ઉપજાવે છે. માટે હે ઉત્તમ નિતંબવાળી! અહીંથી તું ચાલ અને પોતાની મેળે જ વિવાહ સંબંધી વેદીને શોભાવ.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા: દરેક થાંભલે ફળોના અને ગુચ્છાઓના જેવા આકારવાળી, રત્નોની શિલાઓ વડે ચિહ્નવાળા પુષ્પલતાઓના સમૂહોથી તથા ગુચ્છાઓના જેવો દેખાવ આપનારા મોતીઓવાળાં પુષ્પની કળીઓના સમૂહોથી, ચારે દિશામાં રાખેલાં ચાર મોટાં શ્રીફળોથી અને ગંગાજળ વડે ભરી રાખેલા ઘડાઓથી બહુ શોભાવાળી એ વિવાહવેદીમાં તેઓ ગયાં અને એ વેદીના મધ્યભાગમાં ચંદનનાં લાકડાં વડે તેમણે અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, અગ્નિની જ્વાળાને તેજ કરી દક્ષિણ દિશા તરફ જ્વાળા જવાથી, દક્ષિણ તરફ નમી

રહેલા એ અગ્નિની (વિધિપૂર્વક) સ્થાપના કરી, પછી તેની પ્રદક્ષિણા કરી. એ અગ્નિની પાસે જ પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી, પરસ્પર પ્રેમવાળાં એ બંને દંપતી પોતાની મેળે જ પાંદડાંના આસન ઉપર બેઠાં. શિખિધ્વજ રાજાએ તલ અને શાલનો અગ્નિમાં હોમ કરી, વારંવાર ઊભા થઈ પોતાની પ્રિયાનું પાણિગ્રહણ કર્યું અને શિવપાર્વતીની પેઠે મંગળરૂપ તથા વનમાં પરસ્પર શોભી રહેલાં, એ દંપતીએ અગ્નિની પાછી પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમણે અન્યોન્ય મંદહાસ્ય વડે મુખ સુશોભિત રાખી, જ્ઞાનરૂપી સર્વસ્વવાળું તથા પ્રેમ વડે ચપળ એવું પોતાનું હૃદય જ દાન તરીકે આપ્યું અને અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, શાલનો હોમ કરી હસતાં મુખવાળાં અને નવીન ઉદય પામેલા ચંદ્રમાના જેવાં રમણીય એ બંને પતિ-પત્નીએ પ્રસન્ન થઈ ક્રમ પ્રમાણે પોતપોતાના હાથ મૂકી દીધા અને પ્રથમ રચી રાખેલી નવીન ફૂલોની પથારીમાં તેઓ જઈ બેઠાં. તેટલામાં કેમ જાણે આકાશની અંદરથી, તે બંનેની શોભાને જાણે જોવા ન ઈચ્છતો હોય તેમ ચંદ્રમાએ, રાત્રિનો ચોથો ભાગ (એક પહોર) ગાળી નાખ્યો. જેમ વિષયી પુરુષની દૃષ્ટિ સ્ત્રીનાં છિદ્ર જોવામાં ચારે બાજુ પોતાનાં કિરણોને પ્રસારે તેમ તે લતારૂપી ઘરમાં ચપળ ચંદ્રમાએ પોતાનાં કિરણો ફેલાવ્યાં. ચંદ્રમા એક પ્રહર પર્યંત ચઢયા પછી, તે બંને પ્રિય દંપતી, સારા મુહૂર્તની વાટ જોતાં બેઠાં. પછી ત્યાંથી ઊઠી અને પ્રથમ જ પોતે રચી રાખેલી ગુપ્ત રત્નમય દીવાઓના પ્રકાશવાળી સુવર્ણમય ગુફામાં તેઓ બેઠાં અને ત્યાં એ પ્રિય પતિપત્નીએ પુષ્પોથી પ્રથમ જ રચી રાખેલી, ક્ષીરસાગરની જળધારાના જેવી ધવલ અને કેમ જાણે ચંદ્રમાની ચાંદની જ પિંડરૂપ બની ગઈ હોય તેવી સૌંદર્યવાળી નવીન શય્યા દીઠી કે જે ગોઠવી રાખેલાં સુવર્ણમય કમળોના ઢગલાઓથી અને નહિ કરમાનારાં બીજાં મંદારવૃક્ષ આદિનાં પુષ્પોથી તથા સુંદર શય્યાની જેટલી ઊંચાઈએ રાખેલી હતી અને લાંબી શય્યાને આકારે ગોઠવ્યાથી લાંબા થતા ચંદ્રબિંબના જેવા દેખાવ આપનારા તથા ઝાકળવાળા દેશમાં રહેવાથી શીતળ થયેલાં સમાન એવાં પુષ્પો તેની ચારે બાજુ પાથરવામાં આવ્યાં હતાં. ભીંતોમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી કેમ જાણે મૂર્તિમાન કામદેવનું જ પ્રતિબિંબ હોય તેવાં દેખાતાં, સુગંધવાળાં, ઉદાર મનનાં મનોહર અને રાજ્યત્યાગથી માંડી ઘણા કાળ સુધી ભ્રાંતિ વડે જુદાં જણાતાં એ બેને દંપતી જેમ ક્ષીરસાગરમાં મંદરાચળ બેસે (પડે) તેમ સરખી રીતે રચના વડે પરિપૂર્ણતાવાળી, નિર્મળ, પુષ્પોના ઢગલાઓથી ઢંકાઈ ગયેલી એ શય્યામાં બેઠાં. વિનય વડે મનોહર તે તે (લોકોત્તર) વાણીના વિલાસોથી તથા તે સમયમાં ઉચિત અને આલિંગન આદિ કાર્યમાં સુંદર દેખાતા, ગંધ, પુષ્પ, તાંબૂલ આદિ વિવેકવાળા ઉપચારોથી અને નવાં નવાં લાગતાં સંભોગના સુખને લીધે સુંદર અને મનોહર એ બંને દંપતીની તે રાત્રિ ઘણી લાંબી છતાં એક મુહૂર્તની પેઠે સત્વર જતી રહી. ૧—૭૦

तैस्तैर्मिथः प्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्काल-कार्यसुभगैः प्रणयोपचारैः । सत्कांतयोर्नवनवेन तयोः सुखेन दीर्घा मुहूर्त इव सा रजनी जगाम ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાલીલાવિવાહ' નામનો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો*

શિખિધ્વજની અનાસક્તિ પરીક્ષા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अथ सूर्याख्यरंगेण रंजिते भुवनोदरे ।
शिखिध्वजांगना प्रातर्मदनी कुंभतां ययौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી સૂર્યરૂપી રંગ વડે આ જગતની અંદરનો સર્વ ભાગ રંગાઈ જતાં પ્રાતઃકાળે શિખિધ્વજરાજાની પત્ની મદનિકા

* આ એકસો સાતમા સર્ગમાં નાના પ્રકારના પર્વતોમાં વિહાર આદિ તથા માયામય ઇન્દ્રનું દર્શન અને અનાસક્તિ(વૈરાગ્ય)ની પરીક્ષા માટે ઇન્દ્ર તરફથી સ્વર્ગ પ્રત્યે આમંત્રણ થવું ઈત્યાદિ વર્ણન આવશે.

કુંભરૂપે બની ગઈ. એ પ્રમાણે મહેન્દ્રાચળની ગુફામાં રાજા શિખિધ્વજ અને કુંભમુનિ બંને વિવાહ કરીને, દેવતાઓના જેવા ભોગો ભોગવનારાં પ્રિય દંપતીરૂપ થયાં. તે બંને દરરોજ પાકી ગયેલાં ફળોના ભારવાળી તથા પુષ્પોથી અને પાંદડાંથી શોભતી રંગબેરંગી વનની હારોમાં વિલાસ કરતાં હતાં. દિવસે તેઓ મિત્રરૂપે અતિ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં અને રાત્રિએ પ્રિય દંપતીરૂપે બની જતાં હતાં. દીપક અને તેની પ્રભા (કાંતિ)-ની પેઠે, તેઓ નિરંતર ભેગાં જ રહેતાં અને કદી પણ જુદાં પડતાં નહિ. વનના બગીચાઓમાં, પર્વતોની ગુફાઓમાં, તમાલવૃક્ષોના સમુદાયવાળા દેશોમાં, મંદારવૃક્ષોનાં વનોમાં, સહ્યાદ્રિ, દર્દુર, કૈલાસ, મહેન્દ્રાચળ, મલયાચળ, વિંધ્યાચળ અને લોકાલોક પર્વત, એ સર્વની તળેટીમાં અને ગંધમાદન પર્વતમાં તેઓ ક્રીડા કરતાં હતાં. ત્રણ ત્રણ દિવસે જ્યારે પોતાનો પ્રિય પતિ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ચૂડાલા (પોતાના શહેરમાં જઈ) રાજકાર્યોને કરી લઈ, પાછી ત્યાં ચાલી આવતી હતી. સ્વચ્છ સ્નેહયુક્ત હૃદયવાળા કુંભમુનિ અને રાજા દિવસે મિત્રરૂપે રહી, રાત્રિએ દંપતીરૂપ બની જઈ નાના પ્રકારનાં પુષ્પોમાં ગરકાવ રહી બંને પરસ્પર બહુ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં અને મનોહર દેવદારનાં વૃક્ષો વડે ઘેરાયેલાં મહેન્દ્રાચળમાં રત્નની ભીંતોવાળા ગુફારૂપી ઘરમાં દેવતાઓએ અને કિન્નરોએ પ્રશંસા કરાયેલાં એ દંપતી એક માસ સુધી રહ્યાં અને તેવી જ રીતે એક માસ સુધી (નીચાં હોવાથી) હાથ વડે લઈ શકાય તેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં, ભૂખ—તરસ—રોગ—ઘડપણ વગેરે હરી લેવાથી સાર્થક એવાં ફળ—ફૂલ—પાંદડાં આદિને ધારણ કરનારાં, મંદારવૃક્ષોનાં વનોની માળા(પંક્તિ)વાળા, શક્તિમાન પર્વતના પાછળના ભાગમાં તેમણે નિવાસ કર્યો. એક પખવાડિયા સુધી કલ્પલતાના બનાવેલા ગૃહમાં તે રહ્યાં. બે માસ સુધી મૈનાક પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફની તળેટીમાં, પારિજાતક વૃક્ષોનાં વનની અંદર, દેવતાઓના ઉપભોગમાં આવનારાં પુષ્પોના ગુચ્છાઓ વડે બનાવેલા મંડપમાં તે બંને રહ્યાં. મેરુપર્વતના જમણા ભાગ તરફ જંબૂનદીને કાંઠે જંબૂવનના સુવર્ણમય ભાગની નીચે જાંબુનાં ફળોના રસનો આસવ પીવાથી પરસેવો, દુર્ગંધ, જરા, રોગ આદિથી રહિત અને સ્થિર યૌવનવાળાં થઈ તેમણે એક મહિના સુધી ત્યાં સ્થિતિ કરી. દશ દિવસ સુધી ઉત્તરકુરુ તરફના દેશોમાં તે રહ્યાં અને સત્તાવીસ દિવસ સુધી ઉત્તરકોસલ દેશમાં તેમણે વાસ કર્યો. એવી જ રીતે, બીજા અનેક પર્વતોના અને રાજાઓના દેશોમાં, મહાભાગ્યવાન એ બંને દંપતી દિવસે મિત્રરૂપે રહેતાં હતાં અને રાત્રિએ દંપતીરૂપ બની જઈ રહેતાં હતાં. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે કેટલાક માસ પસાર થતાં એ દેવપુત્ર-(કુંભમુનિ)ને રૂપે આવેલી ચૂડાલાએ વિચાર કર્યો કે, 'હું સુંદર રૂપવાળા (મનોહર) ભોગોના ભાર વડે, એ શિખિધ્વજરાજાની પરીક્ષા કરીશ કે જેથી (અનાસક્તિ દૃઢ થઈ જતાં) તેનું ચિત્ત પાછું ભોગોને વિષે કોઈ દિવસ આસક્તિવાળું થશે જ નહિ.' એમ વિચાર કરી, ચૂડાલાએ માયા વડે એ વનભૂમિમાં દેવતાઓ અને અપ્સરાઓ સહિત ઈન્દ્રને ત્યાં આવેલા દેખાડ્યા. સર્વ પરિવારો સહિત ઈન્દ્રને પોતાની પાસે આવેલા જોઈ વનમાં રહેલા શિખિધ્વજરાજાએ તેની યથાવિધિ પૂજા કરી.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે દેવતાઓના રાજા! આપે દૂરથી (સ્વર્ગમાંથી) અહીં પધારવાનો શ્રમ શા માટે લીધો? જેમ હોય તેમ આપ કૃપા કરી મને કહેવાને યોગ્ય છો.

ઈન્દ્ર બોલ્યો: જેમ હૃદયપ્રદેશમાં લાગી રહેલા સૂત્ર વડે (દોર વડે) વનમાં રહેનારાં આકાશચારી પક્ષીઓ ખેંચાઈ આવે, તેમ તમારા સારા ગુણો સાંભળી અમે સ્વર્ગમાંથી અહીં ખેંચાઈ આવ્યા છીએ. તમે ઊઠો અને સ્વર્ગમાં આવો. ત્યાં (સ્વર્ગમાં) તમારા ગુણોનું શ્રવણ થવાથી, આશ્ચર્ય પામી ગયેલા સર્વ દેવતાઓ અને તેમની સુંદર પત્નીઓ તમને જોવાને

આતુર છે. સિદ્ધપાદુકા, સિદ્ધગુટિકા, સિદ્ધ-ખડ્ગ, સિદ્ધરસ, વિમાન અને દિવ્ય અશ્વ ઈત્યાદિ સિદ્ધિઓને ગ્રહણ કરી લઈ, સિદ્ધમાર્ગથી તમે સ્વર્ગપ્રદેશમાં ચાલો. એ સ્વર્ગમાં આવી તમે જીવન્મુક્ત દશામાં રહી વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવો, તેથી તમને ત્યાં બોલાવી જવા માટે જ હું અહીં આવેલો છું. તમારા જેવા ઉત્તમ મહાત્માઓ પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર કરતા નથી અને જે ન મળે તેને ચાહતા નથી. જેમ ભગવાનથી આ ત્રણે લોક પવિત્ર થાય છે, તેમ નિર્વિઘ્ને સ્વર્ગમાં આવેલા અને સુખથી તેમાં વિહાર કરનારા તમારા (શિખિધ્વજ) વડે આજે સ્વર્ગ પવિત્ર થાઓ.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા : હે દેવતાઓના અધિપતિ ! સર્વ સ્થળે સ્વર્ગના જેવું જ સુખપૂર્વક વિહાર કરવાનું સ્થાન છે એમ હું સમજું છું. મારું સ્વર્ગ (પરમાત્મા) સર્વત્ર છે. તે માત્ર અમુક સ્થાનમાં જ છે, એવી તેને મર્યાદા નથી. હે મહાસમર્થ ! હું સર્વત્ર પ્રસન્ન જ રહું છું, સર્વ ઠેકાણે રમું છું અને મન નિષ્કામ હોવાથી હું સર્વત્ર આનંદવાળો જ છું. કોઈ એક સ્થાનમાં માપવાળા થઈ રહેલા અલ્પ અને તુચ્છ સ્વર્ગ પ્રત્યે જવાનું મારા ચિત્તમાં આવતું જ નથી, જેથી હું આપની આજ્ઞાનો અમલ કરી શકતો નથી.

ઈન્દ્ર બોલ્યો : જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધેલું છે, એવા પરિપૂર્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષને (પોતાની સમાન બુદ્ધિ હોવાથી) ભોગો ભોગવવા-નું અને ન ભોગવવાનું એ બંને સમાન જ હોય છે, તો સજ્જન પુરુષોએ બાકી રહેલા નસીબને ભોગવી લેવાને સ્વીકારેલું ભોગોનું સેવન જ યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું. એ રીતે દેવતાઓનો અધિપતિ ઈન્દ્ર કહેતો હતો, પણ રાજા (સ્વર્ગમાં જવાની ઈચ્છા ન હોવાથી) કાંઈ નહિ બોલતાં મૌન જ રાખી રહ્યો; ત્યારે ઈન્દ્રે કહ્યું : 'તમે જો આ પ્રમાણે નિરપેક્ષ છો, તો પછી હું અહીંથી શું ન ચાલ્યો જાઉં ? (ચાલ્યો જાઉં છું)' અને 'હું આજે જ સ્વર્ગમાં નહિ આવું. પરંતુ કાળે કરી (પ્રયોજન પડશે ત્યારે) આવીશ.' એમ શિખિધ્વજરાજા કહેતો હતો તેટલામાં 'હે કુંભમુનિ ! તમારું રાજાનું ફરી વાર રાજ્યમાં આવવારૂપી ઈચ્છેલું કલ્યાણકર્તા થાઓ.' એમ કહેતાં ઈન્દ્ર અદૃશ્ય થઈ ગયો. જેમ સમુદ્રમાં પવન શાંત થઈ જતાં, વ્યાકુળ થઈ ગયેલા મગર-મચ્છોથી, ફીણના ગોટાઓથી અને સર્પોના સમૂહોથી ઊછળતા તરંગોનો સમુદાય અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ એ દેવતાઓનો સમૂહ પણ ક્ષણ-માત્રમાં પૂર્ણ રીતે અદૃશ્ય થઈ ગયો. ૧—૩૨

तद्देववृंदमखिलं त्रिदशेशयुक्तं तत्र क्षणादल-मदृश्यमभूद्द्वितीयम् कल्लोलराशिरिव वारिनिधौ प्रशांते वाते स्फुरन्मकरफेनफणीन्द्रवृन्दम् ॥३२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શક્રગમન' નામનો સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો*

શિખિધ્વજના ક્રોધની પરીક્ષા અને ચૂડાલાનું પ્રાકટ્ય

वसिष्ठ उवाच

तां मायां शममानीय चूडाला समचिंतयत् । दिष्टया भोगेच्छया नाथ ह्रियते वसुधाधिप ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજા રામચંદ્રજી ! ચૂડાલા રાણીએ તે (ઈન્દ્રના આવવારૂપ) માયા-ને શમાવી દઈ વિચાર કર્યો કે, 'આ રાજાને ભોગોની ઈચ્છા વશ કરી શકતી નથી, એ ઘણી ખુશીની વાત છે. ઈન્દ્રનો સમાગમ થવા છતાં પણ રાજા શિખિધ્વજ શાંત અને વિકારરહિત હોવાથી, સદા એકરૂપે રહેનાર આકાશની પેઠે મુખાદિક અવયવોની નિર્વિકાર સ્થિતિવાળો રહ્યો જ અને ઉતાવળ નહિ કરતાં તથા (બહુ ધીરજ-થી) પોતાની હાંસી થાય તેમ પણ નહિ કરતાં (સમાન રીતે રહી) તેણે વ્યવહારને યોગ્ય ઈન્દ્રનો પૂજનસત્કાર કર્યો. હવે વળી આદરપૂર્વક ફરી વાર

* આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં રાણી રાજાના ક્રોધની પરીક્ષા માટે માયા વડે જારપુરુષ સાથે સંગ કરશે અને બરાબર રાજાના મનનો પાકકાળ જોઈ પોતાનું (ચૂડાલાનું) રૂપ તેને બતાવશે.

પણ રાગદ્વેષવાળા અને બુદ્ધિનો ક્ષોભ ઉપજાવનારા કોઈ પ્રપંચથી હું તેની પરીક્ષા કરી જોઉં.' એવો વિચાર કરી, મદવાળી એ રાણીએ રાત્રિએ ચંદ્રનો ઉદય થતાં, ઘાટાં પુષ્પોના ગુચ્છાઓથી સુશોભિત અને વનદેવીઓના અંતઃપુરરૂપ સંતાન વૃક્ષોની લતાઓના કૃત્રિમ ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જે વખતે મધુર સુગંધથી ભરેલો, પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોમાંથી તથા લતાઓમાંથી ચાલ્યો આવતો શીતળ પવન (મલયાનિલ) વાતો હતો અને શિખિધ્વજરાજા નદીના તીર ઉપર જઈ સંધ્યાવંદનમાં તથા જપમાં પરાયણ થઈ ગયો હતો. એ લતાગૃહમાં મનોહર મદનિકાએ પોતાના શરીરને પુષ્પો વડે સુશોભિત બનાવી, પોતાની માયા વડે કલ્પી લીધેલ, સુંદર અંગવાળી સ્ત્રીની પેઠે દાઢીમૂછ વગેરે નહિ હોવાથી રમણીય તરુણ વયવાળો દેખાવ આપનાર અને (તરુણ હોવાથી શિખિધ્વજ રાજાના કરતાં) મનને આકર્ષણ કરે તેવા કોઈ જારપુરુષને સાથે લઈ પોતે કલ્પી લીધેલી પુષ્પશય્યામાં આવી સૂઈ ગઈ. શિખિધ્વજરાજાએ (સંધ્યાવંદન તથા જપાદિક કરી રહ્યા પછી) એ (નદીકાંઠે રહેલા) નિકુંજમાંથી (પોતાના આશ્રમ તરફ આવી) શોધ કરી. ત્યારે લતાગૃહમાં મદનિકાને તથા તેના ગળામાં આલિંગન કરી રહેલ, મનોહર મદનિકાના તથા પોતાના કેશ વડે વીંટાયેલ કાંધવાળા, ચંદન વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા અને શયનમાં આળોટવાથી તથા દબાવાથી શિથિલ થઈ ગયેલા મુકુટને ધારણ કરનારા જારપુરુષને તેણે દીઠો, કે જેના કાન, કપોલ, કેશપાશ અને નેત્રના ખૂણા સુવર્ણના જેવા મહાકાંતિમાન, કોણીથી બેવડ વાળેલા, સુવર્ણ સરખા સુંદર, મદનિકાના હાથરૂપી ઓશીકા ઉપર રહેલા હતા. પરસ્પર હસતા ચહેરાવાળું, આસક્તિને લીધે એકબીજાના મુખ તરફ જોઈ રહેલું; કલ્પલતાઓનાં વસ્ત્રોથી શોભાવાળું, પુષ્પશય્યાને (પોતાની કામચેષ્ટાથી) ચપળ કરનાર, કામાતુર, વ્યાકુળ થઈ ગયેલું, એકબીજાના અવયવોનો સ્પર્શ થવાના બહાનાથી પોતાના પ્રેમને પરસ્પર અર્પણ કરવાનો ડોળ બતાવતું, એકબીજાની સામે જોતું, સમાન આનંદને ધારણ કરનાર, પ્રબળ મદને લીધે મંદતાવાળું, પરસ્પર એકબીજાને પુષ્પો વડે પ્રહાર કરતું, વક્ષઃસ્થળથી દબાયેલ સ્તનભાગવાળું, એ (સ્ત્રીપુરુષનું) યુગલ રાજાના જોવામાં આવ્યું. એ જોઈ રાજા શિખિધ્વજ નિર્વિકાર ચિત્તથી (ક્રોધ નહિ પામતાં) પરિપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયો અને તેણે (પોતાના મનમાં) કહ્યું કે, ('અહો આ બંને જાર) આશક-માશૂક કેવાં સુખપૂર્વક રહેલાં છે!' પોતાનું (રાજાનું) દર્શન થવાથી ભયભીત બની ગયેલા એ યુગલને 'પ્રિય આશક—માશૂક! તમે તમારી જેમ ઈચ્છા હોય તેમ સુખથી વિહાર કરો, હું તમને વિઘ્ન નહિ કરું.' એમ કહી રાજા ત્યાંથી જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે એક મુહૂર્તમાત્ર રહી પોતે માયા વડે રચેલા એ પ્રપંચને સમેટી લઈ પોતાના શરીરને સંભોગ વડે ખીલેલું અને આકુળ થયેલું જણાવતી, તે રાણી લતાગૃહમાંથી બહાર આવી; અને એકાંતમાં સુવર્ણશિલા પર બેઠેલા કાંઈક ખુલ્લાં નેત્રવાળા સમાધિસ્થ રાજાને તેણે જોયો. ખેદયુક્ત, મ્લાન થઈ ગયેલી અને સુંદર અંગવાળી મદનિકા એ રાજા પાસે આવી, લજ્જા વડે પોતાના મુખને નીચું નમાવી ક્ષણમાત્ર મૌનપણે ઊભી રહી. શિખિધ્વજરાજા ક્ષણવારમાં ધ્યાનમાંથી વિરામ પામી ક્ષોભ વગરની (નિર્વિકાર) બુદ્ધિ વડે રાણી પ્રતિ (નીચે પ્રમાણે) અત્યંત મધુર વાક્ય બોલ્યો : 'હે કોમલાંગી! તું આનંદમાં રમતી હતી, તે કેમ જલદી વિઘ્નને પ્રાપ્ત થઈ? (અહીં આવતી રહી?) સર્વ પ્રાણીમાત્ર આનંદને માટે જ યત્ન કરે છે; માટે તું પાછી ફરીથી જા અને વિવેકવાળા હાવભાવથી તારા મનોહર પ્રિય જારને પ્રસન્ન કર; કેમ કે પરસ્પર ઈચ્છા કરાયેલો (સ્વાભાવિક) સ્નેહ આ ત્રણે લોકમાં દુર્લભ છે. હે માનવતી! એ વાતથી મને ઉદ્વેગ પ્રાપ્ત થતો નથી. વિવેકી પુરુષે જે જે વસ્તુ પોતાને અતિ પ્રિય હોય તે તારી પેઠે બીજાને ઉપભોગમાં આવવાની છે, એમ સમજી

રાખવું જોઈએ. હે સુંદર અંગવાળી ! હું અને કુંભમુનિ એ બે આ સાંસારિક વિષયો તરફ વૈરાગ્યવાન છીએ. તું તો દુર્વાસા ઋષિના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલી કુંભમુનિના કરતાં જુદી જ એ બાળતરુણી છે, માટે તારી જેવી ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે તું ભલે કર.'

મદનિકા બોલી : હે મહાભાગ્યવાન ! આપના કહેલા પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે. પુરુષના કરતાં સ્ત્રીઓમાં આઠગણો કામ વિશેષ રહે છે, માટે આપ (મારા પર) ક્રોપ કરવાને યોગ્ય નથી. આપ સંધ્યાવંદન અને જપમાં તત્પર હતા, તે વખતે આ જારપુરુષે (આવી) મને પ્રાર્થના કરી. હું કે જે તુચ્છ અબળા જાત છું તે આ ગહન વનમાં રાત્રિને વખતે (એકલી) શું કરી શકું ? પતિને પરાધીન હોવાથી, સ્વતંત્રતા વગરની (વિવાહિત) સ્ત્રી કે (યોગ્ય વયવાળી) કુમારી એકાંતમાં જારપુરુષને પ્રાપ્ત થઈ સંભોગ રોકી શકતી નથી; અને કદાચિત્ દૈવયોગથી આ વેળા જારપુરુષ સાથે રતિમાં વિઘ્ન પડી જાય, તો પોતાના અંગમાં પ્રાણ અને ચિત્ત આદિને (સંતાપ થવાને લીધે) સ્થિર રાખી શકતી નથી. જો પુરુષને વશ કરી શકે એવી સુંદરતાવાળી સ્ત્રીઓ એકાંતમાં પુરુષ પાસે જાય, તો તેનો સમાગમ નહિ થવામાં બીજો કશો પ્રતિબંધ હોતો નથી. પતિ આદિનો ક્રોધ, શાસ્ત્રમાં જણાવેલો પરપુરુષ-સંગનો નિષેધ, લોકોના તરફની અપવાદરૂપી નિંદા અને પતિવ્રતાપણું, એ (પ્રબળ કામવેગ વડે દબાઈ જવાથી) શું કરી શકે છે ! કાંઈ નહિ. વળી હું બળરહિત બાળક અને મૂઢ સ્ત્રીજાત છું, આપના અપરાધનું પાત્ર થયેલી છું. હે પ્રિય પતિ ! આપ તે ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો; કેમ કે (આપ જેવા) મહાત્માઓ ક્ષમાશીલ હોય છે.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે તારુણ્યવતી ! જેમ આકાશમાં (અદ્ધર) વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ મારા ચિત્તમાં ક્રોધ તો છે જ નહિ; પરંતુ માત્ર પરપુરુષનો સંગ સત્પુરુષોએ નિંદેલો હોવાથી, હવે ભાર્યારૂપે તને (ઉપભોગ કરવાને) હું ઈચ્છતો નથી. હે સુંદર અંગવાળી ! વૈરાગ્યથી આપણે બંને વનના અંતભાગોમાં પ્રથમની પેઠે મિત્રભાવથી નિત્ય ભેગાં જ રહી સુખથી ક્રીડા કરીએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા આ (ક્રોધકારક) પ્રસંગમાં સમાનપણાથી (નિર્વિકાર) રહ્યો, ત્યારે (પોતે પરીક્ષા કરેલા) રાગદ્વેષ વગરના એ રાજાના ચિત્તથી પ્રસન્ન થઈ ચૂડાલાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, અહો ! ઘણા હર્ષની વાત છે કે આ ઐશ્વર્યવાન મહાસમર્થ રાજા પરમ સમાનતાને (નિર્વિકાર સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે અને વૈરાગ્ય થવાથી તેઓ ક્રોધ વગરના જીવન્મુક્ત થઈ રહ્યા છે. આ રાજાને તે ભોગો તથા મોટી સિદ્ધિઓ પણ પોતાના તરફ ખેંચી શકતી નથી. સુખો, દુઃખો, આપત્તિઓ અને સંપત્તિઓ, આ રાજાને વિકારવાન કરી શકતી નથી. મારા વિચારમાં આવતી સર્વ (જીવન્મુક્તના લક્ષણરૂપ શાંતિ, ક્ષમા, ધૈર્ય, તૃપ્તિ આદિ) ઉત્તમ સમૃદ્ધિઓ, કેમ જાણે કોઈ બીજા નારાયણનો આશ્રય કરી રહેલી હોય, તેમ એક રાજાનો આશ્રય કરી રહી છે. હવે હું મારું બધું વૃત્તાંત એ જીવન્મુક્ત રાજાને યાદ કરાવું તથા આ કુંભમુનિના રૂપનો ત્યાગ કરી ચૂડાલા જ બની જાઉં,' એમ વિચાર કરી જેણે યોગના બળે સર્વ પ્રકારની સંપૂર્ણ શક્તિઓ મેળવી છે તેવી એ ચૂડાલાએ તે વખતે તત્કાળ મદનિકાના શરીરનો ત્યાગ કરી; પોતાનું ચૂડાલાનું શરીર રાજાને દેખાડ્યું. યોગની ધારણાવાળી એ ચૂડાલા કોઈ સંપુટમાંથી બહાર નીકળ્યાની પેઠે, કેમ જાણે મદનિકાના શરીરમાંથી જ પ્રકટ થઈ બહાર નીકળતી હોય, તેમ રાજાની પાસે શોભવા લાગી. સુંદર અંગવાળી પતિનું મનોરંજન કરવામાં મહાચતુર, એ મનોહર મદનિકાને ખરી ખાતરીથી પોતાની પૂર્વપત્ની ચૂડાલારૂપે થઈ ગયેલી રાજાએ જોઈ. કેમ જાણે વસંતઋતુમાં ખીલેલી કમલિની જ હોય, તેમ ખીલેલી અને પ્રથમ સીતાજીરૂપે પૃથ્વીમાં રહી, પછી પૃથ્વીમાંથી

બહાર પ્રકટ થયેલી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જ હોય તેવી દેખાતી તથા કેમ જાણે રત્નના સંપુટમાંથી બહાર નીકળેલી હોય, તેવી સુઘડ પોતાની પ્રિય પત્ની ચૂડાલા તે રાજાના જોવામાં આવી. ૧—૩૯

समुदितामिव माधवपद्मिनीमुपगतामिव भूमितलाच्छ्रियम् । प्रकटितामिव रत्नसमुद्गकात् परिददर्श निजां दयितां नृपः ॥ ३९॥

શ્રીયોગવાશિષ્ઠમહારામાયણમાં **નિર્વાણ પ્રકરણના** પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજના ક્રોધની પરીક્ષા, ચૂડાલાનું પ્રાકટ્ય' નામનો સર્ગ ૧૦૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૯ મો*

ચૂડાલા અને શિખિધ્વજનો પુનઃ સંયોગ

वसिष्ठ उवाच

अथ तां दयितां दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः । शिखिध्वज उवाचेदमाश्चर्याकुलया गिरा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી પોતાની એ પ્રિય પત્ની ચૂડાલાને જોઈ તેનાં નેત્રો વિસ્મયથી ખીલ્યાં છે તેવો રાજા શિખિધ્વજ આશ્ચર્ય વડે આકુળ થઈ ગયેલી વાણી વડે આ પ્રમાણે બોલ્યો: હે કમળના જેવાં મનોહર નેત્રવાળી સુંદરી! તું કોણ છે? ક્યાંથી અહીં આવી છે? શું તું અહીં જ રહે છે અને જો અહીં જ રહે છે તો કેટલા વખતથી અને શા માટે અહીં રહેલી છે? અવયવ વડે, તેની ચેષ્ટા વડે તથા સ્નેહભરેલી વચનરચનાની પદ્ધતિ વડે મારી પ્રિયા ચૂડાલાના પ્રસિદ્ધ વિલાસથી કેમ જાણે તું સાક્ષાત્ તેની જ મૂર્તિ હોય તેવી દેખાય છે.

ચૂડાલા બોલી: હે પ્રિય પતિ! જેમ આપ કહો છો તેમ જ છે. હું ચૂડાલા જ છું, એમાં કાંઈ સંશય નથી. આજે (ઘણે દિવસે) મારા સ્વાભાવિક (ચૂડાલાના) દેહ વડે આપનું મને મળવું થયું છે. આ વનની અંદર આપને બોધ કરવા માટે જ, કુંભ આદિ દેહોને નિર્માણ કરી આ બધી જાતનો પ્રપંચ મેં જ રચ્યો હતો. જ્યારથી આપ મોહ વડે રાજ્યનો ત્યાગ કરી, વનમાં પધાર્યા ત્યારથી માંડીને હું જ આપને બોધ આપવા માટે પ્રયત્ન કરતી હતી. આ કુંભમુનિના શરીરથી મેં જ આપને બોધ આપ્યો છે, મેં કુંભ આદિ જે દેહ ધારણ કરેલો છે, તે આપને બોધ આપવા માટે જ છે. હે તત્ત્વને જાણનાર મહારાજ! એ કુંભમુનિ આદિ સઘળું મેં માયા વડે જ કલ્પી લીધું છે. તેમાંનું કંઈ પણ સાચું નથી. હવે આપ વિદિતવેદ્ય (જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે તેવા) થયા છો માટે ધ્યાન વડે એ સર્વ અખંડિત રીતે જોઈ શકશો; તેથી તરત ધ્યાન વડે આપ એ વાતનું અવલોકન કરો. આ પ્રમાણે ચૂડાલાના કહેવાથી રાજાએ સિદ્ધ આસન રચી, (યોગશાસ્ત્ર અનુસાર ધારણાને અનુકૂળ પડે તેવો આસનાદિ વિધિ કલ્પી લઈ) રાજ્યના ત્યાગથી માંડી ચૂડાલાનું દર્શન થયું ત્યાં સુધીનું પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત વિશેષપણાથી કરેલા ધ્યાન વડે બરાબર ચોખ્ખી રીતે જોયું. રાજ્યત્યાગથી આરંભી, વર્તમાન ક્ષણના ક્રમ સુધી પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત રાજાએ મુહૂર્તમાત્ર ધ્યાન કરી જોઈ લીધું. એ સર્વ જોઈ રાજા સમાધિમાંથી જાગ્રત થયો. સમાધિમાંથી ઊઠેલા અને હર્ષથી ખીલેલાં નેત્રકમળવાળા એ રાજાએ જેને હર્ષનાં રોમાંચ થયેલાં છે તેવા પોતાના બંને હાથને વેગથી પહોળા કરી, કેમ જાણે પોતાના અવયવો (લજ્જાથી તથા હર્ષથી) ગળી જતા હોય, તેમ ઈચ્છાપૂર્વક ઘાટા સ્નેહથી નેત્રમાંથી હર્ષાશ્રુ પાડતાં, ઘણા વખત સુધી પોતાની પ્રિયા ચૂડાલાનું નોળિયો જેમ પોતાની પ્રિયાનું આલિંગન કરે, તેમ આલિંગન કર્યું. એ બંનેના આલિંગનમાં જે કાંઈ (અવર્ણનીય) શૃંગારરસનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો, તે વાસુકિની જીભથી પણ વર્ણવી શકાય તેવો ન હતો. સ્વર્ગમાં અમાવાસ્યાને દિવસે પરસ્પર મળી જઈ એકરૂપે થઈ

* આ એકસોનવમા સર્ગમાં રાજા ચૂડાલાને જોઈ કેટલુંક પૂછી જોશે અને તે બધું ધ્યાન વડે અનુભવી વિસ્મય પામી પ્રસન્ન થશે. ત્યાર પછી તે ચૂડાલાની પ્રશંસા કરી તેને આલિંગન આપી ત્યાં જ રાત્રિ ગાળશે, એ કથા કહેવામાં આવશે.

રહેલા સૂર્યચંદ્રની પેઠે અને મેલા શરીરવાળાં બનાવેલાં માટીનાં બે પૂતળાંની પેઠે તથા એક શિલામાં સાથે જ આલેખેલી બે મૂર્તિની પેઠે, એ બંને પ્રિય પતિપત્ની ઘણા કાળ સુધી આલિંગન વડે મળેલાં જ રહ્યાં. એ બંને પ્રિય પતિપત્નીએ એક મુહૂર્ત માત્ર પછી, જેમાંથી પરસેવાનું જળ ટપકયા કરે છે તેવા અને રોમાંચો ખડાં થઈ જવાથી સ્થૂલ જણાતા પોતાના હાથ ધીરેધીરે કાંઈક શિથિલ કર્યા. અમૃત વડે પૂર્ણ હૃદયવાળાં (આનંદના વેગથી મન જડ થઈ જવાને લીધે માનસિક વિકારો નહિ જણાયાથી), શૂન્ય હૃદયના જેવાં જણાતાં એ બંને જણાં હાથને મૂકી દઈ લક્ષ્ય અર્થાત્ જોવાના વિષય તરફ લોચન સ્થિર ન રહી શકે તેમ ઊભાં રહ્યાં. ઘાટા આનંદથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા એ રાજાએ ક્ષણમાત્ર મૌનપણે ઊભા રહી, દાઢી ઉપર હાથ રાખી વિવેક વડે ચતુરાઈ ભરેલી રીતે પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે, પોતાની કુલીન કાંતાનો મનોહર, અત્યંત મધુર અને સ્નેહવાળો પવિત્ર પ્રેમરસ અમૃતના કરતાં પણ (અધિક) સ્વાદિષ્ટ છે, તું કે જે અતિકોમળ અંગવાળી અને બાલચંદ્રમાના જેવી અતિ રમણીય છે, તેણે પોતાના પતિને (મને) પરમ પુરુષાર્થની (મોક્ષની) સિદ્ધિ થાય તેવા હેતુથી કેટલો બધો મહાદારુણ કલેશ સહન કર્યો ! તેમ જ દુ:ખ વડે માંડ તરી શકાય એવા આ સંસારરૂપી ખાડામાંથી મને જે (સ્નેહાર્દ્ર) બુદ્ધિથી પાર ઉતાર્યો તેને પણ કોની ઉપમા આપી શકાય ? કશાની નહિ. અરુંધતી, ઈન્દ્રાણી, પાર્વતી, સાવિત્રી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, એ બધાં તારા ગુણો પાસે પોતાના ગુણોની શોભાથી હલકાં જેવાં દેખાય છે. હે સુંદર અંગવાળી ! ધી, શ્રી, કાંતિ, ક્ષમા, મૈત્રી, કરુણા આદિ દક્ષકન્યાઓ કે જેઓ આકાર વડે મનને હરણ કરનારી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેઓમાં તું કેમ જાણે (સર્વથી) શ્રેષ્ઠ હોય તેવી જણાય છે. પરમ દૃઢ નિશ્ચયથી તે મને બોધ આપ્યો છે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું છે), તો કયો બદલો વાળું કે જેથી તારું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ? (એવો પ્રત્યુપકાર જ દુર્લભ છે.) મોહમાં ડૂબી ગયેલા પોતાના પતિને અંતવગરના જંગલના કરતાં પણ અનાદિ કાળથી ખૂબ જ ભયંકર મોહમાંથી તારી, ઉદ્યોગવાળી કુલીન કાંતાઓ પાર ઉતારે છે. જેવી રીતે સ્નેહવાળી કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને મોહમાંથી પાર ઉતારે છે, તેવી રીતે (શ્રવણ કરેલો) શાસ્ત્રોનો અર્થ કે ગુરુમંત્ર આદિ પાર ઉતારી શકતાં નથી. એક કુલીન પત્ની જ પતિને સખા, ભાઈ, સંબંધી, નોકર, ગુરુ, મિત્ર ધન, સુખ, શાસ્ત્ર, ગૃહ અને દાસ, એ સર્વરૂપ છે. સદાકાળ સર્વ યત્ન વડે કુલીન કાંતાઓ પૂજવા લાયક છે. તેઓમાં બંને લોકનું (આ લોકનું તથા પરલોકનું) સર્વ સુખ સારી રીતે રહેલું છે. તું જે આ સંસારસાગરના પારને પામી ગયેલી છે અને નિષ્કામ છે, તેના આ ઉપકારનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકીશ ? લોકમાં હું તને એક કુલીન કાંતા ગણું છું અને જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી સર્વ (કુલીન) સ્ત્રીઓને તે હમણાં (આ તારા ઉત્તમ કૃત્યથી) જીતી લીધેલી છે. (કુળવાન) સ્ત્રીઓની સુજનતા આદિ ગુણોની ચર્ચામાં તું પ્રથમ પંક્તિમાં ગણાઈશ. તું કે જે (અરુંધતી આદિના કરતાં પણ) ગુણસમૂહ વડે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેને સર્જનારા વિધાતા ઉપર અરુંધતી આદિક (કુલીન) સ્ત્રીઓ જરૂર કોપને પ્રાપ્ત થયેલી હશે, એમ હું માનું છું. રૂપ અને સૌજન્ય આદિ ગુણોરૂપી રત્નોને રહેવાના સંપુટરૂપ તું ખરેખર સતી છે. અહીં આવ અને હું કે જે તારા ગુણોમાં (મોહી ગયાથી તારી તરફ) ખેંચાઈ ગયો છું તેને ફરીથી આલિંગન કર.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એમ કહી બાલમૃગના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળી ચૂડાલાનું શિખિધ્વજે તોળિયો જેમ પોતાની પ્રિયાને આલિંગન કરે, તેમ ફરી વાર દૃઢ રીતે આલિંગન કર્યું.

ચૂડાલા બોલી : હે મહારાજ! આપ વ્યાકુળ ચિત્તવાળા થઈ, નીરસ ક્રિયાજાળમાં જ્યારે તત્પર હતા, ત્યારે હું વારંવાર આપને

માટે બહુ દુ:ખી થતી હતી અને તેને લીધે જ તમને બોધ આપવારૂપી મારો સ્વાર્થ જ મેં સાધેલો છે. તેમાં હે મહારાજ! આપ મારી મોટાઈ શું કરો છો?

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે શ્રેષ્ઠ (સિંહના જેવી પાતળી) કેડવાળી! તે જેમ આ પવિત્ર સ્વાર્થને સાધી લીધો છે, તેવી રીતે હમણાં બીજી કુલાંગનાઓ પણ તેવો પવિત્ર સ્વાર્થ સાધી લે.

ચૂડાલા બોલી: હે મહાસમર્થ પ્રિય પતિ! તમે જગતરૂપી જાળના પરમ અવધિરૂપ પરમાત્મામાં શાંતિ પામી શું બોધવાન થયા? આજે પ્રથમના મોહને તમે (સાક્ષીરૂપે રહી) શું કાંઈ તુચ્છરૂપે જુઓ છો કે? આ કરું, આ ન કરું, આ મેળવું એવી (તૃષ્ણાવાળી) સ્થિતિને મનમાં શું હવે હસો છો કે? તેમ બુદ્ધિની અપકવ દશાને લીધે રહેલી કોમળતાને પણ શું હસો છો કે? હે મહારાજ! તે પ્રથમની તુચ્છ તૃષ્ણાઓનું સ્ફુરવું તથા તે સંકલ્પોની કલ્પનાઓ જેમ આકાશની અંદર (નિરાધાર) પર્વત ન જોવામાં આવે તેમ આજે તમારામાં જોવામાં આવતી નથી. હે પ્રિય મહાસમર્થ રાજા! શું તમે હવે સર્વ વાત સમજી ગયા કે? હમણાં તમે કોનામાં નિષ્ઠા રાખી રહ્યા છો તથા શી ઈચ્છા લેખો છો? પહેલાં થયેલા દેહના વ્યવહારોને તમે (સત્ય કે તુચ્છ) લેખો છો?

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: પુષ્પો વડે પૂર્ણ એવી, નીલકમળની માળાને સાદૃશ્ય વડે અનુસરનારાં સુંદર નેત્રવાળી હે પ્રિયા! તું પોતે જ મારા આત્મારૂપ છે, અને જેમ તું (મોહ, વિવેક કે તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે) જેનીજેની અંદર પ્રકાશકપણાથી રહેલ છે, તેની તેની અંદર હું પણ તેવી જ રીતે પ્રકાશક(આત્મા)રૂપે રહું છું. હું ચેષ્ટારહિત છું, નિરવયવ છું, આકાશના જેવો સ્વચ્છ છું, નિ:સ્પૃહ છું, શાંત છું અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી પરબ્રહ્મરૂપ જ છું. હું આજે (ઘણે કાળે) દેહ આદિમાંથી અહંભાવ છોડી દઈ વસ્તુત: જે ચિદાત્મારૂપ રહેલો છું તે રૂપે જ થઈ રહ્યો છું. ફક્ત આત્મપરાયણ થઈ ગયેલા ચિત્તના એક જ માર્ગ પર રહેલો હું, એવી તો સર્વથી ઉત્તમ આનંદની દશાને પ્રાપ્ત થયો છું કે જે દશાને (મહાસામર્થ્યવાળા) વિષ્ણુ, મહાદેવ આદિ દેવો પણ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી. જે (મનવાણીથી અગોચર હોવાથી) કંઈ પણ નથી તે શુદ્ધ ચિદાત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખી હું પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલો છું. ભ્રમર જેવાં સુંદર નેત્રવાળી હે પ્રિયા! હું હવે સંસારરૂપી ભ્રમથી છૂટી ગયો છું. હું પ્રસન્ન નથી તેમ ખેદવાળો પણ નથી. આ દૃશ્ય કાર્યવર્ગ હું નથી તેમ જ બીજું તેનું કારણ પણ હું નથી. હું સ્થૂલ નથી તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી; પરંતુ હે સુંદરી! હું સત્ય આત્મતત્ત્વરૂપ છું. સૂર્ય આદિ તેજોમંડળથી બહાર નીકળેલા અને ભીંત ઉપર નહિ પડેલા (માત્ર આકાશમાં જ ફેલાયેલા) જેનો વધારો પણ નથી તેમ જેનો નાશ પણ નથી તેવા પ્રકાશના જેવો હું છું. હું શાંત છું. જગતની સર્વ વિષમતાને દૂર કરનારી એવી સર્વત્ર સમાનતાને હું ધારણ કરનારો છું. અને મન કે લિંગદેહ વિનાનો થઈ ગયો છું. હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પતિવ્રતા! હું સદાકાળ સમાન (એક જ સ્થિતિમાં રહેનારો) છું. હું જે છું તે જ છું. બીજું કાંઈ કહેવાને હું શક્તિમાન નથી. હે તરંગના જેવા ચપળ કટાક્ષવાળી રાણી! તું જ મારો ગુરુ છે, માટે હું તને નમન કરું છું. વિશાળ નેત્રોવાળી પ્રિયાની મહેરબાનીથી, હું આ સંસારસાગરને તરી પાર ઊતર્યો છું. સો વાર (ધમણથી) અગ્નિમાં ધમેલા સુવર્ણની પેઠે, હવે હું ફરી વાર મેલવાળો થઈશ નહિ. હું શાંત, સ્વસ્થ, કોમળ, પોતાના સ્વરૂપની નિષ્ઠામાં જ અત્યંત ઉદ્યોગી, વૈરાગ્યવાન, વાસનારહિત બુદ્ધિવાળો, સર્વને પાર કરી ગયેલો અને આકાશની પેઠે સર્વમાં રહેલો છું.

ચૂડાલા બોલી: હે મહાધૈર્યવાન, સમર્થ, મહાબુદ્ધિમાન, હૃદયપ્રિય પ્રાણપતિ! જો એમ જ હોય તો હમણાં તમને શી વાતમાં રુચિ થાય છે તે કહો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: અમુક વસ્તુ મારે જોઈએ કે નહિ તે હું જાણતો નથી, તેમ મને કાંઈ રુચિ છે તેમ પણ નથી. હે કોમલાંગી! તું જે જે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે તે પ્રમાણે હું (તારા વિચાર પ્રમાણે જ) કોઈ વખત (વ્યુત્થાનકાળમાં) જાણું છું. હે પ્રિયા! જે જે તારા મનમાં આવતું હોય તે સર્વ કોઈ જાતના વિઘ્ન વિના ભલે થાઓ. હું આકાશના જેવો નિર્લેપ હોવાથી કોઈ જાતનો યોગ્ય સંયોગ કરવાનું જાણતો નથી. માટે હે પ્રિયા! તું જે કાંઈ કર્તવ્ય જાણતી હોય તે જ ભલે કર. મણિ જે પ્રમાણે પોતાનામાં પ્રતિબિંબને ધારણ કરે, તે પ્રમાણે હું પણ એ તારા કર્તવ્યને જ સારા—નરસા આદિભાવથી રહિત, શુદ્ધચિત્ત વડે જે મળ્યું તેમાં આનંદ પામી ધારણ કરી લઈશ. હું એ વિષે કાંઈ સ્તુતિ કે નિંદા નથી કરતો, તેથી તારી ઈચ્છા હોય તેમ તું ભલે કર.

ચૂડાલા બોલી: હે મહાબાહુ! જો એમ જ હોય તો પછી તમે મારો મત સાંભળો. એ મત સાંભળી લઈ, હે જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળા રાજા! એ જ પ્રમાણે, તમે આચરણ કરવાને યોગ્ય છો. અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી આપણ બંનેમાં સર્વ ઠેકાણે એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એવું જાણીએ છીએ અને આપણે નિષ્કામ હોવાથી આકાશની પેઠે નિર્વિકાર તથા નિર્લેપ છીએ. જેની આપણને રાજ્યાદિકની એષણા (ઈચ્છા) છે, તેની જ તેની ઉપેક્ષા પણ છે. (યથાપ્રાપ્ત વર્તવું એ જ આપણે માટે ઉચિત છે.) ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણને પોતપોતાના વિષયો તરફ ખેંચી લેવાથી આત્મામાં શું વિશેષ થાય છે? કાંઈ નહિ. (સાધનકાળમાં) જોકે તેની જરૂર છે, તોપણ આત્મામાં કે જે વૃદ્ધિ અને નાશથી રહિત છે, તેમાં તેથી કાંઈ સુધારો-વધારો થતો નથી. અને સિદ્ધાવસ્થાવાળાને તો સર્વ સમાન જ નિષ્ક્રિય અને અસંગ ચૈતન્યરૂપ થયેલો હોય પુરુષ દેહઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ વડે તે સ્વરૂપને માની લઈ, નસીબ પ્રમાણે આવી પડતા ભોગોનો અનાદર કરે? કોઈ ન કરે. માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પ્રારબ્ધના ભોગમાત્રથી એ ભોગના આદિમાં, અંતમાં કે મધ્યમાં આપણે જે સ્વભાવ-વાળાં હતાં, તે જ સ્વભાવવાળાં, માત્ર મોહને ત્યજી દઈને કે માત્ર બાકી રહેલા નસીબને ભોગ વડે ઓછું કરવા માગીએ છીએ. આપણે કંઈ બદલાઈ ગયાં નથી તેમ હવે બદલાઈ જઈશું પણ નહિ. તો હવે બાકી રહેલ આયુષ્યને રાજ્યભોગ વડે ગાળી, ક્રમે કરી કોઈ કાળે પ્રારબ્ધક્ષય થયેથી આપણે વિદેહ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ જઈશું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે ચંચળ પ્રિયા! આપણે આદિ, અંત અને મધ્યમાં કેવાં છીએ? અને માત્ર અવશેષ રહેલા એક પદાર્થને ત્યજી દઈ કેમ રહીએ, તે તું કહે.

ચૂડાલા બોલી: હે નૃપશ્રેષ્ઠ! આપણે ભોગ-ના આદિકાળમાં, અંતકાળમાં અને મધ્યકાળમાં (સ્થૂલ દૃષ્ટિથી) રાજા જ છીએ. માત્ર (શેષ રહેલા) એક મોહને મૂકી દઈ, પાછાં તે રાજા જ થઈએ. તમે પોતાના નગરના જ રાજા થાઓ. અને પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજો. હું સર્વ પટરાણીઓમાં ભૂષણરૂપ એવી તમારી (મુખ્ય) પટરાણી થઈશ. રાજાને પતિ તરીકે પામી આનંદ પામેલાં નગરવાસીઓ મનુષ્યથી ભરાયેલી નગરની અંગનાઓનાં નૃત્યોથી સુશો-ભિત, પતાકાઓથી શણગારેલી, મૃદંગવાદિત્ર આદિના શબ્દો વડે મનોહર અને પુષ્પોથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલી, આપણી નગરી આજે (ઘણે લાંબે કાળે) વેલો વડે શોભતી મંજરીઓથી ભરપૂર અને પુષ્પોમાં ગુંજારવ કરતા ભમરાઓની હારોથી મનોહર, ચૈત્રમાસ (વસંતઋતુ)માં ખીલેલી વેલની શોભાની જેમ ચિત્તને હરનારી બનો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેને ચૂડાલાએ એ પ્રમાણે કહ્યું હતું એવો રાજા શિખિધ્વજ હસીને શાંત-પણાથી શીતળ રહી, નીચે પ્રમાણે ક્ષોભ વગરનાં મધુર વાક્યો બોલ્યો.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો: હે વિશાળ નેત્ર-વાળી પ્રિયા! જો એમ હોય (તારે મારી સાથે

રહી ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા હોય) તો આપણને સ્વર્ગમાં સિદ્ધ લોકોના ભોગની લક્ષ્મી અધીન જ છે; તો પછી આપણે સ્વર્ગમાં જ શા સારુ ન રહીએ ?

ચૂડાલા બોલી : હે રાજા ! મારી ભોગોને વિષે ઈચ્છા નથી, તેમ વિભૂતિઓને (અણિમાદિક ઐશ્વર્યોને) પણ હું ઈચ્છતી નથી, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જે આવી મળે તેથી કામ ચલાવી લેવું એવી સ્થિતિનો મેં આધાર રાખ્યો છે. મને સ્વર્ગ, રાજ્ય કે કર્મ એ કાંઈ સુખ આપનારાં નથી, પણ હું સ્વરૂપમાં રહી, જેમ ક્ષોભરહિત થવાય તેમ સ્વસ્થ ચેષ્ટાવાળી થઈ રહી છું. આ સુખ છે અને આ સુખ નથી (દુઃખ છે) ઈત્યાદિ દ્વંદ્વનો ક્ષય થઈ જવાથી, હું એકસરખી રીતે જ શાંત પરમપદમાં સુખ આવે તેમ સ્થિર થઈ રહી છું.

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો : હે વિશાળ નેત્રવાળી ! હર્ષશોક અને રાગદ્વેષ આદિથી રહિત અને સમાનતાવાળી બુદ્ધિ વડે તેં આ યોગ્ય જ વાત કહી છે. આપણને રાજ્ય મળે કે ન મળે તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. સુખદુઃખની (ભાવિ) દશાથી થતી ચિંતાને છોડી દઈ મત્સર રહિત થઈ અને સ્વસ્થતું આવલંબન કરી આપણે સ્વસ્વરૂપમાં જ રહીએ.

એ પ્રમાણે મહામનોહર એ બંને પૂર્વ-દંપતીનો કથાઓનો આલાપ થતો હતો, તેટલામાં (ઘણોખરો દિવસ જતો રહેવાથી) થોડો જ દિવસ બાકી રહ્યો. પછી કાર્યોમાં મહાકુશળ અને (રતિસુખ માટે) ઉત્કંઠાવાળાં હોવા છતાં પણ અંદર વાસના નહિ હોવાને લીધે ઉત્કંઠા વિનાનાં એ ઉત્તમ દંપતીએ, ત્યાંથી ઊઠી યથાપ્રાપ્ત દિવસકૃત્ય (સાયંસંધ્યા આદિ) કર્યું. સ્વર્ગની સિદ્ધિઓનો અનાદર કરી પૂર્ણ ચિત્તવાળાં એ બંને જણાં ત્યાં રહ્યાં અને એક જ શયનમાં, એ બંને જીવન્મુક્ત દંપતીની એ રાત્રિ આતુરતાવાળી તે તે (મનોહર) ચેષ્ટાઓથી જતી રહી. પોતાની મેળે જ પરસ્પર અનુભવ થવાથી સિદ્ધ થયેલ ભોગ અને મોક્ષ, એ બંનેના સુખનું પ્રણયનાં વાક્યો અને વિલાસો સહિત વર્ણન કરનારાં, ઉત્તમ અને વિવેકી એ બંને દંપતીની બુદ્ધિને વધારતી એ રાત્રિ ઘણી લાંબી હોવા છતાં એક મુહૂર્તની પેઠે, જરા વારમાં જ જતી જ રહી. ૧—૭૬

तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमयोः स्वयं समाशंसतोः प्रणयवाक्यविलासगर्भम् उत्कंठतां प्रणयिनोर्धिग्मानयंती दीर्घा मुहूर्तवदसौ रजनी जगाम ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાપ્રકટીકરણ' નામનો સર્ગ
સર્ગ ૧૦૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૦ મો*

શિખિધ્વજનું રાજ્ય અને ચૂડાલાની વિદેહમુક્તિ

वसिष्ठ उवाच

ततः समुदिते सूर्ये वितमस्यंबरे स्थिते ।
समुद्गकादिव जगन्मणौ तस्मिन् विनिर्गते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ત્યાર પછી કેમ જાણે સંપુટમાંથી કોઈ જગતને પ્રકાશ આપનારો મણિ જ બહાર નીકળ્યો હોય, તેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ અંધકારરહિત આકાશમાં જ્યારે ઉદય પામી પ્રકાશી રહ્યા હતા અને આજુબાજુમાં રાતાં થઈ ગયેલાં (મનુષ્યોનાં) નેત્રોની પેઠે કમળસમૂહ ખીલતો હતો; તથા લોકો જેમ પોતપોતાના વ્યવહારોમાં લાગી ગયા, તેમ સૂર્યનારાયણનાં કિરણો પણ જ્યારે ચોતરફ ફેલાયાં, ત્યારે એ બંને સુંદર દંપતી ઊઠી સંધ્યા આદિ સઘળો નિત્યક્રમ કરી લઈ, સુવર્ણની ગુફાની અંદર કોમળ અને લીલાં પત્રનાં બનાવેલાં, આસન ઉપર બેઠાં. પછી મનોહર ચૂડાલા ત્યાંથી ઊભી થઈ, પોતાની પાસે રહેલા સાત સમુદ્રના જળથી

---

* આ એકસોદશમા સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજા અને ચૂડાલારાણી એ બંને સંકલ્પમાત્રથી થયેલા સૈન્યને સાથે લઈ પોતાના શહેરમાં જશે અને ત્યાં ઘણા કાળ સુધી રાજ્ય કરી પછી વિદેહમુક્ત થશે, એ વાત કહેવામાં આવશે.

ભરેલા કુંભને, રાજ્યાભિષેક કરવા માટે કલ્પ્યો અને તે મંગળ કુંભ વડે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી રહેલા પોતાના પતિનો એકાંતમાં, એ પત્ની ચૂડાલાએ પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. કોમળ અંગવાળી અને દેવતાના જેવી રૂપમતી ચૂડાલાએ સંકલ્પમાત્ર વડે પ્રાપ્ત થયેલા સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને અભિષેક કરાયેલા રાજાને કહ્યું કે, 'હે પ્રિય પતિ! કેવળ ઋષિ લોકોને યોગ્ય, આ શાંત તેજને હવે છોડી દઈ આઠ લોકપાલોના તેજને આપ ધારણ કરવા યોગ્ય છો.' ચૂડાલાના કહેવાથી મનમાં શિખિધ્વજરાજા 'ભલે હું તેમ જ કરું છું' એમ બોલતાં તે શિખિધ્વજ મહારાજાપણાને પ્રાપ્ત થયો. પછી પ્રતિહારીના સ્થાનમાં રહેલી માનવતી ચૂડાલાને 'આજે હું તને દેવીના સ્થાનમાં અભિષેક કરી, મુખ્ય પટરાણી બનાવું છું' એમ કહી તળાવમાં સ્નાન કરાવી મહારાણી(પટરાણી)ના પદ ઉપર તેનો અભિષેક કરી રાજાએ પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે, 'હે કમળપત્રના જેવાં સુંદર નેત્રવાળી પ્રિયા! (તું યોગસિદ્ધિ વડે સત્યસંકલ્પ હોવાથી) ક્ષણમાત્રમાં તારા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા (આભૂષણ, અલંકાર, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર આદિ) મહાવૈભવવાળા જબરા સૈન્યને ભેગું કરવાને તું યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય પતિનાં વચન સાંભળી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ચૂડાલાએ જેમ વર્ષાઋતુ મેઘને ઉત્પન્ન કરે, તેમ અનેક યોદ્ધાવાળા સૈન્યને (સંકલ્પ વડે) ઉત્પન્ન કર્યું. ઘોડાઓ અને હાથીઓથી દોરાયેલું પતાકાઓ વડે આકાશને ભરી દેતું, વનભૂમિમાં બધે પથરાયેલું, મૃદંગ, વાદિત્ર આદિના શબ્દો વડે પર્વતની ગુફામાં અંદરના ગહન ભાગમાં પ્રતિધ્વનિ (પડછંદાને) ઉત્પન્ન કરતું, મુકુટમાં રહેલાં રત્નોના મોટા પ્રકાશથી અંધકારરૂપી પડદાને ખસેડી નાખનાર એ સૈન્ય તે બંનેએ જોયું. અને તેની અંદર રાજા અને રાણી એ બંને દંપતીએ બીજા રાજાઓના મંડળ વડે વીંટાયેલા અને આનંદ પામેલા સામંતોએ રક્ષા કરાયેલા ઉત્તમ ગંધદ્વીપ+ ઉપર સવારી કરી. ત્યારપછી મહાબળવાન, પાયદળથી અને રથોથી પૂર્ણ રીતે ભરેલા, પોતાના સૈન્યને ચલાવનારો, પર્વતોને પણ હલાવી દે તેવી પ્રબળ સેનાવાળો એ શિખિધ્વજરાજા કેમ જાણે પૃથ્વીમાંથી ઊઠેલા પવનના ઝપાટાથી પૃથ્વીને અને પર્વતને ભેદી નાખતો હોય, તેમ પોતાની પ્રિય પટરાણી ચૂડાલા સહિત વનમાંથી બહાર નીકળ્યો. મહેન્દ્રાચળથી ચાલેલો એ રાજા રસ્તામાં પર્વતોને, દેશોને, ગામડાંને અને જંગલોને જોતો જોતો તથા પોતાની પ્રિયાને પોતાના પ્રથમના (તે તે) દેશો સાથે (થયેલા) સર્વ વૃત્તાંતને જણાવતો, થોડા વખતમાં જ સ્વર્ગના જેવી મહારમણીય પોતાની નગરી પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે રાજાના સામંતો જેઓ (જેઓને પોતાના જુદા જુદા દેશના અધિપતિપણા ઉપર નીમ્યા હતા તેઓ) આદરપૂર્વક રાજાના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા હતા, તેઓ જયજયકારના શબ્દ વડે રાજાના આવવાની ખબર થતાં સામૈયું કરવાને સામા બહાર નીકળ્યા. પછી (ભેગાં થઈ જતાં) એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં અને મૃદંગ, વાદિત્ર આદિના ઊંચા શબ્દો વડે શોભાવાળાં એ બંને સૈન્યોની સાથે એ રાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. શહેરની સ્ત્રીઓએ અક્ષત અને પુષ્પાંજલિઓથી વધાવેલો રાજા, એક પછી બીજાં એમ એકબીજાની શોભાથી ચડિયાતાં લાગતાં બજારને જોતો જોતો પતાકા અને ધજાઓથી સુશોભિત (મોતીઓના ચોક પૂરવાથી) મોતીઓના સમૂહ વડે મનોહર, નૃત્ય કરતી તથા ગાયન કરતી વારાંગનાઓથી રમણીય અને કૈલાસની પેઠે પોતાના સ્થાનમાં જ અચળ થઈ રહેલા પોતાના ગૃહમાં એટલે દરબારગઢમાં પેઠો. એ દરબારગઢમાં રાજાને યોગ્ય (દહીં, દૂર્વા, અક્ષત, શંખ, વીણા, છત્ર, ચામર આદિ) અનેક જાતના મંગળ પદાર્થો રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જઈ નમ્રતાવાળા સર્વ કારભારી-

+ જે હાથીના મદનો ગંધ બીજા હાથીઓ સહન ન કરી શકે તે ગંધદ્વીપ અથવા ગંધગજ કહેવાય છે.

મંડળ વગેરેનું તેણે સારી રીતે સન્માન કર્યું. સાત દિવસ સુધી રાજાએ પોતાના શહેરમાં અત્યંત મોટો ઉત્સવ કર્યો. અને પોતે અંતઃપુરમાં રહી પોતાનાં રાજકાર્યો કર્યાં. હે રામચંદ્રજી ! એ રાજા દશહજાર વર્ષ સુધી ભૂતળમાં રાજ્ય કરી ચૂડાલાની સાથે જ દેહધારણથી વિરામ પામ્યો (વિદેહમુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થયો). હે રામચંદ્રજી એ રીતે દેહ આદિમાં જેને દોષદૃષ્ટિ છે, તેને લીધે સ્નેહરહિત એ મહાબુદ્ધિશાળી રાજા સ્નેહ વિનાના (તેલ વગરના) દીવાની પેઠે દેહનો ત્યાગ કરી પુનર્જન્મ નહિ થવા માટે નિર્વાણને પામી ગયો. દશહજાર વર્ષ સુધી સમદૃષ્ટિપણાથી ચૂડાલા સહિત પોતાના રાજ્યમાં સ્મરણ કરી તે નિર્વાણ-પદને પામ્યો (વિદેહમુક્ત થયો). ભયથી અને ખેદથી રહિત થઈ ગયેલા, અભિમાન અને મત્સર વિનાના, પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત) સ્વાભાવિક કાર્યોને આચરનારા, ભોગવી લીધેલા ભોગો વિષે વિરક્ત બુદ્ધિવાળા એ આર્ય રાજાએ સર્વમાં સમાનબુદ્ધિ રાખી (જ્ઞાન વડે) મૃત્યુને જીતી લઈ દશહજાર વર્ષ સુધી એકછત્રે રાજ્ય કર્યું. ઘણા લાંબા કાળ સુધી સર્વ રાજાઓના શિરોમણિરૂપે રહી પૃથ્વીમાં અનેક ભોગોને ભોગવી લઈ કેવળ સત્તામાત્રરૂપે બાકી રહેલો એ રાજા જરા—મરણથી રહિત એવા પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. હે રામચંદ્રજી ! એવી જ રીતે તમે પણ પ્રારબ્ધ-યોગે આવી પડેલા ચાલુ વ્યવહારોને નિભાવી, શોકરહિતપણાથી સમાધિમાં રહો કિંવા પોતાની મેળે જ બળાત્કારથી ચિત્તને રોકી ભોગ અને મોક્ષ આદિની લક્ષ્મીનો (સાક્ષીરૂપે) અનુભવ કરીને સ્વસ્થ થાઓ. ૧—૩૦

भुक्त्वा भोगाननेकान्भुवि सकलमहीपालचूडामणित्वे स्थित्वा वै दीर्घकालं परममृतपदं प्राप्तवान्सत्त्वशेषः । एवं रामागतं त्वं प्रकृतमनुसरन् कार्यजातं विशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठ स्वयं वा प्रशममनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मीः ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાસ્પર્શરૂપદર્શન' નામનો સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો*

કચોપાખ્યાન

वसिष्ठ उवाच

एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकम् ।
अनेन गच्छन्मार्गेण न कदाचन खिद्यसे ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણેની શિખિ-ધ્વજરાજાની સર્વ કથા મેં તમને કહી. એ માર્ગે ચાલવાથી તમે કદી પણ ખેદને પ્રાપ્ત થશો નહિ. રાગદ્વેષનો નાશ કરનારી આ દૃષ્ટિને ધારણ કરી, તમે નિત્ય આસક્તિ વગરની(વૈરાગ્યવાળી) બુદ્ધિ વડે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરો. હે રામચંદ્રજી ! જેમ શિખિધ્વજે (ભોગ અને મોક્ષ બંનેનો અનુભવ કરતાં) રાજ્ય કર્યું, તેમ તમે પણ રાજ્યમાં વ્યવહાર કરતાં ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેને સારી રીતે મેળવો. હે રામચંદ્રજી ! બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ શિખિધ્વજના સર્વ (ત્યાગના) ક્રમ વડે જે રીતે બોધને પ્રાપ્ત થયો, તે રીતે તમે પણ બોધ મેળવો.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! મહાસમર્થ ઐશ્વર્યવાળા બૃહસ્પતિનો કચ જે રીતે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો, તે આપ સંક્ષેપથી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજા રામચંદ્રજી ! પોતાની વિદ્યાથી અત્યંત શોભતા દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ શિખિધ્વજરાજાની પેઠે જ પરમ બોધને પ્રાપ્ત થયો હતો, એ કથા તમે સાંભળો. (યૌવનની શરૂઆતમાં) સંસારને તરી જવાને ઇચ્છનાર શબ્દ અને તેના અર્થને સમજી શકે તેવા કચે બૃહસ્પતિને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

કચ બોલ્યો : હે સર્વ ધર્મને જાણનાર ભગવન્ ! હે મહારાજ ! જીવરૂપ (વાસનામય) તંતુ વડે બંધાયેલો મનુષ્ય આ સંસારરૂપી પાંજરામાંથી

*આ એકસોઅગિયારમા સર્ગમાં રાણી ચૂડાલાએ જેમ રાજાનું સર્વસ્વ છોડાવ્યું હતું, તેમ કચનો પિતા કચના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરાવશે અને અંતે અહંકારનો ત્યાગ થયેથી કચ પૂર્ણસ્થિતિવાળો થશે, એ વર્ણન કરવામાં આવશે.

શી રીતે બહાર નીકળી શકે, એ આપ કહો.

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: હે પુત્ર! જો સાચા વૈરાગ્યથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તોપણ જેને ચિત્તમાં ખેદ થાય નહિ તે આ સંસારસગરને તરી જાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે પિતાનાં પરમપવિત્ર વચન સાંભળી કચ સર્વનો ત્યાગ કરી એકાંત વનમાં ચાલ્યો ગયો. બૃહસ્પતિને તેના જવાથી કશો શોક થયો નહિ; કેમ કે મહાન પુરુષો સંયોગ અને વિયોગના સંબંધમાં મેરુના જેવું દૃઢ અને મોટું મન રાખનારા (હર્ષશોકરહિત) હોય છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! પછી આઠ વર્ષ જતાં રહ્યા બાદ કોઈ મોટા જંગલમાં કચ ફરી વાર પોતાના પિતા બૃહસ્પતિની પાસે આવ્યો. પોતાના પિતાનું પૂજન કરી અભિનંદન કરી રહ્યા બાદ પુત્રને (કચને) આલિંગન કરી રહેલા એ બૃહસ્પતિને મનોહર વાણી વડે ફરીથી કચે (આ પ્રમાણે) પૂછ્યું.

કચ બોલ્યો: હે પ્રિય પિતાજી! આજે મને સર્વત્યાગ કર્યે આઠ વર્ષ થયાં, તોપણ સ્તુતિપાત્ર શાંતિને હું મેળવી શક્યો નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે તે અરણ્યની અંદર કચ (પિતા પ્રત્યે) દુ:ખી વચનો કહેતો હતો, તેટલામાં તો 'તું સર્વનો ત્યાગ કર' એમ કહી બૃહસ્પતિ આકાશ તરફ ચાલ્યા ગયા. બૃહસ્પતિ જતા રહ્યા પછી કચે પોતાના દેહ ઉપરથી વલ્કલ આદિનો પણ ત્યાગ કરી દીધો અને ચંદ્રમા, વાદળાં, સૂર્ય તથા તારાઓ વિનાના શરદઋતુના આકાશ જેવો (દિગંબર) થઈ રહ્યો. તે દિગંબર બની ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી બચવા કોઈ પર્વતની ગુફામાં રહેતો હતો. તેણે પોતે એકલાએ જ શરીરને શાંત અને શૂન્યપણે ધારણ કરી રાખી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં દિશાઓના અંતભાગોમાં ફરવા માંડયું. એ રીતે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા પછી, એ કચ પાછો ઉદાસીન ચિત્તે (કોઈ જંગલની અંદર) એ જ પોતાના પિતા અને ગુરુ બૃહસ્પતિને મળ્યો. ભક્તિ વડે સર્વ પૂજાનો ક્રમ પૂરો કરી લઈ પુત્રને (પોતાને) આલિંગન કરી રહેલા પોતાના પિતાને ખેદથી ગદગદ થઈ ગયેલી વાણી વડે કચે ફરી વાર પૂછ્યું.

કચ બોલ્યો: હે પિતાજી! મેં સર્વ કંથા અને વેણુલતા (કમંડલુ, દર્ભાસન, મૃગચર્મ) આદિનો પણ ત્યાગ કર્યો; તથાપિ હજી મને પોતાના પરમપદમાં શાંતિ મળી નથી, માટે હવે હું શું કરું?

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: હે પુત્ર! ચિત્ત જ સર્વથી પર કહેવામાં આવે છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી તું અપૂર્વ શોભાવાળો થઈશ. સર્વવેત્તા પુરુષોએ ચિત્તનો ત્યાગ એ જ સર્વત્યાગ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણેલું છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બૃહસ્પતિ એ પ્રમાણે પુત્રને કહી વેગ વડે આકાશ તરફ ઊડયા અને કચે કોઈ જાતનો બુદ્ધિમાં ખેદ લાવ્યા વિના ત્યાગ કરવા સારુ ચિત્તને શોધવા માંડયું. જ્યારે જંગલમાં (બહુ) વિચાર કરવા છતાં પણ એ કચ ચિત્તને જાણી શક્યો નહિ, ત્યારે બુદ્ધિ વડે તેણે પોતાના પિતાજીનું ચિંતન કર્યું અને ત્યાં (પિતાજી પાસે) જવાનું ધાર્યું. દેહ આદિ પદાર્થનો સમૂહ કાંઈ ચિત્ત શબ્દથી કહેવાતો નથી, તેમ એ દેહાદિક શું ચિત્તનું છે અથવા તો ચિત્ત પોતે જ ક્યાં છે? આવા સંદેહને લીધે નિરપરાધી એ દેહાદિનો હું શા માટે વૃથા ત્યાગ કરું? ચિત્તરૂપી મહાશત્રુને ઓળખવા માટે હું પાછો પિતાજી પાસે જાઉં અને તેને (ચિત્તને) ઓળખી લઈ તત્કાળ એ ચિત્તનો ત્યાગ કરું. તથા સંતાપરહિત (શાંતિવાળો) થઈને રહું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે વિચાર કરી કચ સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો અને બૃહસ્પતિ પાસે જઈ સ્નેહપૂર્વક વંદન કરી પ્રણામ કર્યા તથા બૃહસ્પતિને એકાંતમાં પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! ચિત્ત શું છે, તે આપ કહો. એ ચિત્તનું સ્વરૂપ (કૃપા કરી) આપ મને બતાવો કે જેથી હું તેનો ત્યાગ કરું.'

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: ચિત્તના સ્વરૂપને જાણનારા (વિવેકી) પુરુષો પોતાના અહંકારને જ

ચિત્ત કહે છે. મનુષ્યની અંદર 'હું' એવો જે ભાવ રહ્યો છે, તે (અહંકાર) જ ચિત્ત કહેવાય છે.

કચ બોલ્યો: હે મહાબુદ્ધિમાન પિતા! હે તેત્રીસ કરોડ દેવસમૂહના ગુરુ મહારાજ! અહંકાર જ ચિત્ત એમ શી રીતે છે? તે આપ મને કહો. હું એમ માનું છું કે, એ ચિત્તનો ત્યાગ થવો (બહુ) દુષ્કર છે અને તે સિદ્ધ થતો નથી. હે યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ (પિતાજી) એ ચિત્તનો શી રીતે ત્યાગ કરી શકાય?

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: 'પુષ્પને તોડવા કરતાં અને નેત્રને મીંચવા કરતાં પણ અહંકારનો ત્યાગ બહુ જ સહેલો છે, તેમાં જરા પણ ક્લેશ નથી. હે પુત્ર! જે રીતે એ સિદ્ધ થાય છે તે હું કહું છું, તે તું શ્રવણ કર. જે વસ્તુ માત્ર અજ્ઞાનથી જ સિદ્ધ હોય, તે જ્ઞાન થયાથી નાશ પામી જાય છે. હે પુત્ર! ખરી વસ્તુનો વિચાર કરતાં મિથ્યા થયેલા ભ્રમની જેમ અહંકાર જ નથી અને તે મિથ્યા છતાં બાળકે કલ્પી લીધેલા વેતાલની પેઠે કેમ જાણે સત્ય હોય, તેમ (અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં) થઈ રહ્યો છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પપણું અને ઝાંઝવાના જળમાં જળની બુદ્ધિ માત્ર મિથ્યા આભાસરૂપે જ સ્ફુરે છે, તેમ અહંકાર પણ માત્ર મિથ્યા આભાસરૂપે જ સ્ફુરે છે. જેમ ચંદ્રમા દ્વિત્વ (બેપણું) મિથ્યા છતાં ભ્રાંતિથી ભાસે છે, તેમ અહંકાર પણ માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ સ્ફુરે છે, તે સત્ય નથી તેમ સદસત્ (સાચો અને ખોટો બંને વિરુદ્ધ ધર્મવાળો) પણ નથી અને પ્રતીતિમાં આવતો હોવાથી સસલાના શૃંગની જેમ સાવ અસત્ છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી. કેવળ અનાદિ, અનંત, સર્વને સાક્ષીરૂપે જાણનાર, આકાશથી પણ અતિ નિર્મળ, જેની અંદર કોઈ પણ જાતનો મેલ રહ્યો નથી એવું શુદ્ધ સર્વ મનુષ્યોમાં સર્વ ઠેકાણે રહેલ, સર્વને પ્રકાશ આપનાર એક ચૈતન્ય માત્ર (બ્રહ્મ) જ છે અને એક તે જ, જેમ સમુદ્રના ચંચળ તરંગોમાં જળ જ (તરંગરૂપે) જોવામાં આવે, તેમ સર્વરૂપે જોવામાં આવે છે. તેમાં વળી અહંકાર કેવો તથા ક્યાંથી ને શી રીતે ઉત્પન્ન થયો? જળમાં કયે ઠેકાણે સૂકી ધૂળનો ઢગલો ઉત્પન્ન થયો? અગ્નિથી કયે ઠેકાણે જળની ઉત્પત્તિ થઈ? (એ રીતે અસંભવિત હોવાથી અહંકાર ઉત્પન્ન જ નથી થયો,) માટે હે પ્રિય પુત્ર! આ દેહાદિક કે જે પિતા વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે 'હું છું' એવી પરિમિત (નાના) આકારવાળી, તુચ્છ અને દિશા તથા કાળ એ બંને વડે વૃદ્ધિ અને નાશ આદિ વિકારને પ્રાપ્ત થનારી ખોટી ભ્રાંતિને તું ત્યજી દે. દિશા—કાળ આદિ વડે જેને મર્યાદા નથી એવા અનંત, સ્વચ્છ, નિત્યપ્રકાશ સર્વવ્યાપી (વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી) સર્વ પદાર્થોને રૂપે ભાસતું અને (પરમાર્થદૃષ્ટિએ) જોતાં માત્ર અદ્વૈતસ્વરૂપ, નિર્મળ, એક કેવળ ચૈતન્યરૂપ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) જ તું છે. જેમ સર્વ દિશાઓ તરફ રહેલાં, ફળ, પુષ્પ અને પત્ર, એ સર્વનો કારણરૂપ અને સારરૂપ તો તેની અંદર રહેલો રસ જ છે, તેમ તું જ આ સર્વ જગતના કારણરૂપે અને સારરૂપે સર્વની અંદર સદાકાળ રહેલ છે અને અત્યંત નિર્મળ અનંત ચિદાત્મારૂપ છે. હે કચ! તું કે જે એક, અખંડ, અદ્વૈત અને સત્ય આત્માસ્વરૂપ છે, તેને 'આ દેહાદિક હું છું' એવી મર્યાદાવાળો નિશ્ચય વળી કેવો હોય? (ન જ હોવો જોઈએ). ૧—૪૧

फलकुसुमदलानां सर्वदिक्संस्थितानां रस इव जगतां त्वं संस्थितः सर्वदैव । विमलतरचिदात्मा नित्यमेवास्यनंतः क इव कच तवाहं निश्चयो भावमूर्तौ ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કચપ્રબોધ' નામનો સર્ગ ૧૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો*

મિથ્યા પુરુષનું આખ્યાન-આકાશરક્ષણ

वसिष्ठ उवाच

इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमम् ।
जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ રીતે પરમ યોગરૂપ સર્વોત્તમ ઉપદેશને પ્રાપ્ત થઈ પછી બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ જીવન્મુક્ત થઈ ગયો હતો. હે રામચંદ્રજી! જે રીતે કચ મમતા વિનાનો, અહંકારરહિત, શાંતબુદ્ધિ અને કામરૂપી ગ્રંથિઓ જેની કપાઈ ગઈ છે એવો થઈ રહ્યો હતો, તે રીતે તમે પણ વિકાર વિનાના થઈને રહો. અહંકારને તમે મિથ્યા જ સમજો, તેનો આશ્રય પણ ન કરો અને તેનો ત્યાગ પણ ન કરો. સસલાના શિંગડાની જેમ જે પદાર્થ હોય જ નહિ, તેને લેવો કે ત્યજી દેવો એ બંને ક્રિયાઓ થઈ શકે નહિ. અહંકારનો જ અસંભવ સિદ્ધ થાય ત્યાર પછી તમને મરણ અને જન્મનો ભય ક્યાંથી રહે? કેમ કે આકાશરૂપી ક્ષેત્રમાં જે વવાયું તેનાં ફળ કોણે લીધાં છે? (કોઈએ નહિ) જેને કોઈ અંશ નથી, જે સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત છે એવા સર્વભાવરૂપ, સર્વવ્યાપી, પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ, નિર્વિકાર અને કેવળ ચૈતન્યરૂપ તમે છો. જેમ જળમાં તરંગ આદિ જળરૂપ છતાં ભિન્નરૂપે જોવામાં આવે છે અને સુવર્ણમાં બાજુબંધ આદિ દાગીના સુવર્ણરૂપ જ હોવા છતાં જુદે રૂપે ભાસે છે, તેમ તમે પણ અહંકારની ભાવનાને લીધે જ (વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છતાં) બીજી રીતે (જગતરૂપે) ભાસો છો. આ સર્વ જગત માયામય ઈન્દ્રજાળની જેમ માત્ર અજ્ઞાનને લીધે ભાસી રહેલું છે; પરંતુ હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! જ્ઞાન થતાં એ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. કાર્યરૂપે દ્વૈતબુદ્ધિનો અને કારણરૂપે એકત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી તેથી બાકી રહેલ અને બંનેમાં વ્યાપ્ત કેવળ સત્તારૂપ આત્મામાં જ તમે સ્થિર રહી સુખી થાઓ. મિથ્યા પુરુષની જેમ તમે વ્યર્થ દુઃખી થાઓ નહિ. આ સંસાર સંબંધી માયા અતિ દુષ્પાર છે અને (અજ્ઞાનને લીધે) ચિત્તમાં દૃઢ રીતે ચોંટી બેઠેલ છે; તે શરદઋતુથી જેમ ઝાકળ નાશ પામી જાય, તેમ જ્ઞાન થતાં નાશ પામી જાય છે.

રામ બોલ્યા: જેમ વૃષ્ટિ નહિ થવાથી શંકાથી ભયભીત થયેલો ચાતક (દૈવયોગથી) સારી રીતે વૃષ્ટિ થતાં તૃપ્ત થઈ જાય, તેમ હું આપના આ જ્ઞાનામૃતથી અંદર પરમ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થયો છું. કેમ જાણે અમૃત વડે સિંચાયેલો હોઉં, તેમ હું અંદર શીતળતાને પામ્યો છું અને નિરુપમ (હિરણ્યગર્ભ આદિની) સર્વ સમૃદ્ધિઓની પણ ઉપર (નિરતિશય પરમાનંદમાં) રહ્યો છું. જેમ તરસ્યો (ચંદ્રને જોવાને આતુર) ચકોર પક્ષી ચંદ્રનાં કિરણોનું પાન કરતાં તૃપ્તિ પામતો નથી; તેમ આપ જે (ઉત્તમ) વચનો બોલો છો, તે સાંભળવામાં હું તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે સમર્થ મહારાજ! જોકે (આપના ઉપદેશામૃતથી) હું તૃપ્ત છું, તોપણ નીચેનો પ્રશ્ન હું આપને પૂછું છું; કેમ કે ગમે તેવો તૃપ્ત હોય, તોપણ કયો પુરુષ પોતે કોઈ વખત ઉપભોગમાં નહિ લીધેલા (પાસે પડેલા) અમૃતરૂપી આસવને ન પીએ? (સર્વ પીએ.) હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! આપે જે મિથ્યાપુરુષ એવા નામથી કહ્યું તે શું છે કે જે મિથ્યા પુરુષે વસ્તુને અવસ્તુરૂપ અને અવસ્તુરૂપ આ જગતને વસ્તુરૂપ બનાવી દીધું, તે આપ મને શીઘ્ર કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! મિથ્યાપુરુષનો બોધ થવા માટે એક નીચેની સુંદર કથા હું તમને કહું છું કે જે તત્ત્વવેત્તાઓને હસાવે તેવી છે, તે તમે સાંભળો. હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! બાળકના જેવી કોમળ બુદ્ધિ વડે મૂઢ અને કેવળ અજ્ઞાનથી જ વીંટાઈ રહેલો કોઈ એક જાણે કે માયાના યંત્રથી બનાવ્યો ન હોય

*આ એકસો બારમાં સર્ગમાં કચના આખ્યાનથી રામચંદ્રજીને બોધ થશે અને રામચંદ્રજીને પૂછવાથી મિથ્યા પુરુષનું આખ્યાન આવશે કે જેમાં આકાશનું રક્ષણ કર્યાની વાત કહેવામાં આવશે.